EOS LVI 1966

EOS

COMMENTARII

SOCIETATIS PHILOLOGAE POLONORUM

EDITORES

GEORGIUS KRÓKOWSKI GEORGIUS ŁANOWSKI

Volumen LVI 1966
Fasciculus I

WRATISLAVIAE — VARSAVIAE — CRACOVIAE
OSSOLINEUM

EOS

COMMENTARII
SOCIETATIS PHILOLOGAE POLONORUM

EDITORES

GEORGIUS KRÓKOWSKI | GEORGIUS ŁANOWSKI

Volumen LVI 1966

Z księgozbioru
Polskiego Towarzystwa Filologicznego

WRATISLAVIAE — VARSAVIAE — CRACOVIAE
OSSOLINEUM

CONSILIUM EDITORUM

BRONISLAUS BILIŃSKI, ROMAE

GEORGIUS KRÓKOWSKI, WRATISLAVIAE

CASIMIRUS FELIX KUMANIECKI, VARSAVIAE

GEORGIUS ŁANOWSKI, WRATISLAVIAE

VICTOR STEFFEN, POSNANIAE

LADISLAUS STRZELECKI, CRACOVIAE

COMMENTARII EDUNTUR ADMINISTRANTUR

WROCŁAW 2, UL. SZEWSKA 49

UNIWERSYTET, INSTYTUT FILOLOGII KLASYCZNEJ

EDITORUM ADIUTORES

JOSEPH MANTKE

ALICJA SZASTYŃSKA-SIEMION

Commentarii eduntur sumptibus

Academiae Scientiarum Polonae

Nec tu requiris vi male concita,
Qua sede rector praesideas valens,
Urbes sed ipsae te priores
Approperant sibi vindicare.

Tu praesul artis, tu studii gravis
Custos amico pectore prospicis
Sodalitati classicorum
Sede prior, quia par amicis.

Felicitati denique sic tuae
Congratulamur: vive, vale, vige,
Bis sena centum lustra lustris
Accumulans tibi fausta faustis!

EOS

ORGAN

POLSKIEGO TOWARZYSTWA
FILOLOGICZNEGO

POD REDAKCJĄ

JERZEGO KRÓKOWSKIEGO JERZEGO ŁANOWSKIEGO

Rocznik LVI 1966

WROCŁAW — WARSZAWA — KRAKÓW
ZAKŁAD NARODOWY IMIENIA OSSOLIŃSKICH
WYDAWNICTWO POLSKIEJ AKADEMII NAUK

CONSILIUM EDITORUM

BRONISLAUS BILIŃSKI, ROMAE

GEORGIUS KRÓKOWSKI, WRATISLAVIAE

CASIMIRUS FELIX KUMANIECKI, VARSAVIAE

GEORGIUS ŁANOWSKI, WRATISLAVIAE

VICTOR STEFFEN, POSNANIAE

LADISLAUS STRZELECKI, CRACOVIAE

COMMENTARII EDUNTUR ADMINISTRANTUR

WROCŁAW 2, UL. SZEWSKA 49

UNIWERSYTET, INSTYTUT FILOLOGII KLASYCZNEJ

EDITORUM ADIUTORES

JOSEPH MANTKE

ALICJA SZASTYŃSKA-SIEMION

Commentarii eduntur sumptibus
Academiae Scientiarum Polonae

Zakład Narodowy im. Ossolińskich — Wydawnictwo. Wrocław 1968. Nakład 450+100 egz. Objętość ark. wyd. 17,05, ark. druk. 14,13, ark. A_1 18,80. Papier druk. sat. kl. III, 70 g, 70×100(16). Oddano do składania 26 I 1968 r. Podpisano do druku 7 IX 1968 r. Druk ukończono we wrześniu 1968 r. Wrocławska Drukarnia Naukowa Nr zam. 536/68. — Cena zł 45,—

Luca Danieli

IN CASIMIRUM FELICEM KUMANIECKI
UNIVERSITATIS CRACOVIENSIS DOCTOREM
UNIVERSITATIS VARSOVIENSIS PROFESSOREM ILLUSTRISSIMUM
SEXAGESIMA NATALICIA FELICITER CELEBRANTEM
CARMEN SOLLEMNE

Scripsit
MIECISLAUS BROSCIUS

Qua laude, Felix, carmine quo feram
Sollemnia orbem per celebrem tua?
Maiore dignus nec modestum
Sperne melos mihi censor altus.

Multis in umbra degere non suae
Laudis suave est, sive atavo datur
Claro beatis sive amico
Seu meliore frui patrono.

Quidni? Probatum est sorte datis ali:
Solis quot orbes luce micant vagi!
Sol est suo qui scit nitere
Lumine! Cur igitur nitentem

Aut te parentum sanguine nobili
Aut urbe dicam te celeberrima
Cracoviensi, cur Polona
Gente satum, Casimire, forti?

Sunt magna, nomen sed tamen his tuum
Sortis benignae non opibus magis
Clarescit orbem per remotum
Indole quam nitida tuaque

Virtute fulgens. Nam ruit et nepos
Regum piorum ac magna potentium
Mores in ignavos, inanis
Ingenii malus ipse rector.

Tu dotis haeres divitis impiger
Fructum tulisti multiplicem tui
Sic grandis ut gnavi laboris,
Ingenii studiique laetus.

Haec est tuarum quae tibi maxima
Laudum decorem perpetuum parat,
Haec te deorum miscet amplis
Agminibus — Cicerone teste.

Hoc est, benignis quod placuit deis
Ornare multo munere te suum,
Musis amicum qui Minervae
Te strenuum tribuere alumnum.

At tu neque armis ludere ferreis
Martis timescis, si patriae dolor
De re vocat certare iusta,
Doctus et arcipotens Apollo.

Doctum sed armis docta magis decent,
Felix, in illis lauriger emine
Bellique securus laborum
Pace satos tibi duc triumphos!

Qui nec virorum sanguine sordidi
Neque eiulatu femineo truces
Praeda neque hostili parati
Sorte mala male parta tractant,

Pura sed orti mente neque invido
Sudore clari laude sonant pia
Fructumque praestantis laboris
Sorte ferunt hilari perennem!

Seu fata sumis pingere Tullii,
Seu res et artes et studia Helladis
Romaeque libro claudis uno
Iudicio renovans acuto,

Seu voce nostra Thucydidis refers
Sallustiique et scripta Vitruvii,
Felixve chartarum repertor
Callimachi nova iura fandi

Mundo revelas, sive opus artium
Quodvis decorum nomine fers tuo,
Maior per orbem, maior altis,
Crede mihi, ducibus triumphas!

Aloysius Gerlo professor in Bruxellensi studiorum Universitate Libera, Director Instituti „Études de la Renaissance et de l'Humanisme", Praeses Centri quod vocatur „Centre Interuniversitaire d'Histoire et de l'Humanisme". Bruxella

Boris Gerov professor philologiae classicae in Serdicensi studiorum Universitate. Serdica

Alexander Gieysztor professor historiae in Varsoviensi studiorum Universitate. Varsovia

Marcellus Gigante professor philologiae Byzantinae, Praeses Facultatis Litterarum et Philosophiae in Tergestina studiorum Universitate. Tergestum

Olavus Gigon professor philologiae classicae in Bernensi studiorum Universitate, h. t. Rector Magnificus. Berna Helvetiorum

Remus Giomini professor grammaticae Graeco-Latinae in Romana studiorum Universitate. Roma

Rismag Gordesiani candidatus scientiarum phil. in Thbilisiensi studiorum Universitate. Thbilissi

W. Leonardus Grant professor in Columbiana studiorum Universitate. Vancouver

Alexander Graur professor in Bucarestensi studiorum Universitate, socius Academiae Scientiarum Daco-Romanae. Bucaresta

Albertus Grilli professor in Mediolanensi studiorum Universitate. Mediolanum

Petrus Grimal professor Sorbonensis. Lutetia Parisiorum

Natan Grinbaum philologiam classicam in Kiszynieviensi studiorum Universitate docens. Kiszyniew

Constantinus Grollios professor philologiae Latinae in Thessalonicensi studiorum Universitate. Thessalonica

Bernhardus A. van Groningen professor em. linguae et litterarum Graeciae antiquae in Lugduno Batava studiorum Universitate, olim Praeses Academiae Batavae Scientiarum et Litterarum. Lugdunum Batavorum

Alexander Grużewski dr phil. Varsovia

Miecislaus Grzesiowski magister phil. class., adiutor Editorum Comment. q. i. „Meander" Varsovia

Matthias Gukovski professor in Leninopolitana studiorum Universitate. Leninopolis

Rigobertus Günther professor, Moderator Sectionis Historiae Antiquae in Lipsiensi studiorum Universitate Caroli Marx nomini dicata. Lipsia

Henricus Haffter professor in Tigurensi studiorum Universitate. Tigurum

Harald Hagendahl professor em. in Gothoburgensi studiorum Universitate. Gothoburgum

Stephanus Hahn professor historiae Graeco-Romanae in Budapestinensi studiorum Universitate Rolandi Eötvös nomini dicata. Budapestinum

G. Christianus Hansen dr phil. Berolinum

CASIMIRO FELICI KUMANIECKI

UNIVERSITATIS VARSOVIENSIS PROFESSORI PUBLICO ORDINARIO
ACADEMIAE SCIENTIARUM POLONAE SOCIO ORDINARIO
SAXONICAE SCIENTIARUM ACADEMIAE SOCIO COOPTATO
SOCIETATIS PHILOLOGAE POLONORUM PRAESIDI HONESTISSIMO
INSTITUTI STUDIIS CLASSICIS PROMOVENDIS IN ACADEMIA SCIENTIARUM POLONA DESTINATI MODERATORI MERITISSIMO
UNIONIS ACADEMICAE INTERNATIONALIS H. T. PRAESIDIS VICE FUNGENTI

PHILOLOGORUM POLONORUM FACILE PRINCIPI
CIVI VIRTUTUM LAUDE FLORENTISSIMO
MULTORUM DISCIPULORUM FAUTORI BENEVOLENTISSIMO

QUI QUADRAGINTA ANNIS IMPIGRO LABORE PROSPEROQUE SUCCESSU LITTERIS ANTIQUIS OPERAM NAVAVIT

QUI DE LITTERIS GRAECIS LATINIS POLONIS OPTIME MERUIT
QUI DOMI PEREGREQUE CLARISSIMUM NOMEN SIBI PARAVIT

PRAETERITI TEMPORIS FELICITATEM GRATULANTES
OMNIA LAETA PROSPERAQUE IN POSTERUM EXOPTANTES

HOCCE EUS VOLUMEN
D. D.
AMICI COLLEGAE DISCIPULI

Simon Cauchtschischvili professor in Thbilisiensi studiorum Universitate. Thbilissi

Ignatius Cazzaniga professor litterarum Latinarum et Director Instituti Papyrologici in Mediolanensi studiorum Universitate. Mediolanum

Petrus Chantraine socius Academiae Inscriptionum et Litterarum Parisiensis. Lutetia Parisiorum

Carolus Corbato litteras Graecas in Tergestina studiorum Universitate docens. Tergestum

Leonillus Costantini assistens Cathedrae philologiae Slavicae in Romana studiorum Universitate. Roma

Ioannes Michaël Croisille professor Facultatis Litterarum et Scientiarum Phil. Claromontium

Stephanus Csáplaros philologiam Hungaricam in Varsoviensi studiorum Universitate docens. Varsovia

Ioanna Czerniatowicz philologiam classicam docens. Varsovia

Vincentius D'Anto scholae mediae professor. Neapolis

Ioannes Armstrong Davison Academiae Oxoniensis magister in Artibus, linguae et litterarum Graecarum professor in Loidisensi studiorum Universitate. Urbs Loidisensis

Ioannes Ioachimus Diesner professor historiae antiquae. Hala ad Salam

Ioannes Diller dr phil. h. c., dr med. h. c., professor in Chilonensi studiorum Universitate. Chilonium

Irena Dobrzycka philologiam Anglicam in Varsoviensi studiorum Universitate docens. Varsovia

Iulius Domański dr phil. Varsovia

Ioannes Drexler professor em. philologiae classicae. Gottinga

Barbara Drewniewska magister phil. class. Varsovia

Marcellus Durry decanus Facultatis Litterarum et Scientiarum et Humanarum Sorbonensis. Lutetia Parisiorum

Victor Ehrenberg litterarum doctor h. c. professor em. Londinium

Iulia Ernst litterarum doctor, Moderatrix Commentariorum quae vocantur „L'Année Philologique". Lutetia Parisiorum

Samuel Fiszman professor litterarum Russicarum in Varsoviensi studiorum Universitate. Varsovia

Antonius David Fitton Brown Cantabrigiensis Artium magister, Collegii Corporis Christi et Beatae Mariae Virginis socius. Cantabrigia

Theodorus Frings professor in Lipsiensi studiorum Universitate. Lipsia

Curtius von Fritz professor philologiae classicae. Monachium

Emmanuel F. Galiano professor philologiae Graecae in Matritensi studiorum Universitate. Matritum

Sophia Gansiniec historiam antiquam docens. Cracovia

Sophia Abramowicz philologiam classicam in Toruniensi studiorum Universitate Nicolai Copernici nomini dicata docens. Torunium

Franciscus R. Adrados professor philologiae Graecae. Matritum

Alexander Alexidze candidatus scientiarum phil. in Thbilisiensi studiorum Universitate. Thbilissi

Ramon Aramon I Serra Secretarius Generalis Instituti „Estudis Catalans" Praesidis vice Unionis Academicae Internationalis fungens, Praeses Societatis Catalonensis „Estudis Històrics". Coeliobriga

Petrus Aubenque professor in studiorum Universitate. Aquae Sextiae

Catherina Augustyniak dr phil. Varsovia

Richardus Avallone professor linguae et litterarum Latinarum in Instituto Scholae Paedagogorum in Salernitana studiorum Universitate. Salernum

Claudius Backvis professor Facultatis Philosophiae et Litterarum in Bruxellensi studiorum Universitate, Director Instituti Philologiae et Historiae Orientalis et Slavonicae, Praeses Consilii Internationalis Scriptis Erasmi Roterodami Edendis. Bruxella

J. Nicolaus Bakhuizen van den Brink dr theol. h. c. in studiorum Universitate S. Andreae Scotorum, dr theol. Facultatis Evangelicae in Monasteriensi studiorum Universitate, socius ordinarius Regalis Academiae Scientiarum Neerlandicae. Lugdunum Batavorum

Ioannes Balázs professor linguae et litterarum Hungaricarum in Romana studiorum Universitate. Roma

Nicolaus Barbu professor philologiae classicae, Moderator phil. class. in Bucarestensi studiorum Universitate, socius Consilii Scientifici Universitatis Bucarestensis, Praesidis vice Societatis Philologae Classicae Daco-Romanae fungens. Bucaresta

Marinus Barchiesi professor litterarum Latinarum in Tergestana studiorum Universitate. Tergestum

Antoninus Bartoněk candidatus scientiarum. Bruna

Panteleimon Beradze professor in Thbilisiensi studiorum Universitate. Thbilissi

Denis van Berchem professor historiae antiquae, h. t. Rector Magnificus Scholae Genevensis. Geneva

Maria Ludovica Bernhard professor archaeologiae classicae in Iagellonica studiorum Universitate. Cracovia

Carolina Beylin dr phil. Varsovia

Iosephus Bielawski philologiam Arabicam in Varsoviensi studiorum Universitate docens. Varsovia

Hervinus Bielefeld professor archaeologiae classicae. Monachium

Thaddaeus Bieńkowski dr phil. Varsovia

Isabella Bieżuńska-Małowist professor historiae antiquae in Varsoviensi studiorum Universitate. Varsovia

Antonius Blaschka professor in Halensi studiorum Universitate cum Vitebergensi consociata Martini Lutheri nomini dicata. Hala ad Salam

Franciscus Blatt professor in Arhusiensi studiorum Universitate. Arhusium

Vladimirus Blavatskij professor archaeologiae classicae in Mosquensi studiorum Universitate. Moscovia

Thaddaeus Błaszczyk historiam antiquam in Lodzensi studiorum Universitate docens. Łódź

Iacobus Borovski litteras Latinas in Leninopolitana studiorum Universitate docens. Leninopolis

Stephanus Borzsák professor philologiae classicae in Debreciniensi studiorum Universitate Kossuth nomini dicata. Debrecinium

Silvanus Boscherini professor grammaticae Graecae et Latinae in Urbinensi studiorum Universitate. Urbinum

Miecislaus Brahmer professor philologiae Romanicae in Varsoviensi studiorum Universitate, socius ordinarius Academiae Scientiarum Polonae. Varsovia

Fernandus Maria Brignoli in Romana studiorum Universitate doctor et Romani Lycaei Hugonis Foscolo nomini dicati Praeses. Roma

T. Robertus S. Broughton professor philologiae classicae in studiorum Universitate. North Carolina

Robertus Browning professor philologiae Latinae in Londinensi studiorum Universitate. Londinium

Miecislaus Brożek professor philologiae classicae in Iagellonica studiorum Universitate. Cracovia

Clemens Michaël Bruehl Secretarius adiunctus Consilii Internationalis Scriptis Erasmi Roterodami Edendis. Amstelodamum

Martinus van den Bruwaene professor Facultatis in Bruxellensi studiorum Universitate St. Ludovici nomini dicata. Bruxella

Thaddaeus Brzostowski magister phil. class. Varsovia

Curtius Ferdinandus Bühler litterarum doctor. Novum Eboracum

Carolus Büchner professor philologiae classicae in Friburgensi studiorum Universitate. Friburgum Brisgoviae

Ericus Burck dr phil. h. c., professor philologiae classicae in Chilonensi studiorum Universitate. Chilonium

Raphaël Cantarella professor litterarum Graecarum in Mediolanensi studiorum Universitate, Universitatis Atheniensis doctor h. c., Instituti Lombardi Litterarum ac Scientiarum socius ordinarius, Lynceorum Academiae socius. Mediolanum

Philippus Capponi Director Scholae Mediae. Genova

Quintinus Cataudella professor litterarum Graecarum in Catinensi studiorum Universitate. Catania

Stylianus G. Kapsomenos professor philologiae classicae in Thessalonicensi studiorum Universitate. Thessalonica

Guntherus Klaffenbach dr h. c., professor in Academia Scientiarum Germanica. Berolinum

Canutus Kleve professor philologiae classicae in Bergensi studiorum Universitate. Berga

Iosephus Kobiw philologiam classicam in Leopolitana studiorum Universitate docens. Leopolis

Ericus Koestermann professor philologiae classicae in Chilonensi studiorum Universitate. Chilonium

Anna Maria Komornicka dr phil. Varsovia

Heikki Koskenniemi professor philologiae classicae. Turkua

Vieslaus Kotański professor philologiae orientalis in Varsoviensi studiorum Universitate. Varsovia

Ioannes Kott professor litterarum Polonicarum in Varsoviensi studiorum Universitate. Varsovia

Henricus Kowalewicz dr phil. Posnania

Valtherus Kraus professor philologiae classicae in Vindobonensi studiorum Universitate, Academiae Scientiarum Austriacae socius ordinarius. Vindobona

Miroslaus Kravar professor Facultatis Philosophicae Iadertinae in Zagrabiensi studiorum Universitate. Iadar

Alexander Krawczuk historiam antiquam in Iagellonica studiorum Universitate docens. Cracovia

Christina Kreyser magister phil. class. Varsovia

Paulus Oscar Kristeller professor philosophiae in Columbiana Novi Eboraci studiorum Universitate. Novum Eboracum

Georgius Krókowski professor philologiae classicae in Wratislaviensi studiorum Universitate. Wratislavia

Ioanna Kulczycka-Saloni professor historiae litterarum Polonicarum in Varsoviensi studiorum Universitate. Varsovia

Iulianus Krzyżanowski professor em. litterarum Polonicarum in Varsoviensi studiorum Universitate, socius Academiae Scientiarum Polonae. Varsovia

Fridmarus Kühnert professor in Instituto Studiorum Antiquorum in Ienensi studiorum Universitate Friderici Schiller nomini dicata. Iena

Henricus Kupiszewski ius Romanum et antiquum in Varsoviensi studiorum Universitate docens. Varsovia

Iosephus Lasso de la Vega professor philologiae Graecae in Matritensi studiorum Universitate, praesidis vice Hispanicae Societatis Studiis Classicis Promovendis fungens. Matritum

Antonius D. Leeman professor philologiae classicae in Amstelodamensi studiorum Universitate. Amstelodamum

Ivo Lefèvre professor in Burdigalensi studiorum Universitate. Burdigala
Fridericus Waltharius Lenz professor Augustinus. Augustinum Texanorum
Albinus Lesky doctor h. c., professor in Vindobonensi studiorum Universitate, Academiae Scientiarum Austriacae vice praesidis fungens. Vindobona
Halina Lewicka professor linguarum Romanicarum in Varsoviensi studiorum Universitate. Varsovia
Zdislaus Libera professor historiae Litterarum Polonicarum in Varsoviensi studiorum Universitate. Varsovia
Irmina Lichońska magister phil. class., Secretarius Societatis Philologae Polonorum. Varsovia
Hugo Lloyd-Jones in Universitate Oxoniensis litterarum Graecarum professor regius. Oxonium
Iosephus Lopez de Toro Regalis Academiae Historiae socius et eiusdem Bibliothecae a perpetuitate Praefectus necnon Bibliothecae Nationalis Matritensis Subdirector. Matritum
Alexius Lossew professor philologiae classicae in Instituto Paedagogico Publico Mosquensi. Moscovia
Iaroslaus Ludvikovský professor philologiae classicae in Brunensi studiorum Universitate. Bruna
Otto Luschnat professor. Berolinum
Casimira Łakomska dr phil. Varsovia
Georgius Łanowski professor philologiae classicae in Wratislaviensi studiorum Universitate. Wratislavia
Ladislaus Madyda professor philologiae classicae in Iagellonica studiorum Universitate. Cracovia
Iosephus Magnuszewski professor philologiae Bohemoslovenicae in Varsoviensi studiorum Universitate. Varsovia
Guillelmus Stuart Maguiness professor linguae et litterarum Latinarum, Moderator Sectionis Studiorum Classicorum in „Kings College" in Londinensi studiorum Universitate. Londinium
Henrica Malcovati Praeses Facultatis Litterarum et Philosophiae in Ticinensi studiorum Universitate. Ticinum
Georgius Mańkowski magister phil. class. Varsovia
Scaevola Mariotti professor philologiae classicae in Romana studiorum Universitate. Roma
Henricus Irenaeus Marrou professor Sorbonensis. Castaneti Parisiorum
Benedictus Marzullo professor litterarum Graecarum in Cavaliensi studiorum Universitate. Cavalis
Rinaldus Merkelbach professor philologiae classicae in Coloniensi studiorum Universitate. Colonia
Philippus Merlan professor philosophiae et litterarum Germanicarum. Claremontium

Ioannes Harmatta professor linguisticae Indoeuropeae in Budapestinensi studiorum Universitate Roland Eötvös nomini dicata. Budapestinum
Vernerius Hartke professor philologiae classicae, Praeses Academiae Scientiarum Germanicae. Berolinum
Augustus Haury professor linguae ac litterarum Latinarum in Burdigalensi studiorum Universitate. Burdigala
Margarita Heavey professor in studiorum Universitate. Galway
Robertus Heidenreich professor archaeologiae classicae. Lipsia
Stanislaus Helsztyński professor em. philologiae Anglicae in Varsoviensi studiorum Universitate. Varsovia
Carolus Henderson professor linguarum et litterarum antiquarum. Northampton
Volfgangus Hering professor in studiorum Universitate. Rostochium
Ioannes Herter dr h. c., professor in Bonnensi studiorum Universitate. Bonna
Iacobus Heurgon linguam et litteras Latinas in Sorbonensi Parisiorum Universitate docens. Lutetia Parisiorum
Hildebertus Hommel dr theol. h. c., utriusque linguae classicae professor em. Tubingae Suevorum
Ioannes Horowski dr phil. class. Posnania
Radislavus Hošek professor in Brunensi studiorum Universitate J. E. Purkyně nomini dicata. Bruna
Carolus Hyart professor in Leodiensi studiorum Universitate. Leodium
Iosephus Ijsewijn Latinitatis professor in Lovaniensi Catholica studiorum Universitate. Lovanium
Vladimirus Iliescu professoris vicem praestans in Bucarestensi studiorum Universitate. Bucaresta
Ioannes Irmscher professor, Moderator Instituti Graeco-Romanae Antiquitatis Studiis Colendis Destinati in Academia Scientiarum Germanica. Berolinum
Ioannes Sigismundus Jakubowski professor historiae litterarum Polonicarum in Varsoviensi studiorum Universitate. Varsovia
Carolus Janáček professor in Carolina studiorum Universitate. Praga
Victor Jarcho professor philologiae classicae, Cathedrae linguarum classicarum Instituti Linguarum Peregrinarum Mosquensis Praeses. Moscovia
Leo Joachimowicz dr phil., Regiae Academiae Scientiarum Pulchrarum Litterarum et Nobilium Artium Cordubae in Hispania socius. Varsovia
Barbara Józefowicz philologiam classicam in Toruniensi studiorum Universitate Nicolai Copernici nomini dicata docens. Torunium
Octavius Jurewicz philologiam classicam in Varsoviensi studiorum Universitate docens. Varsovia
Iiro Kajanto professor philologiae classicae in Helsingfordiensi studiorum Universitate. Helsingfordia
Ioannes Kalitsounakis Academiae Scientiarum Graecae socius. Athenae

Maria Pąkcińska dr phil. Varsovia

Vernerus Peek professor philologiae classicae in Halensi litterarum Universitate, Moderator Instituti Studiis Classicis Promovendis, Academiarum et Germanicae et Saxonicae socius ordinarius, Academiae Heidelbergensis socius cooptatus. Hala ad Salam

Chaim Perelman profe ssor in Bruxellensi studiorum Universitate Libera, Secretarius Generalis Foederationis Internationalis Societatum Philosophiae. Bruxella

Iacobus Perret professor linguae et litterarum Latinarum Sorbonensis. Lutetia Parisiorum

Michaël Petruševski professor. Scupiae

Gabriella Pianko dr phil., socius h. c. Societatis Philologae Polonorum. Varsovia

Edmundus Piekniewski dr iuris. Berolinum

Hedvigis Pietrusiewicz magister phil. Varsovia

Dionysius Pippidi proffesor in Bucarestensi studiorum Universitate, doctor h. c. Universitatis Lugdunensis, Academiae Scientiarum Daco-Romanae et Germanici Instituti Archaeologici socius cooptatus. Bucaresta

Antonius Pirnát candidatus historiae litterarum, socius Instituti Historiae Litterarum Pervestigandae ad Academiam Scientiarum Hungaricam Pertinentis. Budapestinum

Zdislaus Piszczek magister phil. classicae, Directoris Bibliothecae Universitatis Varsoviensis vicem praestans. Varsovia.

Marianus Plezia professor in Academia Scientiarum Polona. Cracovia

Ioanna Pliszczyńska philologiam classicam in Catholica Lublinensi studiorum Universitate docens. Lublinum

Alexander Popow professor in Mosquensi studiorum Universitate. Moscovia

Victor Pöschl professor philologiae classicae in Heidelbergensi studiorum Universitate. Heidelberga

Clara Préaux professor in Bruxellensi studiorum Universitate. Bruxella

Sergius Radzig professor philologiae classicae in Mosquensi studiorum Universitate. Moscovia

Helmodus Rahn professor philologiae classicae in Francofurtensi studiorum Universitate. Francofurtum ad Moenum

Cornelius Reedijk dr phil. Director Bibliothecae Regiae Hagae Comitum, Secretarius Consilii Internationalis Scriptis Erasmi Roterodami Edendis. Haga Comitum

Olivarius Reverdin professor linguae et litterarum Graecarum in Genevensi studiorum Universitate, Praeses Consilii Instituti Studiis Classicis Promovendis quod vocatur „Fondation Hardt". Geneva

Ioannes Reychman professor philologiae Hungaricae in Varsoviensi studiorum Universitate. Varsovia

Casimirus Michałowski professor archaeologiae classicae in Varsoviensi studiorum Universitate, socius ordinarius Academiae Scientiarum Polonae. Varsovia

Alanus Michel professor litterarum et scientiarum humanarum in Insulana studiorum Universitate. Insula

Adamus Iosephus Miętus linguae Latinae in Schola Media professor. Kielce

Iustus Monaco professor litterarum Latinarum in Panormitana studiorum Universitate. Panormum

Iulius Moravcsik professor in Budapestinensi studiorum Universitate Rolandi Eötvös nomini dicata. Budapestinum

Francus Munari professor philologiae classicae in Berolinensi Libera studiorum Universitate. Berolinum

Rogerus Mynors litterarum Latinarum apud Oxonienses in Collegio Corporis Christi professor. Oxonium

Herbertus Myśliwiec dr phil. Wratislavia

Isaias M. Nachow philologiam classicam in Mosquensi studiorum Universitate M. W. Łomonosow nomini dicata docens. Moscovia

Beniamin Nadel historiam antiquam in Lodzensi studiorum Universitate docens. Łódź

Michael Nasta lector linguae Franco-gallicae in Bucarestensi studiorum Universitate. Bucaresta

Vandick L. da Nobrega professor iuris in Brasiliensi studiorum Universitate. Rio de Janeiro

Dag Norberg professor linguae et litterarum Latinarum in Stockholmiensi studiorum Universitate. Stockholmia

Iulius Nowak-Dłużewski professor em. litterarum Polonicarum in Varsoviensi studiorum Universitate. Varsovia

Aemilius Öhmann professor em. in Helsingfordiensi studiorum Universitate, Academiae Scientiarum Fennicae praeses. Helsingfordia

Miloslaus Okál professor philologiae classicae in Bratislavensi studiorum Universitate. Bratislava

Ioannes Iosephus O'Meara professor linguae Latinae in Dublinensi studiorum Universitate. Dublinum

Stephanus Oświecimski philologiam classicam in Lodzensi studiorum Universitate docens. Łódź

Saburo Ota professor historiae litterarum in studiorum Universitate Chiba. Tokyo

Guarinus Pacitti litteras Latinas in Romana studiorum Universitate docens. Roma

Ioannes Parandowski scriptor, Praeses Polonorum Societatis Litterariae quae Penclub vocatur. Varsovia

Hector Paratore professor litterarum Latinarum in Romana studiorum Universitate, Lynceorum Academiae socius ordinarius. Roma

Christina Paulo de Silva magister phil. class. Varsovia

Andreas Thierfelder professor in Moguntina studiorum Universitate. Moguntia

Antonius Traglia in Studio Urbis Litterarum Latinarum professor. Roma

Emericus Trencsényi-Waldapfel professor philologiae classicae in Budapestinensi studiorum Universitate Rolandi Eötvös nomini dicata, socius ordinarius Academiae Scientiarum Hungaricarum. Budapestinum

Curtius Treu dr phil. habil. Berolinum

Vinfridus Trillitzsch dr phil. Lipsia

Iosephus Tronskij professor philologiae classicae in Leninopolitana Studiorum Universitate. Leninopolis

Adamus Trybus professor linguae Latinae in Schola Media. Petricovia

Ericus G. Turner professor papyrologiae in Londinensi „University College" studiorum Universitate. Londinium

Stanislaus Turski professor mathematicae in Varsoviensi studiorum Universitate, h. t. Rector Magnificus, socius ordinarius Academiae Scientiarum Polonae. Varsovia

Alexander Turyn professor philologiae classicae in Illinensi studiorum Universitate. Urbana

Acacius Uruschadze professor philologiae classicae. Thbilissi

Sergius Utczenko professor historiae. Moscovia

Ladislaus Varcl professor philologiae classicae in Carolina studiorum Universitate. Praga

Caesar Vasoli professor historiae philosophiae medii aevi in Barensi studiorum Universitate. Florentia Tuscorum

Belisarius Velkov historiam in Serdicensi studiorum Universitate docens. Serdica

Radulfus Verdière litteras Latinas in Bruxellensi studiorum Universitate Libera docens. Bruxella

Ladislaus Vidman dr phil. Praga Bohemorum

Petrus Walcot professor philologiae classicae in „University College". Cardiff

Ianus Henricus Waszink professor linguae et litterarum Latinarum in Lugduno-Batava studiorum Universitate, Academiae Regiae Scientiarum Neerlandicae socius ordinarius, Academiae Regiae Scientiarum Suecicae Gothoburgensis socius exterus, Universitatis Glasguensis doctor litterarum h. c. Lugdunum Batavorum

Guillelmus Smith Watt professor litterarum Latinarum apud Aberdonenses. Aberdona

Robertus Weiss professor in Londinensi studiorum Universitate. Londinium

E. Ch. Lisellotta Welskopf professor em., socius ordinarius Academiae Scientiarum Germanicae. Berolinum

Bronislaus Wieczorkiewicz professor historiae linguae Polonicae in Varsoviensi studiorum Universitate. Varsovia

Gregorius Sinko professor philologiae Anglicae in Varsoviensi studiorum Universitate. Varsovia

Otto Skutsch professor litterarum Latinarum in Londinensi „University College" studiorum Universitate. Londinium

Eugenius Słuszkiewicz professor linguisticae indoeuropeae in Toruniensi studiorum Universitate Nicolai Copernici nomini dicata. Torunium

Paschalis Smiraglia professor litteris Latinis Graecisque in Lyceo tradendis. Roma

P. Gratia Smiraglia dr phil. Roma

Antonius Smotricz philologiam classicam in Leopoliensi studiorum Universitate docens. Leopolis

Bruno Snell professor em. philologiae classicae. Hamburga

Eugenius Stanescu professor historiae in Bucarestensi studiorum Universitate. Bucaresta

Victor Steffen professor philologiae classicae in Posnaniensi studiorum Universitate Adami Mickiewicz nomini dicata, socius cooptatus Academiae Scientiarum Polonae. Posnania.

Volfgangus Steidle professor philologiae classicae in Francofurtensi studiorum Universitate. Francofurtum ad Moenum

Zdislaus Stieber professor philologiae Slavicae in Varsoviensi studiorum Universitate, socius ordinarius Academiae Scientiarum Polonae. Varsovia

Stephanus Strelcyn professor philologiae Semiticae in Varsoviensi studiorum Universitate. Varsovia

Albertus Strenna professor Facultatis Litterarum in Divionensi studiorum Universitate. Divionium

Ladislaus Strzelecki professor philologiae classicae in Iagellonica studiorum Universitate. Cracovia

Bogdan Suchodolski professor Facultatis Paedagogicae in Varsoviensi studiorum Universitate. Varsovia

Michaël Swoboda philologiam classicam in Posnaniensi studiorum Universitate Adami Mickiewicz nomini dicata docens. Posnania

Ronaldus Syme professor historiae antiquae in Collegio Brasenose Oxoniensi. Oxonium

Sophia Szmydtowa professor em. historiae litterarum Polonicarum. Varsovia

Georgius Śliziński professor philologiae Bohemoslovenicae. Varsovia

Stephania Świątłowska magister phil. class. Varsovia

Anna Świderek papyrologiam in Varsoviensi studiorum Universitate docens. Varsovia

Asa Tacho-Godi professor philologiae classicae in Mosquensi studiorum Universitate. Moscovia

Ladislaus Tatarkiewicz professor em. historiae philosophiae, socius ordinarius Academiae Scientiarum Polonae. Varsovia

KAZIMIERZ FELIKS KUMANIECKI

W SZEŚĆDZIESIĘCIOLECIE URODZIN I CZTERDZIESTOLECIE PRACY NAUKOWEJ

Napisały

MARIA CYTOWSKA I HANNA SZELEST

Wśród licznych rocznic i świąt 1965 roku szczególnie jedno ważne jest dla skupionych w Warszawie filologów klasycznych. W roku tym przypada dwudziestolecie wskrzeszonej po wojnie przy Uniwersytecie Warszawskim Katedry Filologii Klasycznej, ta zaś, jakby się zdawało, o czysto wewnętrznym charakterze uroczystość, związana na pozór z jednym tylko środowiskiem warszawskim, nabiera niespodziewanie ogólniejszego aspektu, gdy przypomnimy sobie, że przecież właśnie w 1965 r. obchodzi swoje sześćdziesiąte urodziny Profesor Kazimierz Kumaniecki, Kierownik warszawskiej Katedry Filologii Klasycznej, a równocześnie od lat piętnastu Prezes Zarządu Głównego Polskiego Towarzystwa Filologicznego i wieloletni Przewodniczący Komitetu Nauk o Kulturze Antycznej PAN.

Mimo swoich bardzo ścisłych związków ze stolicą Profesor Kumaniecki jest warszawianinem nie z urodzenia, ale z wyboru. Urodził się bowiem w Krakowie 18 maja 1905 r. Z Krakowem łączy się Jego dzieciństwo, a uczniowie Profesora mają jeszcze w pamięci jeden z odbywających się w Krakowie Zjazdów PTF, kiedy to po zakończeniu obrad błądziliśmy pod przewodnictwem Mistrza po opustoszałych salach dawnego III Gimnazjum im. Króla Jana Sobieskiego i słuchaliśmy wspomnień z lat szkolnych (1915-1923), które upłynęły Profesorowi właśnie w tych murach.

Okres najważniejszy dla kształtowania się osobowości filologa, okres studiów uniwersyteckich (1923-1926) przypadł Profesorowi Kumanieckiemu na bardzo szczęśliwe lata filologii krakowskiej. Studiował pod kierunkiem T. Sinki, K. Morawskiego, L. Sternbacha, S. Hammera, a następnie w czasie kilku wyjazdów zagranicznych zetknął się ze sławnymi filologami ówczesnej Europy, takimi jak U. v. Wilamowitz-Moellendorff, P. Maas, E. Norden, W. Jaeger, poznał dawne biblioteki i archiwa, przewędrował Italię i Grecję.

Tak przygotowany pełen uzdolnień i zamiłowań doktor (promowany w 1926 r.) w roku 1930 na podstawie rozprawy habilitacyjnej *De consiliis personarum apud Euripidem agentium* zdobywa stopień docenta. Następne sześciolecie wypełnia praca przy Katedrze Filologii Klasycznej macierzystej uczelni. Zajęcia uniwersyteckie łączy młody uczony z pracą pedagogiczną nauczyciela języka łacińskiego w krakowskich szkołach średnich.

Przełomowy rok 1936, nominacja na profesora nadzwyczajnego na Uniwersytecie Warszawskim, rozpoczyna okres „warszawski" dziejów Profesora Kumanieckiego. Jak to widać z załączonej bibliografii, zestawionej przez doc. dra Oktawiusza Jurewicza, młody filolog zjawia się na nowym uniwersytecie jako autor 22 rozpraw

Ludovicus Robert professor in „Collège de France", socius Instituti Academiae Parisiensis Inscriptionum et Literarum. Lutetia Parisiorum

Petrus Romanelli Instituti Studiorum Romanorum praeses. Roma

Iacoba de Romilly professor Sorbonensis. Lutetia Parisiorum

Alexander Ronconi professor in Florentina studiorum Universitate. Florentia

Valtherus Rüegg professor, h. t. Rector Magnificus in Francofurtensi studiorum Universitate Ioannis V. Goethe nomini dicata. Francofurtum ad Moenum

Michaël Rusinek scriptor, Secretarius Generalis Polonorum Societatis Litterariae quae „Penclub" vocatur. Varsovia

Eva Rzadkowska philologiam Romanicam in Varsoviensi studiorum Universitate docens. Varsovia

Carolus Ferdinandus Russo professor litterarum Graecarum, director commentariorum qui vocantur „Belfagor". Barium

Ludovica Rychlewska philologiam classicam in Wratislaviensi studiorum Universitate docens. Wratislavia

Hedvigis Sadowska dr phil. Varsovia

Anna Sadurska archaeologiam classicam in Varsoviensi studiorum Universitate docens. Varsovia

Ioannes Safarewicz professor linguisticae indoeuropeae in Iagellonica studiorum Universitate, socius ordinarius Academiae Scientiarum Polonae. Cracovia

Eduardus Togo Salmon socius Praesidii Foederationis Internationalis Societatum Studiorum Classicorum (FIEC). Hamilton. Canada

Eugenius Sawrymowicz professor litterarum Polonicarum in Varsoviensi studiorum Universitate. Varsovia

Adamus Schaff professor philosophiae, socius ord. Academiae Scientiarum Polonae. Varsovia

Robertus Schilling Director Studiorum in „L'École des Hautes Études" Lutetiis Parisiorum, professor linguae et culturae Latinae in Argentoratensi studiorum Universitate. Argentoratum

Margarita Schlauch professor philologiae Anglicae in Varsoviensi studiorum Universitate. Varsovia

Petrus Schmid professor philologiae classicae in Losanensi studiorum Universitate. Losanna

Volfgangus Schmid professor in Bonnensi studiorum Universitate. Bonna

Ernestus Schmidt philologiam classicam in Jenensi studiorum Universitate docens. Iena

Georgius Schnayder professor em. philologiae classicae. Cracovia

Ilsa Schneider dr phil. Berolinum

Ioannes Schneider philologiam classicam in Berolinensi studiorum Universitate docens. Berolinum

Albertus Severyns professor in Leodiensi studiorum Universitate, socius Academiae Regiae Belgicae. Leodium

Ioannes Wikarjak professor philologiae classicae in Posnaniensi studiorum Universitate Adami Mickiewicz nomini dicata, Societatis Litterarum Posnaniensis Secretarius. Posnania

Lydia Winniczuk professor philologiae classicae in Varsoviensi studiorum Universitate. Varsovia

Eva Wipszycka dr historiae. Varsovia

Bohdan Wiśniewski dr phil. Łódź

Ericus Wistrand professor philologiae classicae in Gothoburgensi studiorum Universitate. Gothoburgum

Leo Witkowski philologiam classicam in Toruniensi studiorum Universitate Nicolai Copernici nomini dicata docens. Torunium

Iosephus Wolski professor historiae antiquae in Iagellonica studiorum Universitate. Cracovia

Petrus Wuilleumier professor Sorbonensis. Lutetia Parisiorum

Maria Wujtewicz magister phil. Gdynia

Ananias Zajączkowski professor philologiae orientalis, socius ordinarius Academiae Scientiarum Polonae. Varsovia

Irena Zawadzka philologiam classicam in Posnaniensi studiorum Universitate Adami Mickiewicz nomini dicata docens. Posnania

Thaddaeus Zawadzki professor historiae antiquae in Posnaniensi studiorum Universitate Adami Mickiewicz nomini dicata. Posnania

Henricus Zilliacus professor litterarum Graecarum in Helsingfordiensi studiorum Universitate. Helsingfordia

Ernestus Zinn professor philologiae classicae in Tubingensi studiorum Universitate. Tubingae Suevorum

Gerardus Zinserling professor, moderator Instituti Archaeologiae in Ienensi studiorum Universitate Friderici Schiller nomini dicata. Iena

Fridericus Zucker professor em. philologiae classicae. Hamburga

Premislaus Zwoliński professor philologiae Ucrainensis in Varsoviensi studiorum Universitate. Varsovia

Stephanus Żółkiewski professor historiae litterarum Polonicarum in Varsoviensi studiorum Universitate, socius ordinarius Academiae Scientiarum Polonae, Classis I eiusdem Academiae Secretarius. Varsovia

Ioanna Żuławska dr phil. Varsovia

Matthias Żurowski professor historiae litterarum Francogallicarum in Varsoviensi studiorum Universitate. Varsovia

49 Tukidides na tle epoki: Meander VI 1951 s. 219—234.

1952

50 Drobiazgi polsko-łacińskie. Kallimach—Dantyszek—Mickiewicz: Pamiętnik Literacki XLIII 1952 s. 453—463.

1953

51 Działalność naukowa Seweryna Hammera: Meander VIII 1953 s. 171—175.

52 Andreae Fricii Modrevii Opera omnia. Varsaviae 1953 ss. 578. Academia Scientiarum Polona. Vol. I: Commentariorum de re publica emendanda libri quinque. Edidit...

Rec.: por. poz. 62.

53 Poezja rzymska na przełomie republiki i pryncypatu: Meander VIII 1953 s. 361—374.

54 Tukidydes. Wojna peloponeska. Przełożył z języka greckiego i opatrzył przedmową... Warszawa 1953 ss. 530 + XX, tabl. III.

Rec.: a. J. Domański: Dziś i Jutro IX 1953, nr 36 s. 5
b. A. Gembala: Historia i Nauka o Konstytucji II 1954, 1 s. 44—55
c. S. Łoś: Tygodnik Powszechny 21 I 1954 nr 4 s. 3
d. L. Winniczuk: Problemy IX 1953 nr 10 s. 718.

55 Twórczość poetycka Filipa Kallimacha. Warszawa 1953 ss. 147.

Rec.: a. J. Domański: Życie i Myśl 1954 nr 1 s. 212—219
b. J. Krókowski: Eos XLVII 1954/55 fasc. 2 s. 307—308
c. J. Pelc: Pamiętnik Literacki XLV 1954 s. 233—238
d. A. Schmidtová: Listy Filologické LXXII nr 2 1954 s. 288—289.

1954

56 Andreae Fricii Modrevii Opera omnia. Varsaviae 1954 ss. 198. Academia Scientiarum Polona. Vol. II: Orationes. Edidit...

Rec.: por. poz. 62.

57 Arystofanes. Ptaki. Przekład J. Jedlicza. Wstęp... Warszawa 1954 s. 5—23.

58 Dion z Prusy. Mowa Trojańska, czyli o tym, że Ilion nie zostało zdobyte. Przekładu dokonała Sekcja Czytania Autorów Greckich Koła Warszawskiego PTF pod kierunkiem... Słowo wstępne... Warszawa 1954 ss. 56. Biblioteka Meandra nr 21.

59 Dzieło Witruwiusza: Meander IX 1954 s. 57—70.

60 Dziesięciolecie filologii klasycznej w Polsce Ludowej: Meander IX 1954 s. 415—425.

bie badanego problemu oraz niezwykła jasność i precyzja wykładu, decydują nie tylko o trwałej wartości Jego dorobku naukowego, ale czynią Jego prace interesującymi i często wprost pasjonującymi dla czytelnika, czemu wyraz dają liczne recenzje w Polsce i za granicą. Tak więc patrząc na dorobek swego dotychczasowego życia może Kazimierz Kumaniecki powtórzyć słynne słowa Erazma z Rotterdamu: „Ego scribo, quae semper sint victura. Mei libri ab omni gente toto orbe legentur". Oby tych ksiąg było jak najwięcej dla filologii w Polsce i na świecie!

SPIS PRAC PROF. DRA KAZIMIERZA KUMANIECKIEGO

Zestawił

OKTAWIUSZ JUREWICZ

1926

1 Ad Vergilii Aeneida I 223: Eos XXIX 1926 s. 68.
2 Podanie o Wandzie w świetle źródeł starożytnych: Pamiętnik Literacki XXII—XXIII 1925—1926 s. 46—55.
3 Quo ordine Vergilii Eclogae conscriptae sint: Eos XXIX 1926 s. 69—79.
4 Quo temporis ordine Vergilius singulos Aeneidos libros elaboraverit. Cracoviae 1926 ss. 89. Archiwum Filologiczne PAU nr 4.

Rec.: a. P. Faider: Revue Belge de Philologie et d'Histoire VI 1927 s. 801
b. F. Ramorino: Aevum I 1927 s. 387—393.

1927

5 De Satyro Peripatetico. Streszczenie: Bull. Intern. Acad. Crac. 1927 s. 204.
6 Zu Prokops Anecdota: Das rhythmische Klauselgesetz in den Anecdota und die Echtheitsfrage: Byzantinische Zeitschrift XXVII 1927 s. 9—22.

1929

7 De Satyro Peripatetico. Cracoviae 1929 ss. 90. Archiwum Filologiczne PAU nr 8.

Rec.: a. J. Blatt: Kwartalnik Klasyczny IV 1930 s. 343—345
b. J. Blatt: Philologische Wochenschrift L 1930 s. 593—599.

8 Des Nektarios von Casole Verse über seine Vorgänger in der Abtswürde: Byzantinische Zeitschrift XXIX 1929/1930 s. 1—3.
9 Εἰς τὴν τῶν Σκλαβηνικῶν φιλολόγων ἐν Πολωνίᾳ συντελουμένην πανήγυριν: Kwartalnik Klasyczny III 1929 s. 387—388.

36 Homer — Wergiliusz (Z cyklu Sylwetki): Meander III 1948 s. 48—50.
37 Oda Horacego do Plankusa: Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału I Towarzystwa Naukowego Warszawskiego LXI 1948 z. 1/2 s. 53.
38 O odnalezionej Retoryce Filipa Kallimacha. Warszawa 1948 ss. 63. Biblioteka Meandra nr 7.

Rec.: a. A. Domaniewska: Paideia. Lublin 1949 I 2 s. 24—25
b. M. Plezia: Tygodnik Powszechny 1 V 1948 nr 17(215)
c. B. Ryba: Listy Filologické LXXIV 1950 s. 220—222.

39 Pieśni biesiadne Horacego: Meander III 1948 s. 61—79.
40 Traktat pokojowy ateńsko-spartański z r. 421: Przegląd Historyczny XXXVII 1948 s. 92—102.
41 Wergiliusz. Łódź 1948 ss. 48. Wiedza Powszechna. Literatura starożytnej Grecji i Rzymu nr 10.
42 [Rec.:] J. H. Jr. Finley. Thucydides. Cambridge Mass. Harvard University Press 1942 ss. 344: Przegląd Historyczny XXXVIII 1948 s. 267—268.
43 [Rec.:] J. de Romilly. Thucydide et l'impérialisme athénien. Paris 1947 ss. 326. Les Belles Lettres: Przegląd Historyczny XXXVIII 1948 s. 268—269.

1949

44 Ateny w dobie Peryklesa. Epoka Peryklesa. Warszawa 1949 s. 9—26. Biblioteka Meandra nr 10.

1950

45 Echa Owidiusza w polskiej literaturze mieszczańskiej w XVII: Meander V 1950 s. 563—573.
46 Philippi Callimachi Rhetorica. Edidit... Varsaviae 1950 ss. 160 + XVI, tabl. XIV. Auctarium Maeandreum vol. I.

Rec.: a. L. Bakelants: Latomus X 1951 s. 225—226
b. A. Grilli: Paideia, Rivista Letteraria di Informazione Bibliografica IX nr 1. Genova 1954 s. 39—40
c. A. Perosa: Rinascimento III 1952 s. 188
d. V. Rüegg: Museum Helveticum VII 1950 s. 225
e. B. Ryba: Listy Filologické LXXIV 1950 s. 220—222
f. R. Scalais: Les Études Classiques XIX 1951 s. 140
g. L. Winniczuk: Problemy VI 1950 nr 3 s. 198.

47 Uwagi do tekstu „Tragedii o polskim Scylurusie" Jana Jurkowskiego: Meander V 1950 s. 261—262.

1951

48 De Philippi Callimachi Epigrammatum codicibus duobus: Charisteria Thaddaeo Sinko... oblata. Varsaviae—Wratislaviae 1951 s. 141—150.

Zakres działalności Profesora Kumanieckiego rozszerza się z każdym rokiem. Nie sposób wymienić wszystkich sprawowanych przez Niego funkcji, zaznaczymy więc tylko, że w 1954 r. wchodzi do Prezydium Zarządu Polskiego Pen Clubu, od 1950 r. jest Prezesem Zarządu Głównego Polskiego Towarzystwa Filologicznego, piastuje godność przewodniczącego Komitetu Nauk o Kulturze Antycznej PAN, jest członkiem Sekretariatu Naukowego Wydziału I Nauk Społecznych PAN, członkiem Rady Głównej Ministerstwa Szkolnictwa Wyższego, a jako członek rzeczywisty PAN piastuje mandat delegata PAN do Union Académique Internationale, która w 1962 r. wybrała go członkiem swojego Zarządu. Jest również od 1961 r. wiceprezesem Conseil International de la Philosophie et des Sciences Humaines (CIPSH) przy UNESCO. W 1954 r. zostaje Profesor Kumaniecki odznaczony Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski.

Można w tej chwili, i to bez przesady, powiedzieć, że nie ma w Europie, a nawet w świecie żadnej sesji filologicznej, żadnego przedsięwzięcia o charakterze naukowym z zakresu filologii klasycznej, do udziału w którym nie zaproszono by polskiego Uczonego. Wspomnijmy tu tylko wśród wyjazdów z lat ostatnich udział w obradach CIPSH w Meksyku (1963), uczestnictwo w sesji Fédération Internationale des Associations d'Etudes Classiques w sierpniu 1964 r. w Filadelfii, kilkakrotne wyjazdy do Holandii na obrady Conseil International pour l'Édition des oeuvres complètes d'Érasme, a także częste podróże na Zjazdy Badaczy Kultury Świata Antycznego Krajów Demokracji Ludowej i ZSRR (ostatni w Budapeszcie w listopadzie 1965 r.).

Nie można też pominąć redaktorskich prac Profesora. Jest redaktorem "Meandra" oraz ukazujących się przy tym czasopiśmie serii: Auctarium Maeandreum, Biblioteki Meandra, Biblioteczki Meandra, współredaktorem Archiwum Filologicznego PAN, redaktorem serii Bibliotheca Latina Medii et Recentioris Aevi, w której wydano szereg utworów pisarzy i poetów polsko-łacińskich, i serii Auctorum Graecorum et Latinorum Opuscula Selecta (wraz z prof. W. Steffenem) oraz członkiem redakcji „Przeglądu Humanistycznego".

Pomimo tych licznych zajęć niemało czasu poświęca Profesor Kumaniecki na popularyzację wiedzy o świecie antycznym, czy to wygłaszając odczyty publiczne, czy występując w Polskim Radio i Telewizji. Jako prezes Warszawskiego Koła PTF zawsze chętnie wygłasza referaty na posiedzeniach naukowych dzieląc się z członkami Towarzystwa wynikami swych badań, a przez kilka lat kierował również utworzoną przez siebie Sekcją Czytania Autorów Greckich.

Kazimierz Kumaniecki reprezentuje naszą filologię klasyczną wspierając wszelkie filologiczne poczynania nie tylko swoim wkładem w prace organizacyjne, lecz co ważniejsze wzbogacając ustawicznie naukę ciągle nowymi wynikami swych badań.

Jest rzeczą godną podziwu, jak szybko, mimo tylu przedstawionych tu wyrywkowo i pobieżnie tylko obowiązków, rośnie liczba publikacji Profesora. Dokładne ich wyliczenie znajdzie Czytelnik w zamieszczonej poniżej bibliografii, ograniczymy się więc jedynie do podania szkicu najbardziej ogólnego, próbując podkreślić główne kierunki badań i zakres zainteresowań Uczonego. Każdemu, kto przegląda wykaz

nie napisana monografia *Cyceron i jego współcześni* (86), która doczekała się do chwili obecnej 20 recenzji i została nagrodzona nagrodą „Nowej Kultury" za rok 1959, oraz nowe, krytyczne wydanie *De oratore*, oddane w końcu 1965 r. do druku w Niemieckiej Akademii Nauk w Berlinie. Pracując nad nim ogłosił Profesor kilka cennych prac zawierających uwagi krytyczne do poszczególnych miejsc dialogu (101, 123, 125, 128, 129) i tradycji rękopiśmiennej (111, 116, 127).

Jeszcze jedna wreszcie dziedzina zainteresowań to literatura polsko-łacińska. I tutaj może Mistrz poszczycić się tak wybitnymi osiągnięciami, jak pełnymi krytycznymi wydaniami dzieł A. F. Modrzewskiego (56, 57, 64, 78, 104), *Retoryki* i *Epigramów* Filipa Kallimacha (45, 117), za które łącznie z monografią o Cyceronie otrzymał nagrodę państwową II stopnia w 1964 r. Kallimachowi poświęcił także oddzielne publikacje (41, 48, 54, 81, 126).

Wielkie zasługi położył Kazimierz Kumaniecki także w dziedzinie przekładów; obok wspomnianego już przekładu Tucydydesa wyszedł spod jego pióra świetny przekład Sallustiusza (33), poprzedzony obszernym wstępem, stanowiącym właściwie monografię tego autora, oraz przekład dzieła Witruwiusza *De architectura* (69). Będąc sam doskonałym tłumaczem, znajduje czas na napisanie wstępów do przekładów innych tłumaczy. Wspomnijmy tylko wstęp do *Ptaków* Arystofanesa (61), do zbiorowego przekładu czterech mów Cycerona (94) oraz słowo wstępne do przekładu *Mowy Trojańskiej* Diona z Prusy (60).

Wyrazem wielostronnych naukowych zainteresowań Uczonego jest nie tylko różnorodność dziedzin, w jakich pracuje, ale także różnorodność problemów w obrębie każdej z nich. Jako filolog klasyczny w ścisłym znaczeniu tego słowa z zamiłowaniem opracowuje wydania krytyczne autorów i ogłasza drukiem szereg cennych, bardzo trafnych i oryginalnych uwag odnoszących się do krytyki tekstu (3, 15, 16, 24, 101, 111, 116, 123, 125, 127, 128, 129, 130). W literaturze pociągają Go w pierwszym rzędzie problemy związane z treścią dzieła i jego interpretacją, ale nie pomija też kwestii związanych z jego formą: stylem czy kompozycją (1, 5, 20, 21, 118, 120). Jako historyk literatury łączy — co należy raczej do rzadkości — zdolność do analitycznych dociekań ze zdolnością do syntezy, zmysł historyczny z wybitnymi uzdolnieniami filologicznymi. W poszczególnych pracach z wczesnego okresu swej działalności naukowej zajmuje się przeważnie jednym autorem lub jednym zagadnieniem, które rozwiązuje wnikliwie i z filologiczną dokładnością (1, 4, 5, 8, 9, 13, 20, 21). Później pojawiają się obok nich pierwsze publikacje o charakterze syntetycznym (23, 25) będące zapowiedzią doskonałych prac tego typu w latach powojennych (monograficzny wstęp do przekładu Sallustiusza, *Cyceron i jego współcześni*, *Historia kultury starożytnej Grecji i Rzymu*, *Twórczość poetycka Filipa Kallimacha*). Równoczesna umiejętność analizy i syntezy, wybitne uzdolnienia filologiczne, zmysł historyczny, świetna znajomość literatury nie tylko antycznej, a także historii i kultury starożytnej oraz głębokie umiłowanie świata antycznego pozwalają Profesorowi na możliwie pełne i wszechstronne podejście do badanych zagadnień. Te właściwości Jego umysłu, do których dołącza się jeszcze zdolność uchwycenia rzeczy najistotniejszych w obrę-

1959

84 Ciceros Rede de haruspicum responso: Klio XXXVII 1959 s. 135—152.

85 Cyceron i jego współcześni. Warszawa 1959 ss. 559.

Rec.: a. L. Bartelski: Polish Perspectives IV 1961 nr 11 s. 74—78
b. I. Bieżuńska-Małowist: Acta Poloniae Historica III 1960 s. 147—150
c. I. Bieżuńska-Małowist: Przegląd Historyczny LI 1960 s. 426—431
d. S. Bratkowski: Dookoła Świata 31 I 1960 nr 5 s. 10
e. M. Brożek: Przegląd Humanistyczny IV 1960 nr 2 s. 181—182
f. H. Businská: Listy Filologické LXXXIII 1960 č. 2 s. 338—339
g. P. Jasienica: Twórczość XVI 1960 nr 1 s. 109—115
h. O. Jurewicz: Deutsche Literaturzeitung LXXXII 1961 szp. 225—228
i. O. Jurewicz: Języki Obce w Szkole IV 1960 s. 323—326
j. G. Kováts: Antik Tanulmányok X 1963, 1—2, s. 102—103
k. J. Łojek: Kierunki V 1960 nr 12 s. 3
l. S. Łoś: Zeszyty Naukowe KUL III 1960 s. 83—97
m. S. Łoś: Znak 1960 nr 68—69 s. 374—379
n. A. M[ączakowa]: Mówią Wieki 1960 nr 4 s. 34—35
o. G. Pianko: Ciceroniana II 1960 fasc. 1—2 s. 181—184
p. K. Pomian: Nowa Kultura X 1959 nr 51—52 s. 1—2
r. K. Svoboda: Le parole e le idee II 1960 3—4 s. 147—149
s. T. S[yga]: Stolica XV 1960 nr 12 s. 17
t. L. Winniczuk: Nowe Książki 1960 nr 4 s. 197—199
u. T. Zawadzki: Kwartalnik Historyczny XLVIII 1961 s. 201—204
w. A. Ziemilski: Życie Warszawy XVI 1959 nr 261 s. 3

86 O rękopisie lejdejskim „Sylw" Andrzeja Frycza Modrzewskiego i podstawach nowego wydania: Przegląd Humanistyczny III 1959 nr 4 s. 11—17.

87 Przemówienie: Allocution prononcée au Congrès International de la Fédération des Pen Clubs à Tokyo: Compte-Rendu, 29º Congrès International des Clubs Pen, 1957. Tokyo, b. d. s. 95—97.

88 [Rec.:] M. I. Finley. The World of Odysseus. London 1956 ss. 190: Deutsche Literaturzeitung LXXX 1959 szp. 618—620.

89 Stand und Aufgaben der klassischen Philologie in Volkspolen. Aus der altertumskundlichen Arbeit Volkspolens, Herausgegeben von J. Irmscher und K. Kumaniecki. Berlin 1959 s. 7—20.

90 Stare i nowe w twórczości Cycerona: Przegląd Humanistyczny III 1959 nr 5 s. 1—9.

91 Tadeusz Sinko: Nauka Polska VII 1959 nr 1 s. 167—173.

92 Tadeusz Zieliński: Meander XIV 1959 s. 387—393.

93 Tradition et apport personnel dans l'oeuvre de Cicéron: Revue des Études Latines 1959 s. 171—183.

1960

94 Andreae Fricii Modrevii Opera omnia. Varsaviae 1960 ss. 352. Academia Scientiarum Polona. Vol. V: Sylvae. Edidit... (accedit Index Modrevianus).

Rec.: a. E. W. Kohls: Theologische Zeitschrift XVIII 1962 s. 377—379.

naukowych, z których większość, nie wyłączając nawet młodzieńczej dysertacji o chronologii poszczególnych ksiąg *Eneidy* (*Quo temporis ordine Vergilius singulos Aeneidos libros elaboraverit*) doczekała się pochlebnych recenzji zagranicznych. Już na podstawie tych pierwszych prac można podziwiać rozległość zainteresowań Uczonego. Sięga on do obydwóch literatur starożytnych, nie pomija również bizantynistyki, a nawet problemów dotyczących polskiego renesansu.

Świat filologiczny miał też sposobność poznać pełnego aktywności Uczonego czy to z Jego wystąpień na zjazdach PTF, czy też z pracy w Komisji Filologicznej PAU (członek od 1930 r.), a później (od 1937 r.) również w Towarzystwie Naukowym Warszawskim. Obecni uczniowie Profesora słuchając Jego referatów i prelekcji nie dziwią się bynajmniej, że starsza generacja do dziś jeszcze pamięta słynne wystąpienie dra Kumanieckiego, witającego obradujący w Poznaniu w czerwcu 1929 r. Kongres Filologów Klasycznych Krajów Słowiańskich ułożoną przez siebie grecką elegią. Prawdziwy talent krasomówczy i wielki artyzm w wysławianiu się, który można osiągnąć jedynie przez rzeczywiście głębokie umiłowanie słowa, czy to będzie mowa ojczysta, czy też któryś z języków obcych tak klasycznych, jak i nowożytnych, sprawiają, że nowatorskie, odkrywcze myśli Uczonego ubrane są zawsze w nienagannie piękną szatę słowną.

Tragiczne wydarzenia września 1939 r. i następujący po nich okres ucisku polskiej kultury i wszelkiej polskiej myśli nie załamały Profesora. Zawsze pełen pogody i nadziei, organizuje tajne komplety uniwersyteckie. W nieopalanych, oświetlonych niekiedy tylko płomieniem świecy czy karbidowej lampki pomieszczeniach, w rozrzuconych po różnych dzielnicach Warszawy, przygodnie udzielanych lokalach, a także we własnym mieszkaniu przy Nowym Zjeździe zapoznaje Profesor słuchaczy z literaturą i kulturą antyczną. Dziesiątkowane szeregi przedwojennych studentów uzupełniają nowi uczniowie, absolwenci tajnych kompletów licealnych.

Po upadku Powstania Warszawskiego swoją działalność pedagogiczną na tajnych kompletach uniwersyteckich przenosi Profesor Kumaniecki do Krakowa. Tam też po wyzwoleniu prowadzi wykłady w czasie pierwszego, obejmującego tylko 4 miesiące roku akademickiego, ażeby w październiku 1945 r. powrócić do Warszawy na swoją przedwojenną placówkę (gdzie w 1948 r. otrzymuje nominację na profesora zwyczajnego).

Teraz następuje pełne wzmożonej pracy dwudziestolecie. W miarę jak krzepnie i rozwija się polska filologia, rośnie liczba i zakres podejmowanych przez Profesora obowiązków, a pełni je z całą sumiennością i poświęceniem, czy to będzie mandat poselski do Krajowej Rady Narodowej (1945-46), czy odpowiedzialna w organizowanym na nowo wśród wielu wysiłków Uniwersytecie Warszawskim godność prorektora (1949—50), czy wreszcie praca przy organizowaniu Katedry Filologii Klasycznej, rozpoczynającej swą działalność w wyjątkowo trudnych warunkach i pozbawionej całkowicie własnego księgozbioru. Wśród wielu zajęć trzeba jeszcze wymienić założenie, wraz z K. Michałowskim i L. Winniczuk, miesięcznika „Meander", którego pierwszy numer ukazał się już w 1946 r.

1930

10 De consiliis personarum apud Euripidem agentium. Cracoviae 1930 ss. 125. Archiwum Filologiczne PAU nr 10.

Rec.: a. W. Morel: Philologische Wochenschrift LI 1931 s. 593—597
b. L. Rombaut: L'Antiquité Classique V 1936 s. 459
c. K. Svoboda: Listy Filologické LX 1933 s. 348—349.

11 De consiliis personarum apud Euripidem agentium. Streszczenie: Bull. Intern. Acad. Crac. 1930 s. 25—27.

12 De studiis Vergilianis in Universitate Iagellonicae priore saeculi XVI parte florentibus: Commentationes Vergilianae. Cracoviae 1930 s. 193—205.

13 Eine unbekannte Monodie auf den Einsturz der Hagia Sophia im Jahre 558: Byzantinische Zeitschrift XXX 1929/1930 s. 35—43.

1931

14 De Polycratis Alexandro: Pracé druhého sjezdu klasických Filologů Slovanských v Praze (Acta Secundi Congressus Philologorum Classicorum Slavorum). Pragae 1931 s. 113—118.

1932

15 Notes critiques sur le texte de Théophane Continué: Byzantion VII 1932 fasc. I s. 235—237.

Rec.: a. F. Dölger: Byzantinische Zeitschrift XXXII 1932 s. 400.

1933

16 Ad Ioannis Geometrae epigramma VIII: Eos XXXIV 1932/1933 s. 343—344.

17 De Aesopi vita supplenda: Aegyptus XIII 1 1933 s. 51—52.

Rec.: a. L. Rombaut: L'Antiquité Classique V 1936 s. 456.

18 Index scriptorum quae Leo Sternbach publici iuris fecit: Eos XXXIV 1932/1933 s. VII—IX.

19 Quelques remarques critiques sur Genesius: Byzantion VIII 1933 s. 551—552.

1934

20 De elocutionis Aeschyleae natura. Streszczenie: Sprawozdania Wydziału I PAU 1934 s. 109—111.

1935

21 De elocutionis Aeschyleae natura. Cracoviae 1935 ss. 115. Archiwum Filologiczne PAU nr 12.

Rec.: a. P. Kretschmer: Glotta XXVII 1939 s. 9
b. A. Willem: Revue Belge de Philologie et d'Histoire XV 1936 s. 774-776.

1965

130 Ad Ciceronis libros De oratore adnotationes criticae: Miscellanea Critica. Teil II. Leipzig 1965 s. 197—205.
131 Bemerkungen zu den neuentdeckten Fragmenten des Σικυώνιος von Menandros: Athenaeum XLIII 1965 fasc. I—II s. 153—166.
132 De locis quibusdam dialogi Tulliani q.i. „De oratore" observationes aliquot: Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis. Debrecini I 1965 s. 21—24.
133 Fragmenty komedii pt. „Sikyonios". Meander XX 1965 s. 257—265.

1966

134 Filologia klasyczna w chwili obecnej: Filomata 1966 nr 200—201 s. 36—42.
135 Proces Ligariusza: Przegląd Historyczny LVII 1966 s. 327—345.

1967

136 Der Prozess des Ligarius: Hermes XCVIII 1967 s. 434—457.
137 Ad Misumeni Menandreae nuper repertae fragmenta observationes aliquot: Eos LV 1965 [wyd. w r. 1967], s. 57—58.
138 Ad Ovidii Halieutica: Philologus CXI 1967 s. 145—146.
139 Dookoła zaginionej Consolatio Cycerona: Meander XXII 1967 s. 86—112.
140 Gdzie obrócić wzrok: Polska nr 7 1967 s. 14 nn.
141 Historia kultury starożytnej Grecji i Rzymu. Wydanie III. Warszawa 1967 ss. 639+203 il.+12 map.
142 La défense de Cicéron: La Pologne nr 7 1967 s. 17.
143 La tradition manuscrite du De oratore: Revue des Études Latines XLIV 1966 s. 204—218.
144 Obrona Cycerona: Polska nr 7 1967 s. 17.
145 Twenty Years of Classical Philology in Poland (1945—1965): Greece and Rome XIV 1967 nr 1 s. 61—75.
146 Scripta Minora. Wratislaviae-Varsoviae-Cracoviae 1967 ss. XLI+608
147 Où tourner le regard: La Pologne nr 7 1967 s. 14 nn.

114 Cyceron i Warron: Meander XVII 1962 s. 283—301.
115 Die lateinische Dichtung in Polen in der Zeit der Renaissance (1460—1620): Renaissance und Humanismus in Mittel- und Osteuropa. Berlin 1962. Bd. II s. 107—120.
116 La philologie classique en Pologne: Romanitas IV 1962 nr 5 s. 288—296. Brasil.
117 Latin költészet Lengyeolországban a reneszánsz korában (1460—1620): Filológiai Közlöny VIII 1962 nr 3—4 s. 241—249.

1963

118 Iliada i Odyseja. Grafika M. Kościelniak. Słowo wstępne..., Instrukcja J. Mańkowski. Warszawa 1963.
119 Meletemata critica in Ciceronis libros De oratore: Eos LIII 1963 s. 136—142.
120 Philippi Callimachi Epigrammatum libri duo. Edidit... Wratislaviae—Varsaviae—Cracoviae 1963 ss. 119. Bibliotheca Latina Medii et Recentioris Aevi vol. XI.

Rec.: a. A. Grilli: Paideia XIX 1964 s. 182—184
b. Ch. Hyart: Latomus XXIII 1964 s. 616
c. O. Jurewicz: Deutsche Literaturzeitung LXXXVII 1966 szp. 777—779
d. O. Jurewicz: Języki Obce w Szkole VIII 1964 s. 304—308
e. G. Monaco: Belfagor XIX 1964 31 VII 1964 nr 4 s. 495
f. R. Verdière: Rivista di Studi Classici XII 1964 fasc. II s. 220—221.

121 The Structure of Hesiod's Works and Days: Institute of Classical Studies. University of London. Bulletin Nr 10 London 1963 s. 79—96.
122 Zur Überlieferungsgeschichte der Ciceronischen Schrift „De oratore": Acta Antiqua Philippolitana. Studia Historica et Philologica. Sofia 1963 s. 263—264.

1964

123 Cud grecki: Argumenty VIII 1964 nr 7 s. 1—2; nr 8 s. 3.
124 Filologia klasyczna w Polsce Ludowej w okresie dwudziestolecia (1944—1964): Meander XIX 1964 s. 299—314.
125 Historia kultury starożytnej Grecji i Rzymu. Wydanie drugie przejrzane i rozszerzone. Warszawa 1964 ss. 638 + 5 luźnych map.
126 Kompozycja Hezjodowych Prac i Dni: Meander XIX 1964 s. 55—76.
127 Notulae criticae in Ciceronis libros De oratore: Studi in Onore di E. Malcovati. Estratto da Athenaeum XLII 1964 fasc. I—IV s. 197—200.
128 Philippi Callimachi Epicedion in Dorotheam Gonzagam. Edidit...: Classical Mediaeval and Renaissance Studies in Honor of B. L. Ullman. Roma 1964 vol. II s. 365—373. Storia e letteratura Raccoltà di Studi e Testi nr 94.
129 Some Remarks on the Manuscript Tradition of Cicero's Dialogue „De oratore": Eos LIV 1964 s. 107—115.

prac Prof. Kumanieckiego, rzuca się w oczy przede wszystkim wielka różnorodność zainteresowań ich Autora, charakterystyczna dla całej Jego działalności naukowej, zaczynając już od prac najwcześniejszych. Dziedzinami badań i żmudnych filologicznych dociekań są bowiem literatura grecka i rzymska, bizantyńska i polsko-łacińska, historia (25, 30, 35, 40, 44) i historia kultury świata antycznego (63, 124), obok tego znajdujemy nowe wydanie słownika łacińsko-polskiego (72), artykuły poświęcone omówieniu działalności wybitnych filologów polskich (28, 31, 32, 52, 83, 85, 87, 97, 98, 100) i dorobku filologii klasycznej w Polsce Ludowej (62, 67, 84) oraz kilka recenzji (42, 43, 70, 89, 107).

Z historii literatury greckiej uwagę Uczonego najwcześniej przyciągnął dramat; w kilku swoich pierwszych publikacjach zajmuje się Eurypidesem (10, 11) i Ajschylosem (20, 21), po latach przychodzi kolej na Arystofanesa (61, 68, 71), a w 1965 r. ukazuje się rozprawa poświęcona nowo odnalezionym fragmentom komedii Menandra *Sykiończyk* (130). Nie pozostawia też na uboczu prozy greckiej. Tutaj jednym z Jego ulubionych autorów stał się Tucydydes. Literatura polska zawdzięcza Profesorowi przede wszystkim świetny przekład historii wojny peloponeskiej, który doczekał się dotąd dwóch wydań (53, 77), wierny filologicznie, doskonale oddający styl greckiego historyka, a równocześnie napisany piękną polszczyzną; nie można także pominąć bardzo ciekawego i wnikliwego studium, w którym autor przeprowadza analizę poglądów politycznych Tucydydesa, jednego z najwybitniejszych historyków starożytności (49). Wśród prac Prof. Kumanieckiego nie brak też publikacji poświęconych najstarszym poetom greckim, Homerowi (119) i Hezjodowi (118, 120). Jego zainteresowania nie ograniczają się jednak do literatury archaicznej i klasycznej, lecz sięgają znacznie dalej; świadczą o tym zarówno rozprawy *De Satyro Peripatetico* (6, 7) i o rękopisach *Halieutica* Oppiana (24), jak i praca traktująca o rytmie i zagadnieniu autentyczności *Anecdota* Prokopiusa, autora VI w. n.e. (5). Publikacje z historii literatury greckiej poklasycznej są jakby wstępem do studiów nad literaturą bizantyjską, reprezentowaną przez szereg pozycji (8, 9, 13, 15, 16, 18).

Na gruncie literatury rzymskiej zainteresowania Profesora koncentrują się na okresie republikańskim i augustowskim oraz na ich najwybitniejszych przedstawicielach. Już u zarania pracy naukowej publikuje młody filolog kilka rozpraw dotyczących Wergiliusza (1, 3, 4, 12). Dwie dalsze rozprawy o Wergiliuszu ukazują się w latach powojennych (38, 39). Nieco później niż Wergiliuszem zaczyna interesować się Horacym (22, 23), również w późniejszym okresie swego życia częściej niż do twórcy *Eneidy* wraca do autora *Pieśni* i *Epod* bądź w formie artykułów poświęconych szczegółowym zagadnieniom (34, 36, 99, 103), bądź w pracach zawierających syntetyczne ujęcie liryki Horacego (37, 105). Ulubionym jednak pisarzem rzymskim, któremu od szeregu lat poświęca najwięcej swego czasu i talentu, staje się Cyceron. Przedmiotem badań obok poszczególnych dzieł, jak *Paradoxa Stoicorum* (74), mowy *In toga candida* (110) i *De haruspicum responso* (79, 93), są zagadnienia związane z osobą, działalnością i życiem mówcy (73, 80, 92, 96, 102, 112, 114). Ukoronowaniem długoletnich, gruntownych i wnikliwych studiów nad Cyceronem jest obszerna i świet-

22 De epodis quibusdam Horatianis: Commentationes Horatianae. Cracoviae 1935 s. 139—157.

Rec.: a. L. Herrmann: Revue Belge de Philologie et d'Histoire XV 1936 s. 779.

1937

23 Cesarz August. Próba charakterystyki: Filomata 1937 nr 94 s. 99—118; nr 95 s. 147—153.

24 De quibusdam Oppiani Halieuticorum codicibus: Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału I Towarzystwa Naukowego Warszawskiego XXX 1937 z. 4/6 s. 67—82.

Rec.: a. A. Amatucci: Bolletino di Filologia Classica XLIV 1937 s. 166
b. P. Chantraine: Revue de Philologie, de Littérature et d'Histoire Anciennes XIII (65) 1939 s. 358.

25 Istota i rozwój osobowości Horacego. Wykład inauguracyjny wygłoszony na Uniwersytecie Warszawskim w dniu 12 marca 1937 roku: Eos XXXVIII 1937 s. 340—353.

1946

26 Gatunki literackie poezji greckiej: Meander I 1946 s. 12—24.

27 Ludwik Ćwikliński: Pamiętnik Literacki XXXVI 1946 1/2 s. 96—103.

28 Nowy przekład polski Tucydydesa i Sallustiusza: Sprawozdanie z Posiedzeń Wydziału I Towarzystwa Naukowego Warszawskiego XXXVIII/XXXIX 1946 z. 1/2 s. 59.

29 Tucydydes. Periklesowa pochwała demokracji ateńskiej. Przełożył...: Meander I 1946 s. 101—109.

1947

30 De Horatii carmine ad Plancum (Carm. I 7): Eos XLII 1947 z. 1 s. 5—23.

31 Działalność naukowa Tadeusza Sinki: Meander II 1947 s. 495—503.

32 Gaius Sallustius Krispus. Sprzysiężenie Katyliny i Wojna z Jugurtą. Przełożył i wstępem poprzedził... Warszawa 1947 ss. 197. Biblioteka Meandra nr 1.

33 Gustaw Przychocki 1884—1947: Rocznik Towarzystwa Naukowego Warszawskiego XL 1947 s. 155—159.

34 Traktat pokojowy ateńsko-spartański z r. 421 w relacji Tucydydesa: Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału I Towarzystwa Naukowego Warszawskiego XL 1947 s. 7—8.

1948

35 Demokracja ateńska. Warszawa 1948 ss. 56. Biblioteka Historyczna. Kultura starożytna.

Rec.: a. A. Domaniewska: Paideia. Lublin 1949 I 2 s. 25
b. K. Svoboda: Listy Filologické LXXXIII 1949 s. 273.

1957

71 Ciceros Paradoxa Stoicorum und die römische Wirklichkeit. Vortrag gehalten auf der Tagung der Mommsengesellschaft in Darmstadt am 27 April 1956: Philologus CI 1957 s. 113—134.

Rec.: a. A. Tardini: Ciceroniana I 1959 fasc. 1 s. 252.

72 Cyceron. Człowiek-polityk-pisarz. W dwutysięczną rocznicę śmierci: Przegląd Humanistyczny I 1957 s. 9—22.

73 Komedia arystofanesowska w walce o pokój: Arystofanes. Pod red. O. Jurewicza. Wrocław 1957 s. 21—46. Polska Akademia Nauk.

74 Plutarch z Cheronei. Jak młodzież powinna słuchać poetów. Przekładu dokonała Sekcja Czytania Autorów Greckich Warszawskiego Koła PTF pod kierunkiem... Warszawa 1957 ss. 75. Biblioteka Meandra nr 24.

75 Słownik łacińsko-polski według Słownika H. Mengego i H. Kopii opracował... Warszawa 1957 ss. 545 + VIII.

Rec.: a. O. Jurewicz: Bibliotheca Classica Orientalis III 1958 szp. 133—134
b. R. Niemiec: Języki Obce w Szkole II 1958 s. 51—55.

1958

76 Andreae Fricii Modrevii Opera omnia. Varsaviae 1958 ss. 338. Academia Scientiarum Polona. Vol. IV: Opuscula annis 1560—1562 conscripta, edidit...

Rec.: a. L. Bakelants: Revue Belge de Philologie et d'Histoire XXXVIII 1960 nr 3 s. 981
b. R. B. C. Huygens: Latomus XVIII 1959 s. 229
c. Ch. Hyart: Revue Belge de Philologie et d'Histoire XXXVIII 1960 nr 1 s. 664
d. R. P. Oliver: The Classical Journal LIV 1959 November s. 92.

77 Cyceron w Cylicji: Meander XIII 1958 s. 449—470.

78 Działalność naukowa Ryszarda Gansińca: Przegląd Humanistyczny II 1958 s. 90—96.

79 Il periodo italiano dell'opera poetica di Filippo Buonaccorsi: I suoi epigrammi romani: Il mondo antico nel Rinascimento (Atti del V Convegno Internazionale sul Rinascimento Firenze 2—6 Settembre 1956). Firenze 1958 s. 65—73.

80 Mowa Cycerona o orzeczeniu haruspików: Przegląd Historyczny XLIX 1958 s. 455—459.

81 Na przedstawieniu No w teatrze tokijskim: Teatr i Film R. XIII nr 7 1—15 IV 1958 s. 21—22.

82 Podróż Cycerona do Grecji i Azji w r. 79—77: Meander XIII 1958 s. 237—250.

83 Tukidydes. Wojna peloponeska. Przełożył z języka greckiego i opatrzył przedmową... Wydanie drugie. Warszawa 1958.

61 Witruwiusz. O architekturze. Przełożył...: Meander IX 1954 s. 134—140.

1955

62 Andreae Fricii Modrevii Opera omnia. Varsaviae 1955 ss. 358. Academia Scientiarum Polona. Vol. III: De ecclesia liber secundus. Edidit...

Rec.: a. M. Cytowska: Bibliotheca Classica Orientalis VI 1959 szp. 367—368
b. E. Franceschini: Aevum XXIX 1955 nr 1 s. 98—99
c. J. A. Gaertner: Books Abroad, Norman. Oklahoma USA Spring 1957
d. R. B. C. Huygens: Latomus XV 1956 s. 94—95
e. M. Klučka: Listy Filologické LXXIX 1956 s. 137—139
f. Y. Lefèvre: Bulletin Critique. Revue des Études Latines 1956 s. 348
g. A. Oliver: Classical Journal LII 1957 s. 286
h. P. Scheibert: Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie XLIV 1958 s. 348—440
i. P. Schramm: Jahrbuch für Osteuropa 1958
j. C. Vasoli: Atene e Roma, NS III 1958 s. 53—55
k. D. C. C. Young: The Classical Review, New Series, vol. VII 1957 s. 87.

63 Historia kultury starożytnej Grecji i Rzymu. Warszawa 1955 ss. 487 + 109 ryc. LIV tabl. + 10 map.

Rec.: a. O. Jurewicz: Bibliotheca Classica Orientalis III 1958 szp. 197—200
b. K. Nast: Nowa Kultura 24 IV 1955 nr 17 (265)
c. E. Piekniewski: Deutsche Literaturzeitung LXXVII 1956 szp. 497—499
d. K. Svoboda: Listy Filologické LXXIX 1956 s. 140—141.

64 Komedia arystofanesowska w walce o pokój: Meander X 1955 s. 25—46.

65 Nad prozą antyczną: O sztuce tłumaczenia. Pod red. M. Rusinka. Wrocław 1955 s. 99—109.

66 Przemówienie wygłoszone na jubileuszu Jana Parandowskiego dnia 31 maja 1955 w Związku Literatów w Warszawie: Meander X 1955 s. 337—344.

67 Zehn Jahre klassische Philologie in Volkspolen: Das Altertum I 1955 s. 244—255.

1956

68 [Rec.:] K. Aland. Die Handschriftenbestände der polnischen Bibliotheken, insbesondere an griechischen und lateinischen Handschriften. Ein vorläufiger Bericht. Berlin 1956 ss. 66: Deutsche Literaturzeitung LXXVII 1956 szp. 882—883.

69 Średniowieczna a humanistyczna poezja polsko-łacińska. Konieczność różnicowania jej znaczenia i metod badawczych: Odrodzenie w Polsce. T. IV Historia literatury. Warszawa 1956 s. 248—250.

70 Witruwiusz. O architekturze ksiąg dziesięć. Z tekstu łacińskiego przełożył... Warszawa 1956 ss. 190 + 1 tabl. Mapa.

Rec.: a. A. Wiślicki: Przegląd Budowlany XXIX 1957 nr 5 s. 196—199.

Nero modo modo fuisse? ... (13) *Tam angustis terminis tantae multitudinis vivacitas ipsa concluditur, ut mihi non venia solum dignae, verum etiam laude videantur illae regiae lacrimae. Nam ferunt Xersen, cum immensum exercitum oculis obisset, inlacrimasse, quod tot milibus tam brevis immineret occasus.*

Die Erwähnung des weinenden Xerxes bereichert sich mit einem für die Folgezeit entscheidend wichtigen Element in der christlichen Literatur, im — zugleich als Nekrolog gedachten — Trostbrief des Hieronymus, den er an Heliodorus, Bischof von Altinum, gerichtet hatte (PL XXII, p. 601 f.)[12]. Der Kirchenvater mahnt seinen Leser, dass er nicht den einzigen Nepotianus (*gest.* 396) beweinen soll, vielmehr gedenke er eines jeden Toten und der fortwährenden Änderung dieser Welt, und soll nicht glauben, dass wir ewig leben werden: ... *dum unius mortem flere prohibemus, totius orbis mortuos planximus. Xerxes, ille rex potentissimus, qui subvertit montes, maria constravit, cum de sublimi loco infinitam hominum multitudinem et innumerabilem vidisset exercitum, flesse dicitur, quod post C annos nullus eorum, quos tunc cernebat, superfuturus esset. O, si possemus in talem ascendere speculam, de qua universam terram sub nostris pedibus cerneremus, iam tibi ostenderem totius orbis ruinas, gentes gentibus et regnis regna collisa; alios torqueri, alios necari, alios absorberi fluctibus, alios ad servitutem trahi; hic nuptias, ibi planctum, illos nasci, istos mori; alios affluere divitiis, alios mendicare, et non Xerxis tantum exercitum, sed totius mundi homines, qui nunc vivunt, in brevi spatio defuturos. Vincitur sermo rei magnitudine, et minus est omne, quod dicimus. Redeamus igitur ad nos, et quasi e coelo descendentes paulisper nostra videamus. Sentisne, obsecro te, quando infans, quando puer, quando iuvenis, quando robustae aetatis, quando senex factus sis? Quotidie morimur, quotidie commutamur, et tamen aeternos nos esse credimus.*

Den Hügel, auf welchem die herodoteische προεξέδρη des Xerxes gebaut worden war, hat die Forschung so ziemlich annehmbar mit einer Anhöhe des weit in den Hellespontos vorspringenden Nagara-Vorgebirges (Maltepe d. h. „Schatzhügel" genannt) identifizieren können[13]. Von diesem Hügel aus schaute der König herab, sein unzählbares Heer ins Auge nehmend und über das Jammerleben des Menschengeschlechts Betrachtungen anstellend. Hieronymus möchte auf den Flügeln seiner Phantasie in eine so hohe Warte (*specula* = Strab. XIII, p. 625: σκοπή) emporsteigen (*ascendere*), von wo er das Weh und baldiges Verderben der Welt, das Zusammenprallen von Völkern und Reichen, das mit der Aufzählung der Lebensalter gekennzeichnete Absterben nicht nur eines Riesenheeres, sondern auch des ganzen Menschengeschlechts — jedenfalls das der römischen Weltmonarchie — be-

---

[12] Vgl. H. Lietzmann, *Hieronymus*, RE VIII (1913), Sp. 1580; A. P. Frutaz, *Lex f. Theol. u. Kirche*, V² [Freiburg 1960] s. v. *Heliodorus*. S. auch Cypr. *Ad Don.* 6.

[13] S. A. v. Prokesch, *Erinnerungen aus Aegypten u. Kleinasien*, III, [Wien 1831], S. 19 u. 24 f.

schauen dürfte. Wir sollen nicht vergessen, in welcher weltgeschichtlichen Situation der Kirchenvater lebte und wirkte. In dieser Lage, in den Jahrzehnten vor und um Roms Fall, konnte der Prediger seinen Hörern offenbar nichts anderes ans Herz legen, als dass „wir gleichsam herabsteigend aus dem Himmel, ein Weilchen unsere Sachen betrachten mögen", dass ein jeder in sich kehrt und sein Leben danach richtet. Und noch eine Einzelheit: die Forscher des Ursprungs und Wandels des Lebensaltervergleiches[14] haben unsere Stelle nicht hineinbezogen und so auch nicht bemerkt, dass bei Hieronymus am Ende der Aufzählung der varronischen, bzw. Seneca'schen Lebensalter (vgl. Lact. *Div. inst.* VII 14 f. und Flor., Praef. 5—8) die Erwähnung der *altera infantia* (bei Florus: *reddita iuventus*) wegbleibt.

Vielleicht ist es keine zu kühne Vermutung, wenn wir den Hintergrund der hieronymischen Vision in der bedrohenden *translatio* des römischen *imperium*[15], ihre Quellen aber in der seit Jahrhunderten zu verfolgenden Topik der Apokalyptik, im Hinabschauen von einer Anhöhe oder einem Berge, „in der bis auf die Zeiten vor Platon zurückzuführenden Überlieferung des ekstatischen Erlebnisses des Aufsteigens in die Mitte zwischen Himmel und Erde"[16] suchen.

Wir sollen nur an den Mythos des platonischen Phaidon denken, wo die Erdenwelt von oben herab geschaut wird (110 b; vgl. *Rep.* V 476 d und *Soph.* 216 c). Im V. Tractat des hermetischen Corpus (Poimandres, 5 p. 43, 16 Parthey) wünscht sich Hermes, dass auch sein Sohn „in die Mitte zwischen Himmel und Erde erhoben" den Mechanismus des Weltalls betrachten dürfte. Der Betrachter wird der Revelation nach den Vorschriften der Visionsliteratur staunend teilhaftig (s. z. B. Plut. *De facie in orb. lun.* 940 e: ἀποθαυμάσαι, *De sera num. vind.* 563 b). So „staunt" in seiner ekstatischen Ergriffenheit (*Bacchi plenus*) auch Horaz (C. III 25, 8: *non secus in iugis exsomnis stupet Euhias, Hebrum prospiciens..., ut mihi devio ripas et vacuum nemus mirari libet*; vgl. Ov. *Trist.* IV 1, 41: *suum Bacche non sentit saucia vulnus, dum stupet Edonis exululata iugis*); so „wundert sich" der Held des *Somnium Scipionis*, als er in seinem Traum von einer lichterfüllten Höhe[17] (11: *de excelso et pleno stellarum, illustri et claro quodam loco*) auf die nahen Sterne oder auf die Erde herabblickt (18: *quae cum intuerer stupens...*; 19: *haec ego admi-*

---

[14] R. Häussler, *Vom Ursprung und Wandel des Lebensaltervergleichs*, Hermes XCII 1964, S. 314 ff.; vgl. S. Hahn, *Prooemium und Dispositionsschema der Epitome des Florus*, Eirene IV 1965.

[15] Vgl. W. Goez, *Translatio imperii. Ein Beitrag zur Geschichte des Geschichtsdenkens und der politischen Theorie im MA und in der frühen Neuzeit*, Tübingen 1958.

[16] K. Kerényi, *Ascensio Aeneae*, EPhK XLVII 1923 S. 33 (= *Zu Verg. Aen. VI, Pindar, Platon und Dante*, PhW XLV 1925, S. 284).

[17] Nach E. Bernert, *Naturgefühl*, RE XVI (1935), Sp. 1855, von einem Berge, „von dem er die ganze Erde und den ganzen Kosmos übersehen konnte. Das mag das Ideal eines Fernblicks für den Römer gewesen sein, was sich auch Cicero wohl selbst gewünscht hätte" — ungenau und auch im Beurteilen Cicero's nicht zu verständnisvoll. Bernerts Artikel ist auch sonst kein Musterbeispiel der Akribie: z. B. Sp. 1831 will er seinen Leser vom *Helikon* (anstatt vom *Pentelikon*) auf das attische Land ausblicken lassen, vgl. U. v. Wilamowitz-Moellendorff, *Hell. Naturbilder. Reden u. Vorträge*, I[4] [Berlin 1925], S. 186.

95 Cicero în Cilicia: Studii Clasice II. Bucureşti 1960 s. 225—241.
96 Cicero. Mensch-Politiker-Schriftsteller: Acta Sessionis Ciceronianae diebus 3—5 mensis Decembris a. 1957 Varsoviae habitea. Pod. red.... Warszawa 1960 s. 9—27.
97 Cyceron. Mowy wybrane. Przeł. i oprac. J. Mrukówna, D. Turkowska, S. Kołodziejczyk. Przedmową poprzedził... Warszawa 1960 s. 5—7.
98 Liryka Horacego: Przegląd Humanistyczny IV 1960 nr 6 s. 11—20.
99 Martiis caelebs quid agam Kalendis: Römische Literatur der Augusteischen Zeit, Berlin 1960, Schriften der Sektion für Altertumswissenschaft der D.A.d. W. Nr. 22, s. 15—17.
100 Martiis caelebs quid agam Kalendis (zu Horaz Od. III 8): Eos L 1960 fasc. 1 s. 147—153.
101 Acta Sessionis Ciceronianae diebus 3—5 Decembris a. 1957 Varsoviae habitae. Pod red... Prooemium, s. V.
102 Quaestiunculae Tullianae: Studii Clasice II. Bucureşti 1960 s. 95—97.
103 Taddeo Zielinski: Atene e Roma. Nuova Serie V 1960 nr 1 s. 1—7.
104 Tadeusz Sinko. L'homme et son oeuvre: Perspectives Polonaises III 1960 nr 2 s. 51—54.
105 Tadeusz Sinko. The Man and his Work: Polish Perspectives III 1960 nr 2 s. 45—47.

1961

106 De Angeli Politiani notis in Ciceronis libros De oratore: Charisteria Fr. Novotný octogenario oblata. Pragae 1961 s. 65—70.

Rec.: a. P. Frasinetti: Athenaeum LXI 1963 s. 445.

107 De oratione Tulliana in toga candida habita: Atti del I. Congresso Internazionale di Studi Ciceroniani. Roma 1961 s. 157—167 (Estratto ss. 10).
108 Elementy kultury klasycznej w wykształceniu współczesnego filologa: Przegląd Humanistyczny V 1961 nr 5 s. 57—65.
109 Filologia klasyczna w XX wieku: Przegląd Kulturalny X 1961 nr 10 s. 5.
110 La poésie latine en Pologne à l'époque de la Renaissance (1460—1620): Bulletin de l'Association de Guillaume Budé. Suppl.: Lettres d'Humanité t. XX 1961 s. 580—593.
111 [Rec.:] E. Gibbon. Zmierzch cesarstwa rzymskiego. Tłum. Z. Kierszys. Wstęp T. Zawadzki. Warszawa 1960 t. 1—2: Nowa Kultura XII 1961 nr 10 s. 2.

1962

112 A Horatiusi Líra: Antik Tanulmányok IX 1962 nr 3—4 s. 161—170.
113 Cicerone e Varrone. Storia di una conoscenza: Athenaeum Nuova Serie XL 1962 fasc. III—IV s. 221—243.

rück, der sich in eine Platane verliebte (IX 37: ὅτι πλατάνου ἠράσθη). Das ist schon in der Tat ein kuriöses Fortleben der herodoteischen Anekdote, worauf bisher u. W. niemand aufmerksam wurde.

Soviel dürfte von vornherein klar sein, dass es sich bei Herodot in beiden Fällen (VII 27 und 31) um den nicht nur in Kleinasien nachweisbaren Baumkult handelt[29]. Was das Behängen der als heilig geehrten Bäumen mit Kleidungsstücken, Binden, Kränzen, Tierfellen, Weihtäfelchen usw. anbetrifft, von den unzähligen diesbezüglichen Textstellen[30] möchten wir hier eine zitieren, die man unmittelbar vor unserer Anekdote bei Herodot liest: „auf dem Marktplatz von Kelainai in Phrygien ist die Haut des durch Apollon geschundenen Marsyas aufgehängt" (VII 26, vgl. Plin. *Nat.* XVI 89, 240: *ibi platanus ostenditur, ex qua pependerit Marsuas victus Apolline, quae iam tum magnitudine electa est*). Und noch eine Stelle aus der Naturgeschichte des Plinius, wo der Römer unter den Baumprodigien darüber berichtet, dass eine Platane in Laodikeia (also unweit vom Schauplatz der herodoteischen Anekdote) „bei Ankunft des Xerxes sich in einen Ölbaum verwandelte" (XVII 25, 242: *Laudiceae Xerxis adventu platano in oleam mutata*). Der Erfinder des offenbar später konstruierten Prodigiums wird durch die wunderbare Verwandlung der Platane, also des königlichen Baumes der Perser in den heiligen Baum Attikas den Sieg Athens ex eventu vorausgesagt haben.

Aber wie wurde aus der kurz hingeworfenen herodoteischen Anekdote so eine „bunte Geschichte", aus dem Dokument des kleinasiatischen Baumkultes eine „lächerliche und paradoxe" Liebesnovelle? So, wie es M. Braun in seiner Arbeit *Griechischer Roman und hellenistische Geschichtsschreibung*[31] durch ein sorgsames Interpretieren von einigen Parallelstellen des Alten Testamentes und der „Antiquitäten" des Josephus Flavius[32] mustergültig gezeigt hat. Es handelt sich hier um

---

[29] Vgl. K. Erdmann, *Baumkult*, RAC II 1954, Sp. 4.

[30] S. z. B. Verg. *Aen.* X 423 (*arma exuviasque habebat*); XII 766; Ov. *Met.* VIII 722 (Philemon und Baucis): *equidem pendentia vidi serta super ramos*; VIII 743: *ingens annoso robore quercus, una nemus, vittae mediam memoresque tabellae sertaque cingebant, voti argumenta potentis*; *Fasti* III 267: *licia dependent..., et posita est meritae multa tabella deae*; Lucanus I 136: *exuvias populi veteris sacrataque gestans dona ducum*; Apul. *Flor.* 1: *quercus cornibus onerata aut fagus pellibus coronata*; *De magia* 56: *negant vidisse... in finibus eius aut lapidem unctum aut ramum coronatum*; Arnob. *Adv. nat.* 1, 39; *veternosis in arboribus taenias* etc. — Ausser den bisher zitierten Arbeiten vgl. noch: W. Mannhardt, *Wald- und Feldkulte*, II²: *Antike Wald- u. Feldkulte*, Berlin 1905; H. Marzell, Art. *Baum* im *Handwb. des dt. Aberglaubens*, Bd. I., Sp. 954 ff.; die up to date Bibliographie findet man in der RAC II (1954) (*Baumkult*, Sp. 33 f.). — Über die späten Ausläufer des heidnischen Baumkultes vgl. G. Wissowa, *Rel. u. Kultus der Römer*², [München 1912], S. 100, Anm. 7, und M. P. Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*², München 1955, S. 194, Anm. 3. — Darstellungen: Nilsson, T. 35, 1 und 50, 1.; A. Rumpf, *Die Religion der Griechen*, in: H. Haas, *Bilderatlas zur Religion*, Lief. 13—14, Leipzig 1928, Abb. 8—9, 31, 35 und 102.

[31] M. Braun, *Griech. Roman und hellenist Geschichtsschreibung*, Frankfurt a. M. 1934. S. noch L. Malten, *Philemon und Baukis*, Hermes LXXIV 1939, s. 195 ff. (mit weiterer Lit.).

[32] *Vulg. Iud.* XIX 1: J. *Iud.* V 136; *Iud.* XIX 22: *Ant.* V 134; *Iud.* XIII: *Ant.* V 276; *Gen.* XXXIX 7—18: *Ant.* II 41—59.

Das ist aber nicht unsere Aufgabe. Durch das Einbeziehen des ikonographischen Materials würden wahrscheinlich noch weitere Zusammenhänge beleuchtet werden. Es sei gestattet, hier als Muster das Titelblatt der Beispielsammlung von Andreas Hondorff (*Theatrum historicum*, Francofurti 1586)[26] zu erwähnen, wo die hieronymische Vision in der Manier der Darstellungen der Landsknechtswirtschaft im 16. Jh. gezeigt wird.

Die andere Herodotstelle, deren literarische Schicksale wir nun zu verfolgen beabsichtigen, liest man ebenfalls im B. VII.: in der phrygischen Stadt Kelainai bewirtet Pythios den Xerxes und sein ganzes Heer; wir erfahren, dass er der reichste Mann nach dem Grosskönig war, der früher einmal den Dareios „mit der goldenen Platane und dem Weinstock" (VII 27: τῇ πλατανίστῳ τῇ χρυσέῃ καὶ τῇ ἀμπέλῳ), d. h. mit einem künstlerischen Bildnis der sich über den Thron der Perserkönige ausbreitenden Platane beschenkt hatte[27]. In Lydien angelangt, in der Nähe des Weges nach Sardeis, „fand Xerxes eine Platane, die er ihrer Schönheit wegen mit einem goldenen Schmuck beschenkte, sie einem Unsterblichen als Besorger anvertraute, und am anderen Tage in der Stadt der Lyder angekommen ist". (VII 31: εὗρε πλατάνιστον, τὴν κάλλεος εἵνεκεν δωρησάμενος κόσμῳ χρυσέῳ καὶ μελεδωνῷ ἀθανάτῳ ἐπιτρέψας δευτέρῃ ἡμέρῃ ἀπίκετο ἐς τῶν Λυδῶν ἄστυ.)

Diese Platane wird zwar als berühmtes Kuriosum in Evidenz gehalten[28], aber die andere Autorstelle, wodurch die Platane des Xerxes sich als ein noch sonderbareres Kuriosum zeigen wird, scheint unbemerkt zu sein, obwohl die Geschichte gerade dadurch wirklich interessant und lehrreich wird. In den *Bunten Geschichten* des Aelianus (II 14) liest man über Xerxes, den „lächerlichen" Eroberer, der weder Meer, noch Festland — Zeus' Werke — achtend, „sich neue Strassen und einen ungewöhnlichen Seeweg schuf, aber er wurde der Sklave einer Platane, der ihr seine Bewunderung bezeugte. Er erblickte nämlich, wie man erzählt, in Lydien eine Platane von stattlicher Grösse und verweilte ohne alle Veranlassung den ganzen Tag bei derselben ...., ja sogar mit kostbarem Schmuck behängte er sie, ihre Zweige mit Halsbändern und Armspangen zierend, und liess ihr einen Besorger zurück, gleichsam als Bewahrer und Wächter der Geliebten ..." (ἐδεδούλωτο δὲ πλατάνῳ καὶ ἐθαύμαζε τὸ δένδρον. ἐν Λυδίᾳ γοῦν φασιν ἰδὼν φυτὸν εὐμέγεθες πλατάνου τὴν ἡμέραν ἐκείνην κατέμεινεν οὐδέν τι δεόμενος..., καὶ μελεδωνὸν αὐτῇ κατέλιπεν, ὥσπερ ἐρωμένῃ φύλακα καὶ φρουρόν...) Der allerlei „bunte" Geschichten sammelnde Aelianus kehrt in einer Aufzählung der „lächerlichen und paradoxen Liebschaften", in dem Ensemble des in die Statue der Agathe Tyche verliebten Jünglings und anderer sodomitischen Verirrungen noch einmal zur Gestalt des Xerxes zu-

---

[26] S. in unserem *Bild der Antike im XVI. Jh.*, S. 227.

[27] Vgl. K. Boetticher, *Die Verehrung heiliger Bäume bei den Alten. Zur Kenntnis ant. Gottesverehrung*[2], Grossenwörden 1926, S. 77 f.; id., *Baumcultus der Hellenen*, Berlin 1856, S. 101 f.; vgl. O. Kern, *Baumkultus*, RE III (1899), Sp. 162.

[28] Z. B. bei H. Gossen, *Platanos*, RE XX (1950), Sp. 2338.

umgekehrt: während Xerxes in den aischyleischen *Persern* als ein verblendeter und von den Göttern zu schändlichem Scheitern verdammter θεομάχος auftritt, so wird er zwei Jahrtausende später unter den beispielhaften Helden erbaulicher Predigten als *sapientissimus imperator* angerufen. So könnte man — je nach den Kenntnissen und Tendenzen der einzelnen Schriftsteller — wesentliche Unterschiede innerhalb der Überlieferung aufzeigen. Unser Ziel ist aber gar nicht so hoch gesteckt: momentan möchten wir durch die Aufhellung des literarischen Schicksals von zwei Herodotstellen einige Möglichkeiten beobachten, durch die die Gestaltung des Fortlebens unseres Titelhelden bestimmt wurde.

Xerxes hatte in Abydos, vor dem Durchzug über den Hellespontos, von einer προεξέδρη[6] herabschauend (VII 44: κατορῶν) sein Millionenheer und den Wettstreit seiner Schiffe besichtigt. „Wie er nun den ganzen Hellespontos von den Schiffen bedeckt sah und den ganzen Strand und die Felder von Abydos voll Menschen, da pries sich Xerxes selig, aber gleich darauf brach er in Tränen aus" (45). Als Artabanos (46) nicht versteht, warum denn die Glückseligkeit seines Herrn so auf einmal in tiefsten Kummer umschlug, spricht Xerxes nur soviel: „Ja, ich habe allerdings geweint, denn ich empfand Mitleid während der Betrachtung, wie kurz das ganze Menschenleben ist, da ja von allen diesen, so viel ihrer sind, über hundert Jahr keiner mehr da sein wird". Die echt griechische Weisheit des treuen Ratgebers und Warners über das Elend des menschlichen Lebens, über den eher zu wünschenden Tod und den Neid des θεὸς γλυκὺν γεύσας τὸν αἰῶνα braucht hier nicht ausführlicher behandelt zu werden. Immerhin muss man Recht geben denjenigen Forschern, die den Höhepunkt des herodoteischen Werkes gerade in dieser gedankenschweren Szene erblicken, wo „das asiatische und europäische Element vor unseren Augen zusammenstossen"[7]. Es ist auch nicht uninteressant, die „gesucht rührenden Stimmungsreflexe" der Abydos Szene mit der Erzählung zu vergleichen, die Herodot von Thersandros dem Orchomenier gehört haben soll (IX 16): vor der Schlacht bei Plataiai, beim Festmahl des Attaginos hätte ein sincerisierender Perser den Thersandros als seinen ὁμοτράπεζός τε καὶ ὁμόσπονδος gefragt, ob er die mitzechenden persischen Hauptleute und das am Asopos lagernde Heer siehe, weil er von allen denen über ein kleines nur noch einen kleinen Überrest am Leben sehen werde. Solches habe der Perser gesprochen und zu seinen Worten viele Tränen vergossen, endlich seine Hinweise auf die Unentrinnbarkeit des Schicksals und auf die Notlage der Vasallen wiederum mit einer echt griechischen Gnome geschlossen: „Das feindseligste Weh im Menschenleben aber ist es, bei aller Einsicht nichts ausrichten zu können"[8].

---

[6] Vgl. mit der προεδρίη des Dareios, Her. IV 88, und mit der ἐξέδρα bei Strab. XIII, p. 625.

[7] S. z. B. bei W. Kranz, *Gesch. d. gr. Lit.*[4], Leipzig 1960, S. 122; vgl. W. Schmid, *Gssch. d. gr. Lit.*, I 2, [München 1934], S. 569 f.

[8] Vgl. O. Regenbogen, *Herodot und sein Werk*, Die Antike VI 1930, S. 233 ff.

Im literarischen Fortleben des Xerxes nehmen nicht die im marmornen Thron bei Abydos gegossenen Tränen, sondern die mit immer grelleren Farben vorgetragenen Zeugnisse seiner Hybris den zentralen Platz ein. (Vgl. Val. Max. IX 5, ext. 2: *Xerxes, cuius in nomine superbia et impotentia habitat.*) Von seinen übermütigen Gesten kehren drei immer und immer wieder: der Brückenbau über dem Hellespontos, das Durchschneiden des Festlandes und der Hagel von Pfeilschüssen, wodurch bei Thermopylai die Sonne „bedroht" werden sollte[9]. Wie abgedroschen diese Phrasen in der rhetorischen Praxis der späteren Zeiten waren, zeigt z. B. Lukian (*Rhet. praec.* 20): ἀεὶ ὁ Ἄθως πλείσθω καὶ ὁ Ἑλλήσποντος πεζευέσθω καὶ ὁ ἥλιος ὑπὸ τῶν Μηδικῶν βελῶν σκεπέσθω[10].

Nichtsdestoweniger wurde aber auch das Weinen des Xerxes aus dem Arsenal der moralisierenden rhetorischen Gemeinplätzen hervorgeholt, und zwar im Dienste der verschiedensten Tendenzen und in den verschiedensten Funktionen. Z. B. bedient sich der über die Kürze des Lebens schreibende Seneca seiner Herodotlektüre folgendermassen (*De brev. vitae* 17, 1—2): *Ab hoc effectu* — d. h. eingedenk der Vergänglichkeit der Wonne — *reges suam flevere potentiam, nec illos magnitudo fortunae suae delectavit, sed venturus aliquando finis exterruit. Cum per magna camporum spatia porrigeret exercitum, nec numerum eius, sed mensuram comprenderet Persarum rex insolentissimus* (vgl. Her. VII 60; Seneca erwähnt das Weinen des Königs im Zusammenhange mit der Heerschau bei Doriskos), *lacrimas profudit, quod intra C annos nemo ex tanta iuventute superfuturus esset: at illis admoturus erat fatum ipse, qui flebat, perditurusque alios in mari, alios in terra, alios proelio, alios fuga, et intra exiguum tempus consumpturus illos, quibus centesimum annum timebat*[11].

Auch Plinius d. J. hat seine Phrasen aus den Requisiten der Rhetorenschule genommen, als er dem Silius Italicus, der letzten Notabilität, die einst noch durch die Laune des Nero zur Würde eines Konsuls gelangt war, einen Nachruf schrieb (III 7). Der Wortlaut des im voraus für die Öffentlichkeit bestimmten Briefes zeigt handgreiflich die „rhetorische" Quelle des Plinius, insofern er, durch ein „bemerkenswertes" Zusammentreffen bewogen (III 7, 10: *illud etiam notabile: ultimus ex Neronianis consularibus obiit, quo consule Nero periit*), seinem xerxeischen Bedauern mit Wörtern des Rhetoren Seneca Ausdruck verlieh (ibid.: *quod me recordantem fragilitatis humanae miseratio subit,* — vgl. Sen. *Suas.* II 3: *montes perforat, maria contegit; numquam solido stetit superba felicitas, et ingentium imperiorum magna fastigia oblivione fragilitatis humanae conlapsa sunt*). Die Fortsetzung lautet (11): *Quid enim tam circumcisum, tam breve, quam hominis vita longissima? An non videtur tibi*

---

[9] Vgl. Cic. *De fin.* II 34, 112: *cum maria ambulavisset terramque navigasset*; Lucr. III 1029 ff. Sen. *De const. sap.* 4, 2 usw.

[10] S. „Polythryléta paradeigmata", EPhK LXV 1941, S. 162 f.

[11] Vgl. 18, 5: *superbus rex*; am übertriebensten rhetorisch ist die Charakteristik von Xerxes' Unternehmen: *De benef.* VI 31; s. noch Val. Max. IX 13, ext. 1; Plut. *Cons. ad Apoll.* 15, 110 d.

DER WEINENDE XERXES
ZUR GESCHICHTE SEINES RUHMES

Von

STEFAN BORZSÁK

In einem Versuch über „Das Bild der Antike im 16. Jh."[1] haben wir u.a. skizziert, was für ein Bild sich über die persischen Herrscher im Bewusstsein der an der Bibel auferzogenen Reihen von Generationen, unter dem Einfluss der danielischen „Weltmonarchien" ausgestaltet hatte. In dieser Galerie fiel eine sonderbare Rolle Kyros, „dem Hirten" zu, „der den ganzen Ratschluss des Herrn ausführen sollte" (Jes. 44, 28), und der durch den Herrn „gegürtet" wurde, „obschon er ihn nicht kannte" (45, 5). Mit verhältnismässig positiven Zügen wurde auch Dareios ausgestattet, ja sogar die Überlieferung über Kambyses ist auch nicht durchaus negativ[2]; um so weniger vorteilhaft ist das literarische Porträt des Xerxes, wie es sich von Aischylos an gestaltete[3]. Der Grund dieser Verzerrung (bzw. des Wegbleibens der im Falle des Nabukodonosor, Kyros, Dareios und später des Alexander gelegentlich zu beobachtenden Anerkennung, ja Lobpreisung) kann sehr wohl leicht angegeben werden: es knüpfte sich an seinen Namen das welthistorische Fiasko von Salamis, Plataiai und Mykale, andererseits knüpfte sich nichts solches an seinen Namen, wie an die Gestalten von Kyros oder Dareios, was sich in der jüdischen, dann später in der christlichen Überlieferung als gottgefälliges Verdienst hätte deuten lassen, — wenn man nicht gewillt ist, die Tendenz des *Buches Esther* und darin die Rolle des Xerxes-Ahasverus positiv zu werten[4].

Eine jede Modifikation dieses durch Jahrhunderte, ja Jahrtausende ausgestalteten Bildes könnte nur monographisch aufgearbeitet werden. Während der Leser durch einen Ausspruch des Herodot (VII 187, nach dem Heeresschau bei Doriskos: κάλλεός τε εἵνεκεν καὶ μεγάθεος[5] οὐδεὶς αὐτῶν ἀξιονικότερος ἦν Ξέρξεω) an die obligate Prahlerei der orientalischen Herrscherinschriften erinnert wird, findet man z. B. bei Justinus (II 10) die Kehrseite der livianischen Charakteristik Hannibals: *primus in fuga, postremus in proelio semper visus est*, und

---

[1] S. Borzsák, *Das Bild der Antike im 16. Jh.*, Budapest 1960, S. 407 ff. ung. mit deutscher Zusammenfassung.

[2] Vgl. J. V. Prášek, *Kambyses und die Überlieferung des Alterthums*, Leipzig 1897.

[3] Vgl. I. Bruns, *Das literarische Porträt der Griechen*, Berlin 1896, S. 55 und 93 ff.; J. V. Prášek, *Geschichte der Meder u. Perser*, II, [Gotha 1910], S. 145 ff.; H. S. Nyberg, *Das Reich der Achämeniden*, Hist. Mundi III, [Bern 1954], S. 98 ff.; id., *Die Religionen des alten Iran*, Leipzig 1938, S. 347.

[4] Die Identifikation des biblischen Ahasverus mit Xerxes I. ist übrigens gar nicht unstrittig, vgl. A. Penna, Enc. Catt. XI („Serse I."), S. 402; O. Eissfeldt, *Einl. in das AT*[2], Tübingen 1956, S. 624 ff.; R. H. Pfeiffer, *Introduction to the OT*, London 1952, S. 732 ff.

[5] Vgl. mit der Dareiosinschrift Her. IV 91.

HYPERBATON XENOPHONTIS EXEMPLO ILLUSTRATUR

Scripsit

GEORGIUS SCHNAYDER

In veterum auctorum scriptis, quantum aditus ad ea nobis adhuc patuit, vocabulum hyperbaton, tamquam grammaticorum arte conceptum, apud Platonem primum occurrit, scilicet in eiusdem *Protagora*, 343 E. Simonidis poema (= frg. 4), quo impedimenta tractantur boni viri in perfectione adipiscenda, Socrates accuratius explicaturus et genuinum sensum carminis respiciens (οὕτω φαίνεται πρὸς λόγον) proponit, ut vocabulum quoddam usque ad finem totius sententiae traiciatur eamque stili rationem ὑπερβατὸν... θεῖναι nuncupat. Sic appellatio ipsa in sophistarum officinis fortasse elaborata, in ore — ut videtur — fuit virorum eruditorum Platonis aetate.

Inde iam per longam saeculorum seriem nomen, artis rhetoricae proprium, figuram rhetorum designabat, quae in eo posita erat, ut scriptor naturali verborum ordine interdum minime uteretur[1], sed duo vocabula, dictionum constructione artissime inter se coniuncta (e. c. substantivum et adiectivum) consulto distraheret, elementis interpositis, prorsus peregrinis — quod ad syntaxin spectat— alienisque. Cf. e. c. Ciceronis illud, omnibus notum: *Brevis a natura nobis vita data est.* Horum elementorum numerus quilibet nimirum esse solebat, sed aliquando plura quam decem vocabula illa inserta capiebat.

Quae traiectio (sic enim hyperbaton ab Auctore *ad Herenn.* IV 32 nuncupatum est) rhetorum erat artificium, quo prius vocabulorum disiunctorum (e. c. in exemplo ex Cicerone apposito vocabulum *brevis*) veluti efficatius, plus gravitatis accipere videbatur. Cui haud mediocri interdum verborum separationi id quoque favebat, quod in veterum hominum sermone vocabula planius atque insignius, quam in recentioribus linguis terminabantur, id quod cohaerentiam verborum, hyperbato disiunctorum, quodammodo praestabat.

Sed hyperbati vim ac diductionem, ut mea potissimum est opinio, cum probabilitate aliqua demetiri possumus, et quidem numero vocabulorum illorum interpositorum. Atque ut viri mathematicarum artium periti, bracchiorum circini distantia anguli gradus nostra aetate cognoscunt, sic ego quidem vocabulorum interpositorum numero hyperbati gradum designare posse mihi videor. Sic hyperbaton primi, secundi, tertii gradus (1º, 2º, 3º...) et quae sunt reliqua, distinguo. E. c. in sententia, quam ex Ciceronis thesauro depromptam paullo supra apposui, hyperbaton tertii gradus (3º) manifestum video.

Figura ad elocutionis praecepta pertinet ea, quae ordinem verborum amplectuntur atque in libris manualibus grammaticis generatim tractari solent. Exstant quo-

---

[1] De naturali verborum ordine cf. Anaxim. *Rhet.* c. 30 (p. 60,24 Sp.): ἀεὶ τὰ ἐχόμενα ἑξῆς τάττωμεν.

derer geniesse: das wurde erst durch den Autor der rebusartigen Emblemen hinzugedichtet und symbolisch ausgewertet.[42] Sambucus, der ja nicht nur seinen Herodot, sondern auch den Xenophon gut kannte (und auch herausgab), hat aber auch das weitere Schicksal der goldenen Platane des Pythios, so wie es in den *Hellenika* (VII 1, 38) zu lesen ist, in sein Emblema hineingepresst: hier sagt Antiochos aus Arkadien geringschätzig dem Artaxerxes Mnemon, dass „jene vielgepriesene Goldplatane nicht einmal einer Zikade Schatten zu bieten vermag" (τὴν ὑμνουμένην ἂν χρυσῆν πλάτανον οὐχ ἱκανὴν ἔφη εἶναι τέττιγι σκιὰν παρέχειν). Der Ursprung des Halbverses *nulla cicada latet* ist hier zu suchen. Der Dichter von Emblemen hatte aber eine womöglich schwer zu erratende Moral und keine Erotik nötig, eben darum liess er die Fassung des sonst im 16. Jh. ausgiebig benutzten Aelianus[43] ausser Acht, und formte die herodoteische Anekdote seinen moralisch-künstlerischen Zwecken entsprechend so, dass er sich dabei auch der Angabe des Xenophon bediente.

Kehren wir nun zur Problematik unseres zuerst erwähnten Versuches zurück, so wird sich aus der Interpretation der beiden herausgegriffenen herodoteischen Partien herausstellen, dass die funktionelle Forschung des Nachlebens der Antike den klassischen Philologen auch darin zu helfen vermag, dass sie auch solche Belange der alten Welt erkennen, die sonst ausser ihrem Gesichtskreis bleiben sollten[44].

Debrecen — Budapest

---

[42] Ein Kettenglied unserer Argumentation (bzw. Überlieferung) fehlt auf jeden Fall: Wer hat die Umhegung um den „heiligen" Baum auf Xerxes' Eifersucht bezogen?

[43] *Das Bild der Antike*, S. 388 und passim.

[44] Vgl. P. O. Kristeller, *Renaissanceforschung und Altertumswissenschaft*, F.u.F. XXXIII 1959, S. 368.

war, soll endlich durch Anführen des Spötters Lukian gezeigt werden: in seinem Dialog *Charon oder die Weltbeschauer* (c. 2) führt Hermes den Charon zu einem hohen Standpunkt hinauf, damit er von dort alles überschauen kann. Da aber Charon Zeus' Himmelsburg nicht betreten darf, so bleibt ihnen nichts übrig, als nach irgendeinem hohen Berge sich umzusehen usw., s. auch die Kapitel 5—6.

Wir müssen wiederum erklären, dass wir weder die Versuchungsszene der Evangelien und die unabsehbare apokalyptische Literatur, also den Hintergrund unserer Bibelstellen, noch die Vision des Hieronymus, der die Topik der jüdisch-christlichen Apokalypsen mit Herodot und einigen Requisiten des spätantiken Endzeitbewusstseins vereinigt hat, völlig zu dokumentieren gedenken. Bedient man sich späterhin der Anekdote des weinenden Xerxes, so macht man das durch lange Jahrhunderte vermittelst der Autorität des Kirchenvaters. Selbst Erasmus macht zwar seine Version mit etlichen klassischen Reminiscenzen reicher, eigentlich fügt aber auch er den umstilisierten Text von Hieronymus in seine *Laus stultitiae*[24] ein: *Agedum, si quis velut e sublimi specula circumspiciat, ita ut Iovem poetae facere praedicant* (vgl. *Il.* XI 337, XIII 4, oder Verg. *Aen.* I 224), *quot calamitatibus hominum vita sit obnoxia, quam misera, quam sordida nativitas, quam laboriosa educatio, quot iniuriis exposita pueritia, quot sudoribus adacta iuventus, quam gravis senectus, quam dura mortis necessitas, quot morborum agmina infestent, quot immineant casus, quot ingruant incommoda, quam nihil usquam non plurimo felle tinctum, ut ne commemorem ista, quae homini ab homine inferantur mala, quod genus sunt paupertas, carcer, infamia, pudor, tormenta, insidiae, proditio, convicia, lites, fraudes. Sed ego iam plane* τὸν ἄμμον ἀναμετρεῖν *aggredior.*

Den Schlusstext unseres Überblicks — um das Schicksal der herodoteischen Anekdote auch in der Neuzeit zu illustrieren, — nehmen wir aus dem Sammelband, worin die Trauerreden zu Ehren der im J. 1622 gestorbenen ersten Frau des Fürsten von Siebenbürgen Gabriel Bethlen vereinigt wurden[25]. Seit Hieronymus wurde das Weinen des Xerxes zu so einem ständigen Bestandteil der Nekrologe, dass es auch hier, fast in allen Predigten hervorgeholt wird. Ein Redner beruft sich in seiner Leichenpredigt ausdrücklich auf den Namen des Kirchenvaters. Ein anderer (M. Balai) erklärt den weinenden Perserkönig im Beisein des trauernden Fürsten zum „weisesten Herrscher", seine Worte zu einer Offenbarung der höchsten Weisheit, und den wohlbekannten Text von Hieronymus breitet er zu einem weitschweifigen Tableau der Wirrsale des dreissigjährigen Krieges aus: *Sed Deum immortalem! Quam*

1913], S. 519; vgl. W. Grundmann, *Das Ev. nach Lk.*[2], Berlin o. J., S. 116; E. Lohmeyer — W. Schmauch, *Das Ev. des Mt.*, Göttingen 1956, S. 59; über ekstatische und visionäre Erlebnisse in der späthellenistischen rabbinistischen Literatur s. W. Bousset, *Die Religion des Judentums im späthellenistischen Zeitalter*[3], Tübingen 1926, S. 396 ff.; über die „Kinder des Aufsteigens": S. 398, Anm. 2.

[24] Erasmus, *Laus stultitiae*, ed. G. G. Becker, Basileae 1780, p. 105.

[25] *Exequiarum Coerimonialium Serenissimae Principis Susannae Caroli... libelli duo*, Albae Iulae [sic] 1624, und: *Exequiae Principales* etc., Gyulafehérvár 1624.

rans ...), oder Daphnis, der unter die Götter erhobene „gute Hirt" (Verg. *Ecl.* V 56: *candidus insuetum miratur Olympum sub pedibusque videt nubes et sidera Daphnis*), oder der nach seinem Tode emporsteigende Pompeius bei Lucan (*Phars.* IX 11: *illic, postquam se lumine vero implevit, stellasque vagas miratur et astra fixa polis, vidit quanta sub nocte iaceret nostra dies* ... danach Prud. *Perist.* XIV 94 ff.).

Eduard Norden hat in seinem Kommentar[18] auf jenen aus einer älteren Katabasis übernommenen und „unmotiviert" angewandten Zug der *Aeneis* hingewiesen, wonach Musaeus nach dem Durchwandern und der Besichtigung der *campi nitentes* das Elysium von oben herab noch einmal Aeneas und der Sibylle zeigt (VI 676): *Hoc superate iugum ... — dixit et ante tulit gressum, camposque nitentis desuper ostentat; dehinc summa cacumina linquont.* „Typisch und motiviert ist das Zeigen und Schauen aus der Höhe dagegen in den Apokalypsen" — setzt Norden fort, und vom „Staat" Platons bis zu der mittelalterlichen Visionsliteratur zitiert er zahlreiche diesbezügliche Textstellen. R. Reitzenstein hat dann im Poimandres[19] nicht nur auf die Petrus-Apokalypse, sondern auch auf des Evangelium Evae, auf die Höllenfahrt Mariae usw. die Aufmerksamkeit der Forscher gerichtet und hinreichend dokumentiert, dass „das Führen auf einen Berg die übliche Form der christlichen Offenbarungsliteratur ist". Diese Erkenntnisse wurden durch K. Kerényi vertieft und weitergeführt[20].

Ein allbekanntes Dokument dieser Literatur ist die Versuchungsszene des Matthaeus-Evangeliums (4, 8): „Wiederum führte ihn der Teufel mit sich auf einen sehr hohen Berg (εἰς ὄρος ὑψηλὸν λίαν) und zeigte ihm alle Reiche der Welt und ihre Herrlichkeit" (vgl. Lk. 4, 5: „Und der Teufel führte ihn auf einen hohen Berg, und zeigte ihm alle Reiche der ganzen Welt in einem Augenblick"). Die ausführlichste philologische Erklärung der Bibelstelle findet man im *Theologischen Wörterbuch* von G. Kittel — G. Friedrich, im Artikel ὄρος von W. Foerster[21]. Aus dem hier aufgearbeiteten Material wollen wir nur einiges referieren: z. B. nach der Apk. Abr. (9) zeigt Gott dem Abraham die Aeonen von einem hohen Berge[22], in der Apk. Eliae (2 E) wird Elias zur Offenbarung auf das Gebirge Seir geführt; ähnlich in den neutestamentlichen Apokryphen usw. Dem Matthaeus-Evangelium entspricht aber am genauesten die syrische Baruch-Apokalypse, wo (76, 3) man liest: „So steige nun auf den Gipfel dieses Berges, und alle Länder dieser Erde sollen vor dir vorüberziehen und die Gestalt des Erdkreises und die Gipfel der Berge und die Tiefen der Täler und die Tiefen des Meeres und die Zahl der Flüsse, damit du siehst, was du zurücklässest und wohin du gehst"[23]. Wie allgemein dies Motiv überhaupt

---

[18] E. Norden, *Verg. Aen. B. VI.*, Leipzig 1903, S. 293.

[19] R. Reitzenstein, *Studien zur gr.-ägypt. und frühchristl. Lit.*[2], Leipzig 1922, S. 33.

[20] *A. a. O.* Reiches Material bei O. Regenbogen, *Lukrez*, Leipzig — Berlin 1932, S. 42 f.

[21] W. Foerster, ὄρος, *Theolog. Wörterbuch*, V, Stuttgart 1954, S. 475 ff.

[22] Foerster, S. 481.

[23] *Das Ev. nach Matthäus*, erl. von H. L. Strack — P. Billerbeck, München 1922, S. 153; englisch: *The Apocrypha and Pseudepigrapha of the OT.*, in English by R. H. Charles, II [Oxford

multis hac in re praeripit palmam potentissimus totius orbis terrarum Monarcha Xerxes, qui ... in profusissimas solutus est lachrymas ... O dignas sapientissimo Imperatore lachrymas! O dignas tanto Monarcha vocem! Si nos quoque possemus tante altitudinis conscendere speculam, ex qua universum terrarum orbem sub pedibus cerneremus, apparerent haud dubie ruinae, appareret Imperia Imperiis, Regna Regnis, gentes gentibus successisse, Monarchas a Monarchis, Reges a Regibus eversos iacere: hos tolli in altum, illos deprimi, alios honorum ac divitiarum cupidine torqueri, alios Regno exlusos modo acerbissima torqueri servitute, modo crudelissima interfici morte: alios absorberi a fluctibus, dilaniari a bestiis, a multis rursus cum tripudio nuptias celebrari, a plurimis exequias cum planctu et lachrymis adornari, illos nasci, hos mori, illos divitiis et honoribus affluere, hos dura opprimi paupertate ostiatimque mendicando vitam sustentare. O mirabilem rerum humanarum vicissitudinem, o nunquam satis deplorandam conditionem! Sed vincitur sermo magnitudine rei etc.

Zum Schluss möchten wir noch darauf hinweisen, wie wünschenswert und interessant es wäre, das Fortleben der Xerxes-Anekdote auch ikonographisch aufzuarbeiten.

gleichfalls mit einer erotisierenden Bemerkung: „gleichsam als Wächter und Behüter der Geliebten" liess Xerxes einen seiner Unsterblichen da.

Oben (unter den Autorenstellen über den antiken Baumkult, bzw. über den Gebrauch der an den Zweigen aufgehängten Kränze) wurde auch auf die Philemon und Baucis-Geschichte aus den *Metamorphosen* Ovids hingewiesen. Hier möchten wir — zur weiteren Erklärung des Zustandekommens der aelianischen Xerxesgeschichte — auch eine andere ovidische Metamorphose: diejenige von Daphne hineinbeziehen. Die betreffende Metamorphosenstelle (I 490—506) und Bernini's barocke Gruppe in der Villa Borghese kennt ein jeder von uns. Es wird aber fast nur durch die Spezialforscher dieser Metamorphose in Evidenz gehalten, dass Daphnes Umwandlung in einen Lorbeerbaum ein charakteristisch hellenistischer, aitiologischer Mythos ist: „er soll die überragende Bedeutung des Lorbeers im Apollonkult erklären"[38]. Darstellungen von Daphne sind auch hauptsächlich aus den Fresken der città Vesuviane bekannt[39]. Was die religionsgeschichtlichen Antecedenzien der Umwandlung von Daphne anbetrifft, der Bearbeiter der Typen der Daphnedarstellungen hat[40] u. A. auch auf den in Syrien und Kleinasien seit uralten Zeiten heimischen Baumkult, des weiteren — im Zusammenhange mit der „speziell hellenistischen Ausprägung" der auf der Taf. 11 abgebildeten Daphne Borghese — auf die nach Kleinasien (Pergamon) zu ziehenden Fäden, und auch darauf hingewiesen, dass Nikandros, der Dichter der „Heteroiumena" (also ein Vorgänger des Ovid[41], der dann den Mythos mit kanonischer Geltung für die Folgezeit gestaltet hat) im kleinasiatischen Kolophon beheimatet war. Die „speziell hellenistischen Ausprägungen" der Daphne-Metamorphose in der Literatur, wie auch in den bildenden Künsten dürften von unserem Standpunkt aus gesehen darum eine besondere Aufmerksamkeit beanspruchen, weil Aelianus (oder irgendein Betrachter) durch die offensichtlich allgemein beliebten Darstellungen — mit ihrer teilweise schon als Baum gezeigten Heldin und mit der Gestalt des ihr auf der Ferse folgenden und sich sehnend nach ihr greifenden Apollons — an einen einen Baum liebkosenden Mann, ja eben an den „lächerlichen" Xerxes mag erinnert worden sein. So könnte der nach „paradoxen" Liebesgeschichten witternde Kuriositätensammler durch den damaligen „erotisierenden" literarischen Geschmack und vielleicht auch durch die Darstellungen des Daphnemythos in ihrer hellenistischen Art dazu bewogen sein, die hingeworfene herodoteische Anekdote nach seinem Behagen breiter und effektvoller zu gestalten.

---

[38] H. v. Geisau, *Daphne*, *Kl. Pauly*, (1964), Sp. 1383.

[39] Vgl. V. Müller, *Die Typen der Daphnedarstellungen*, Röm. Mitt. XLIV 1929, S. 60; W. Helbig, *Wandgemälde*, No. 205—217; F. Brommer, *Dafne*, Enc. dell'arte ant., II, Sp. 987 f., Abb. 1245; s. noch die Monographie über die neuzeitlichen Darstellungen des Mythos von W. Stechow: *Apollo und Daphne*, Leipzig—Berlin 1932 (Stud. d. Bibl. Warburg, 23); den Excurs „Zur ovid. Fassung der Fabel", s. S. 64 f.

[40] Müller, *a.a.O.*, S. 71.

[41] Vgl. W. Kroll, *Nikandros*, RE XVII (1936), Sp. 255 und 264 f.; W. Kraus, *Ovidius Naso*, RE XVIII (1942), Sp. 1938 ff.

die romanhafte Tendenz der hellenistischen Geschichtsschreibung, diesen von Ktesias an zu beobachtenden Vorgang, und überhaupt um das Phänomen der Erotisierung[33]. Bei Herodot lasen wir nur soviel, dass Xerxes die Platane „ihrer Schönheit wegen" mit goldenem Schmuck beschenkte und sie der Sorge eines seiner „unsterblichen" Leibwächter anvertraute. Auch über die Details des Aufenthaltes des Königs in der Nähe der Platane erfahren wir von Herodot nichts, nur dass Xerxes „am anderen Tage in der Stadt der Lyder angekommen ist". Umsomehr ergreift Aelianus eine jede Gelegenheit, damit er in die wortkarge Notiz seines Vorgängers womöglich viel Erotik hineinpressen und die bereits aus den Wandlungen der Anekdote des weinenden Xerxes bekannte rhetorische Pointierung („der auf neuen Strassen und auf einem ungewöhnlichen Seeweg, d. h. auf der Brücke über den Hellespontos und durch den Kanal von Chalkidike fahrende Eroberer wurde zum Sklaven einer Platane") mit der Geschichte einer „paradoxen" Liebe noch überbieten kann. Weil Xerxes in einem Zweige der Überlieferung (s. die Masistes-Episode, Her. IX 108 ff., oder *Esthers Buch*) sowieso als willenloser Sklave seines Harems, als ausschweifender Wüstling lebte[34], der sich nur auf Erfindung von immer neuen Lüsten besann[35], so dürfte der von vornherein erotisch veranlagte späte Schriftsteller[36] sehr wohl leicht auf den Gedanken gekommen sein, diesen Xerxes, der die Gunst der geliebten Platane durch kostbare Kleider und Schmucksachen (χλαμύδες καὶ χρυσός) gesucht haben soll, zu einem perversen Liebenden — zu einem Pendant des die Statue der Agathe Tyche liebkosenden Athener Jünglings[37] — gestalten zu wollen. (Über die leicht zu missverstehenden Übertreibungen des Baumkultes, also über eine der durch Aelianus hineininterpretierten Attitude ähnliche Aberration liest man auch bei Plinius d. Ä. XVI 91, 242: *Est in suburbano Tusculani agri ... lucus antiqua religione Dianae sacratus ... In hoc arborem eximiam aetate nostra amavit Passienus Crispus ... osculari complectique eam solitus, non modo cubare sub ea vinumque illi adfundere* — trotz seiner unleugbaren Neigung zu Kuriositäten macht er daraus doch keine „lächerliche und paradoxe" Liebesgeschichte.) Aelianus spann auch die indifferente Zeitbestimmung des Herodot (δευτέρῃ ἡμέρῃ ἀπίκετο) weiter und dichtete zu den „zwei Tagen" etwas hinzu: „Xerxes blieb da ohne jeden zwingenden Grund den ganzen Tag hindurch und lagerte in der Wüste ringsum jene Platane". Er übernahm auch den μελεδωνός von Herodot, aber

---

[33] Vgl. Braun, S. 10, 26 f. und 117 f.

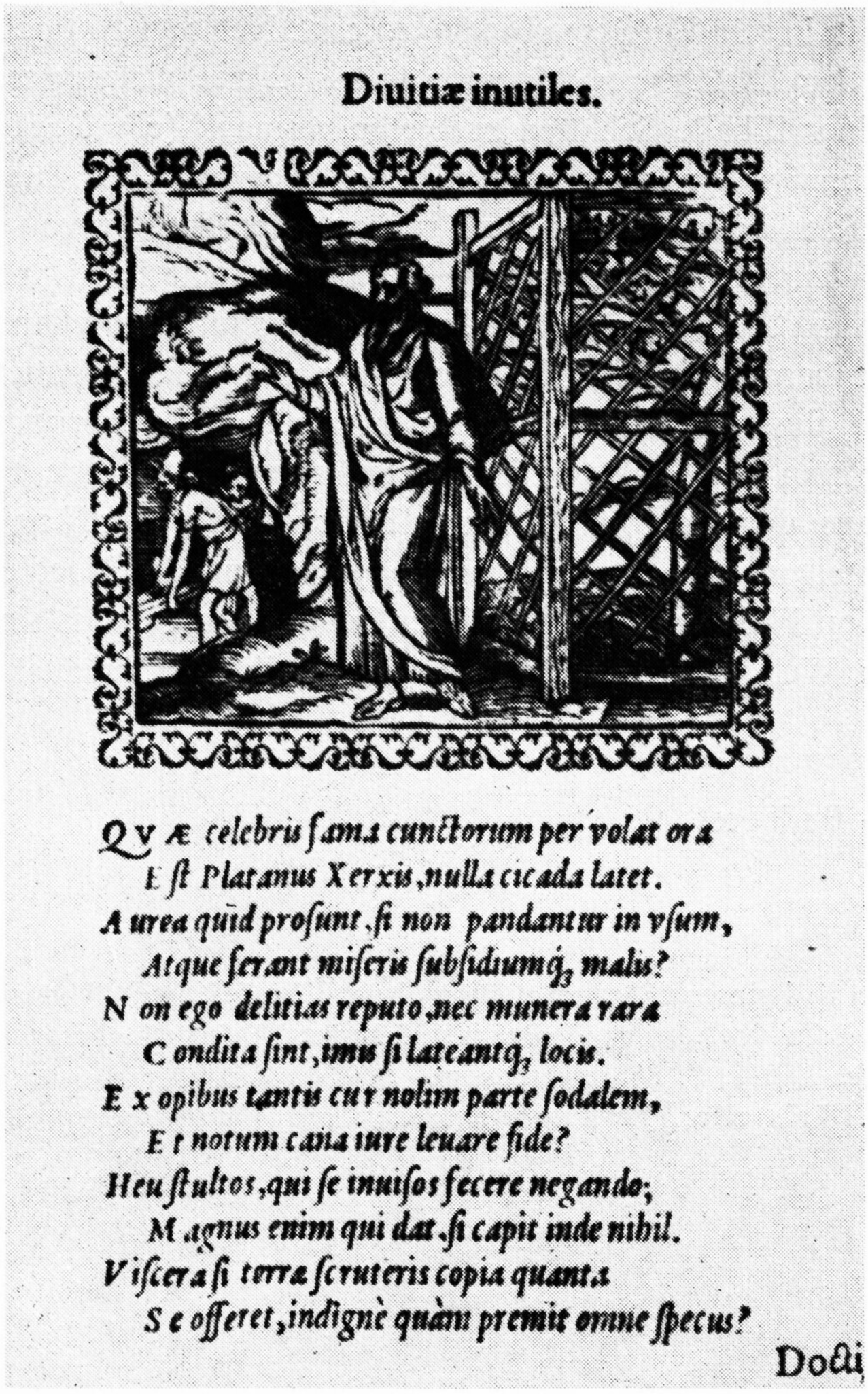
[34] Vgl. Nyberg, *a.a.O.*, S. 102.

[35] Z. B. Cic. *Tusc.* V 7, 20: X. praemium proposuit, qui invenisset novam voluptatem; Val. Max. IX 1, ext. 3.

[36] Unwillkürlich denkt man z. B. an die Geschichten von Aspasia, Atalante oder von Rhodopis: XII 1, XIII 1 und 33.

[37] Über das Fortleben der Geschichte des Jünglings, der sich in die Statue der Agathe Tyche verliebte, vgl. *Das Bild der Antike*, S. 388; einige Varianten der „in der antiken Literatur ausserordentlich populären Anekdote für Zwecke der Fremdenführer" (J. G. Szilágyi, *Aus der Welt der gr. Kunst*, II [Budapest 1962], S. 257, Anm. 13) s. bei Plin. *Nat.* XXXVI 5, 22 und Luc. *Amores* 15.

Zum Schluss möchten wir noch einen Augenblick auch auf das neuzeitliche Fortleben dieser Geschichte werfen. In der Emblemensammlung des ungarischen Humanisten Johannes Sambucus (Antverpiae 1564), am Anfang des als *Divitiae*

Diuitiæ inutiles.

QVÆ celebris ſama cunctorum per volat ora
Eſt Platanus Xerxis, nulla cicada latet.
Aurea quid proſunt, ſi non pandantur in vſum,
Atque ferant miſeris ſubſidiumq; malis?
Non ego delitias reputo, nec munera rara
Condita ſint, imo ſi lateantq; locis.
Ex opibus tantis cur nolim parte ſodalem,
Et notum caſa iure leuare fide?
Heu ſtultos, qui ſe inuiſos fecere negando;
Magnus enim qui dat, ſi capit inde nihil.
Viſcera ſi terræ ſcruteris copia quanta
Se offeret, indignè quàm premit omne ſpecus?

Doct

inutiles betitelten Gedichtes und auch bildlich dargestellt findet man die Platane des Xerxes wieder:

Quae celebris fama cunctorum per volat ora,
est platanus Xerxis, nulla cicada latet.
Aurea quid prosunt, si non pandantur in usum,
atque ferant miseris subsidiumque malis? ...

Unsere antiken Quellen sagen nichts darüber, dass Xerxes seine geliebte Platane vor den Menschen verschlossen hätte, damit ihren erfrischenden Schatten kein An-

hyperbaton omnino neglexit, etsi (in p. 44 sq.) occasio non defuit ei, scil. in capite de periodi compositione atque eurythmia. G. Horn, *Quaestiones ad Xenophontis elocutionem pertinentes*, diss. Halis Sax. 1926, ordinem verborum ad se pertinere non putavit ac inde hyperbaton omisit. G. Lange[9] orationes Xenophonteas, locos communes ac figuras ex artis rhetoricae parte illustrans verborum ordinem non curavit. Novissime J. A. de Foucault, *o. c.* p. 64, aliquid litterularum Xenophonti dicavit duobusque exemplis (ex *Memorabilibus* et *Historia Graeca*) laudatis contendit hyperbaton non nimis saepe in Xenophontis usu fuisse. Quod fortasse non ita male accidit, si eam figuram apud Xenophontem occurrentem in universum consideramus. Dudum enim R. Kühner, cum in libro, c. i. *Grammatik d. griech. Sprache*, Hannover—Leipzig 1904, II 2^3, cap. 6, pag. 601—602, exempla hyperbatoni in litteris Graecis conspicua, generatim atque universe eadem respiciens, traderet, usque ad 15 locos ex solo Xenophonte haustos provocare potuit. At multo peius *Cyropaediae* auctori evenit in recentiore illo grammaticae Graecae compendio, omnibus noto, ab E. Schwyzero — A. Debrunnero exarato (München 1950, II 1,2), ubi (scil. in p. 697), ne videlicet ambitus operis nimis extenderetur, duo tantum exempla hyperbati Xenophontea tradita sunt.

Sic itaque hyperbati a Xenophonte celebrati usus non nimis late a viris doctis hucusque tractabatur.

II

Sed quid ego ipse de eadem re usu cognovi?

Quotienscumque res mihi erat cum Cyri disciplinae partibus (scil. libri V,VI et VII) eis, quae Panthaeae illius tragica fata proxime tangunt, semper in oculos cadebat hyperbati frequens usus, non ita modicus, imprimis in ea oratione manifestus, (v. VI 4,5—8), qua mulier nobilis virum in fatalem pugnam proficiscentem valere iubet, atque ubi usque ad 10 hyperbati exempla occurrunt.

Quattuor omnino eius operis particulae in iudicium veniunt, quae summatim 174 versus conficiunt editionis Teubnerianae, commentariis instructae[10] et quidem: 1. (V 1,4—8), 2. (VI 1,45—55), 3. (VI 4,5—9), 4. (VII 3,2—16). In his profecto capitibus satis multa, nam usque ad 44 hyperbati exempla reperiuntur a me inventa, diversae prorsus amplitudinis: scil. 6 exempla — 1°, 15 — 2°, 6 — 3°, 5 — 4°, 2 — 5°, 4 — 6°, 1 — 7°, 2 — 8°, 1 — 9°, 1 — 11°, 1 — 12°[11].

III

Sequitur, ut amplitudine hyperbati Xenophontei tradita singula eius exempla accuratius hoc loco proponantur ac describantur.

---

[9] G. Lange, *Xenophons Verhältniss zur Rhetorik*, Natalicium Geffcken, Heidelberg 1931, p. 67—84.

[10] Talis enim editio mihi commode praesto fuit.

[11] De qua hyperbati designatione v. supra p. 52

que opuscula peculiaria, verborum transgressioni data. Sed e. c. H. Boldt in copiosa dissertatione[2] poetarum solum elocutionem respexit, ex prosae orationis scriptoribus aliquot tantum exempla apposuit, quibus hyperbati usus illustratur. J. de Vries de Atticis oratoribus hac ex parte disseruit[3]. Nuper J. A. de Foucault hyperbaton verbi uberius explicavit[4].

Hyperbaton ipsa appellatione etiam carens, iam Homero non erat ignotum[5]. Hanc figuram poetae tam lyrici quam tragici postea celebrabant (ex quibus Aeschylus saepius hyperbaton respicit: Boldt, *l. c.* p. 184; Foucault, *l. c.* p. 60), praecipue vero poetae Alexandrini (eorumque imitatores Romani Ovidio praeside et ductore) hyperbaton suum fecerunt. Figura in epigrammatibus quoque prodit. Ex prosae orationis scriptoribus Thucydides audacius in eo artificio agebat, id quod iam Ps. Longinus (*De sublim.* c. 22) subtilis observavit. Omnes fere oratores Attici (Isocrate excepto) traiectionem usurpabant; plurima eius exempla de Vries apud Demosthenem quidem vidit, scilicet in concitatioribus orationibus ad populum habitis (34 exempla repperit in 36 paragraphis). Haud immerito igitur Ps. Longinus *l. c.* observavit eum oratorem uberrime omnium eius generis figura uti.

Apud posteriores scriptores, qui post optimos graecitatis aut latinitatis auctores vigebant, hyperbaton minime neglegebatur, imprimis autem Polybius traiectione prorsus abuti solebat[6]. Etiam patres Ecclesiastici traiectionem non contemnunt, quorum e. c. Gregorius Nyssenus, dum clausulas venatur, immodice hyperbaton adhibet[7]. Byzantini quoque scriptores huc pertinent. Sic Michaël Psellus, XI saec. auctor, qui sermonem ante omnia coluisse celebrabatur, haud ignarus hyperbaton adamavit[8].

I

Quae cum ita sint, quaeritur nunc, quatenus in dissertationibus, elocutioni veterum datis, hyperbati apud Xenophontem usus respiciatur. Exempli gratia quaedam opuscula apponam, ea solum, ad quae ipse aditum habui.

Itaque H. Boldt in dissertatione supra a me laudata poetas magna ex parte tractabat atque (in p. 174) duos tantum Xenophontis locos ex *Historia Graeca* apposuit. H. Schacht in libro, c. i. *De Xenophontis studiis rhetoricis*, Berolini 1890,

---

[2] H. Boldt, *De liberiore linguae Graecae et Latinae collocatione verborum*, Diss. Gottingae 1884.

[3] J. de Vries, *Untersuchungen über die Sperrung v. Substantiv u. Attribut in d. Sprache d. att. Redner*, Diss. Freiburg – Göttingen 1938. Librum non novi, nisi ex recensione C. Rügeri, PhW LIX 1939, p. 292 sq., et F. Zuckeri, Gnomon XVIII 1942, p. 148 sq.

[4] J. A. de Foucault, *L'hyperbaton de verbe*, RPh XXXVIII 1964, p. 59 sq.

[5] Foucault, *o. c.* p. 60 in 500 Homeri versibus 15 exempla hyperbati verbi repperit.

[6] Cf. Foucault, *o. c.* p. 64.

[7] Cf. studia L. Méridieri 1906 apud T. Sinko, *Literatura grecka*, III 2, Wrocław 1954, p. 133 sq.

[8] Id nuper innotuit ex dissertatione G. Böhling, *Untersuchungen zum rhet. Sprachgebrauch*, Berlin 1954, p. 242, quae 359 hyperbati exempla ex Pselli opusculis apponere potuit, scilicet: 46 ex orationibus, 103 ex laudationibus, 210 ex epistulis.

Exempla 1º: 1. V 1,8: ἐλθεῖν πεισθήσομαι θεασόμενος[12]. 2. VI 1, 46: εὐθὺς ἄγειν κελεύει αὐτόν. 3. VI 1, 56: ὥσπερ τραγικῆς σκηνῆς τῶν ξύλων πάχος ἐχόντων. 4. VI 4, 5: εἴ τις καὶ ἄλλη πώποτε γυνή. 5. ibid.: (ἔργα) πιθανώτερα παρεσχῆσθαι τῶν λόγων. 6. VI 4, 9: θιγὼν αὐτῆς τῆς κεφαλῆς.

Exempla 2º: 1. V 1,4: ταχὺ καὶ πασῶν ἐφαίνετο διαφέρουσα τῶν ἄλλων. 2. VI 4, 6: ἀγαθὸν ἀκούομεν καὶ τὸν σὸν ἄνδρα εἶναι. 3. VI 4, 7: γυνὴ ἀπὸ θνητῶν τοιαύτη. 4. VI 4, 47: τὴν πρὸς αὐτὴν κατοίκτισιν. 5. VI 4, 54: ἐλάμβανε τοῦ ἀγωγίου πεῖραν. 6. VI 1, 52: ἄγειν τῶν μηχανῶν τὸ κατώτατον οἴκημα. 7. VI 4, 5: ἐγὼ μία τούτων εἰμί. 8. VI 4: τὰ γὰρ ἔργα οἷμαί σοι πιθανώτερα παρεσχῆσθαι. 9. VI 4, 6: ἐγὼ καὶ σὲ τῶν καλλίστων καὶ ἐμαυτὴν ἠξίωκα. 10. VI 4, 8: Ἀράσπας ἀπέστη αὐτοῦ, ὁ ἐμὲ φυλάττων. 11. 12. VI 4, 8: ἥξειν αὐτῷ σε πολὺ Ἀράσπα ἄνδρα πιστότερον. Hyperbaton duplex: (—) πολὺ Ἀράσπα ἄνδρα πιστότερον. 13. VI 4, 9: ἀξίῳ μὲν Πανθείας ἀνδρί. 14. VII 3, 2: ἑώρακέ τις ὑμῶν Ἀβραδάταν; 15. VII 3, 5: κεκοσμηκυῖα, οἷς εἶχε, ἄνδρα.

Exempla 3º: 1. V 1,4: καὶ τοίνυν ὁμοίαν ταῖς δούλαις εἶχε τὴν ἐσθῆτα. 2. VI 1, 45: ἄσμενος ἂν πρὸς ἄνδρα, οἷος σὺ εἶ, ἀπαλλαγείη. 3. VI 1, 47: τί οὖν ἂν ἐγὼ ποιῶν... 4. VI 1, 48: ὅσα ἄν ὁρῶ σε σπουδάζοντα. 5. VI 4, 7: οὔτε με ὡς δούλην ἠξίωσε κεκτῆσθαι. 6. VII 3, 15: ἀποσφάττονται οὗπερ ἔταξεν αὐτοὺς ἑστηκότες.

Exempla 4º: 1. VI 1,45: καὶ δύναμιν δὲ οἶδ' ὅτι ὁπόσην ἂν δύνηται ἔχων παρέσται σοι. 2. VI 1, 49: νῦν μέν σε ἀφίημι, ἔφη, σὺν τῇ γυναικὶ δειπνεῖν. 3. VI 4, 5: τὸν ἑαυτῆς ἄνδρα μεῖζον τῆς ἑαυτῆς ψυχῆς ἐτίμησεν. 4. VII 3, 3: οἱ δ' ἄλλοι πλὴν τῶν ἑταίρων αὐτοῦ ἐξέκλιναν. 5. VII 3, 5: τοὺς θεράποντας αὐτοῦ ὀρύττειν φασὶν ἐπὶ λόφου τινὸς θήκην τῷ τελευτήσαντι.

Exempla 5º: 1. VI 1,51: τοὺς δὲ ἵππους τοῦ ἅρματος χαλκοῖς πᾶσι προβλήμασι κατεσκευάζετο. 2. VI 1, 54: τούτων ἐγένετο ἔλαττον ἢ πεντεκαίδεκα τάλαντα ἑκάστῳ ζεύγει τὸ ἀγώγιον.

Exempla 6º: 1. VI 1,47: χάριν Κύρῳ ὑπέρ τε σοῦ καὶ ἐμαυτοῦ ἀποδοίμην. 2. VI 1, 54: σκευῶν γὰρ βάρος ἀμφὶ τὰ πέντε καὶ εἴκοσι τάλαντα ἣν ζεύγει. 3. VI 4, 6: βούλεσθαι ἂν μετὰ σοῦ ἀνδρὸς ἀγαθοῦ γενομένου κοινῇ γῆν ἐπιέσασθαι μᾶλλον. 4. VI 4, 7: Κύρῳ δὲ μεγάλην τινὰ δοκῶ ἡμᾶς χάριν ὀφείλειν.

Exemplum 7º: VI 1,50: αὐτὸς δὲ ὡς ἡγησόμενος αὐτῶν ἐπὶ τοῦ ἅρματος παρεσκευάζετο.

Exempla 8º: 1. VI 1,50: ἐξαιροῦμεν ἀνδρί σε εὖ ἴσθι ὅτι οὔτε τὸ εἶδος ἐκείνου χείρονι. 2. VII 3, 12: ἐγώ σε καὶ σωφροσύνης ἕνεκα καὶ πάσης ἀρετῆς τἆλλα τιμήσω.

---

[12] Sed paullo infra, id quod non neglegas velim, eadem elocutio sine hyperbati usu occurrit: ἐλθεῖν θεασόμενον.

Exemplum 9º: VI 1,5: συντελεῖν αὐτῷ εἰς τὰ ἑκατὸν ἅρματα ἐκ τοῦ ἱππικοῦ τοῦ ἑαυτοῦ ὅμοια ἐκείνῳ.

Exemplum 11º: VII 3,7: ἐκέλευσεν, ὅτι δύναντο λαβόντας καλὸν κόσμημα ἀνδρὶ φίλῳ καὶ ἀγαθῷ τε τετελευτηκότι μεταδιώκειν.

Exemplum 12º: VII 3,4: λέγεται αὐτοῦ ἡ γυνή, ἀνελομένη τὸν νεκρὸν καὶ ἐνθεμένη εἰς τὴν ἁρμάμαξαν, ἐν ᾗπερ αὐτὴ ὤχετο', προσκεκομικέναι.

IV

Videamus deinceps, **quae orationis** elementa, natura**li** verborum ordine turbat**o** a Xenophonte diducta sint vocabulorum interpositione.

1. Verbum — obiectum

ἐλάμβανε — πεῖραν (V 1, 54); συντελεῖν — ὁμοῖα (VI 1, 5); τί — ποιῶν (VI 1, 47); ὅσα — σπουδάζοντα (VI 1, 48); ἵππους — κατεσκευάζετο (VI 1, 51); ἄγειν — οἴκημα (VI 1, 52); χάριν — ἀποδοίην (VI 3, 47); ἄνδρα — ἔποίησεν (VI 4, 5); ἑώρακε — 'Αβραδάταν (VII 3, 2); κεκοσμηκυῖα — ἄνδρα (VII 3, 5); ὀρύττειν — θήκην (ibid.); ἐγώ σε — τιμήσω (VII 3, 12).

2. Verbum — infinitivus

σὲ ἀφίημι — δειπνεῖν (VI 1, 49); βούλεσθαι — (γῆν) ἐπιέσασθαι (VI 4, 6); ἐκέλευσεν — μεταδιώκειν (VII 3, 7).

3. Verbum — genetivus

θιγὼν — τῆς κεφαλῆς (VI 4, 9).

4. Verbum — participium coniunctum

ἀποσφάττονται — ἑστηκότες (VII 3, 15).

5. Subiectum — praedicatum

αὐτὸς — παρεσκευάζετο (VI 1, 50); βάρος — ἦν (VI 1, 54); ἐγὼ — εἰμί (VI 4, 5); οἱ δ' ἄλλοι — ἐξέκλιναν (VII 3, 3).

6. Subiectum — infinitivus

(λέγεται) ἡ γυνὴ — προσκεκομικέναι (VII 3, 4).

7. Substantivum — attributum

ὁμοίαν — ἐσθῆτα (V 1, 4); ἀγαθὸν — σὸν ἄνδρα (V 1, 6); ἀνδρὶ — χείρονι (V 1, 8); ἔλαττον — τὸ ἀγώγιον (VI 1, 54); ἔργα — πιθανώτερα (VI 4, 5); ἀξίῳ — ἀνδρί (VI 4, 9).

8. Substantivum — pronomen

γυνὴ — τοιαύτη (V 1, 7); ἄλλη — γυνή (VI 4, 5); σέ — ἄνδρα (VI 4, 8).

9. Comparativus — genetivus comparationis

πιθανώτερα — τῶν λόγων (VI 4, 5).

10. Substantivum — participium coniunctum

τῶν ξύλων — ἐχόντων (VI 1, 54); Ἀράσπας — ὁ ἐμὲ φυλάττων (VI 4, 8).

11. Negatio — verbum

οὔτε — ἠξίωσε (VI 4, 7).

12. Compositio cum praepositione adhibita

πρὸς ἄνδρα — ἀπαλλαγείη (VI 1, 45).

13. Pronomina inter se congruentia

πασῶν — τῶν ἄλλων (V 1, 4); σὲ — καὶ ἐμαυτήν (VI 4, 6).

14. Articulus — substantivum

τὴν — κατοίκτισιν (V 1, 47).

15. Infinitivus — participium finale

ἐλθεῖν — θεασόμενος (V 1, 8).

16. Adverbium — verbum

εὐθὺς — κελεύει (VI 1, 46).

17. Coniunctio — praedicatum sententiae secundariae

ὅτι — παρέσται σοι (VI 1, 45).

18. Dativus finalis — obiectum

Κύρῳ — χάριν ὀφείλειν (VI 4, 7).

Atque — ut iam ex exemplis in capite III appositis satis plane elucet — inter vocabula hyperbato disiecta non solum singula a verbis disiectis tamquam aliena equidem elementa (ut infinitivi, pronomina, substantiva, verba) inserta sunt ab auctore conscio, sed etiam integrae compositiones cum praepositionibus adhibitae, item variae ampliores vel breviores elocutiones atque interdum plenae ac totae, quamvis non nimis longae sententiae secundariae.

V

Quae omnia ut aliquatenus probarem, duas eiusdem amplitudinis particulas' ex aliis profecto libris Xenophonteis haustas (scil. ex *Historia Graeca* et ex *Cyri expeditione*) in comparationem vocavi, denuo ad hyperbati usum animadvertens. En habes, quae investigare ipsi contigit:

1. In *Hist. Gr.* II 4,1—23 solum 21 hyperbati exempla reperiuntur huiusce amplitudinis: scil. 5 exempla — 1°; 1 — 2°; 2 — 3°; 1 — 4°; 1 — 5°; 2 — 6°; 3 — 7°; 1 — 8°; 1 — 9°; 1 — 11°; duo praeterea exempla occurrunt enormis paene amplitudinis: 1 exemplum — 18°; 1 — 19°. Figurae maxime quidem extentae in orationibus nimirum occurrunt, utpote natura magis aptis ad hyperbaton potissimum recipiendum.

2. In *Cyri exped.* III 1,4—40 item 21 solummodo hyperbati exempla reperta sunt, scil.: 8 ex. — 2°; 4 — 3°; 1 — 4°; 2 — 5°; 3 — 6°; 2 — 7°; 1 — 11°. — Extentiora hyperbata iterum in tribus orationibus ipsius Xenophontis leguntur.

Nemo est — ut spero — quin his omnibus perpensis videat Xenophontem multo magis, quam in aliis scriptis, hyperbati figuram adhibuisse, in *Panthaeae* potissimum tragoedia describenda.

VI

Ea, quae supra congessi, perparca esse non nescius sum, nihilominus tamen ex eisdem quaedam concludere ausim.

Doctissimi, qui rationem atque utilitatem hyperbati observabant, saepissime scribendi potius aut eurythmiae praecepta respicere soliti sunt, quibus eius figurae amatores veteres impelli credebantur. Nonne apta verborum traiectione auctor antiquus lepidam clausulam interdum consequitur? At aliis stili artificis aestimatoribus doctis hyperbati auctoritas prorsus pessima esse videtur, cum opinantur (ut e. c. vir doctissimus, quem nuper morte ereptum lugemus, J. Marouzeau, *Traité de stylistique*, p. 302), malos quidem scriptores ea potissimum figura, facili ac parata, mediocre ingenium suum libentissime exprimere adamasse. Sed J. de Foucault (*o. c.* p. 68) longius profecto progressus est ac contendit plerosque auctores sua sponte et veluti fortuito illo hyperbato uti, quae figura omnem eo modo litterarum vim refrexisse videatur.

Anno 1926 G. H. Mahlow docuit Xenophontem, quando grande aliquid dicturus esset, obsoletum ac vetustiorem potius sermonem adhibere. Quam rectissimam viri docti observationem nunc hisce quodammodo supplere possum: aliquando, ut e. c. in *Cyropaediae* partibus supra accuratius examinatis, alii quoque stimuli atque incitamenta respicienda sunt, non ea quidem, quae ab elocutionis ratione proficiscuntur, sed potius ab animi concitatione miseriis humanis affecti. His profecto etiam Xenophon, sobrius potius ac paene siccus, victus esse videtur, cum Panthaeae tragica fata exponeret. Atque propositio mea mirum quam cum eis conspirat, quae iam Ps. Longinus (*De sublim.* c. 22) hyperbati naturam explicans docuit: ἔστι δὲ (ὑπερβατόν)... οἱονεὶ χαρακτὴρ ἐναγωνίου πάθους ἀληθέστατος.

Xenophon certe non numeratur inter eos quidem scriptores, qui large et abunde hyperbaton in usum elocutionis vertebant. Nempe in eo praecipue, quod temperantiae ac moderationis sensum paene insciens habebat, verum sincerumque Atheniensem se praebuit, ut id E. Norden (*Ant. Kunstprosa*, I 101) sagax dudum observavit. Sed inopinatus vero, ut ego quidem vidi, hyperbati figurae usus, in quibusdam Cyri disciplinae partibus manifestus, non abhorret profecto a probo G. Horni iudicio[13] Xenophontem neque in omnibus scriptis nec ubique eodem modo rhetoricum colorem ad narrationem contulisse.

Cracoviae

---

[13] Cf. Horn, *o. c.* p. 9.

DE QUIBUSDAM LOCIS DIFFICILIORIBUS IN MENANDRI *DYSCOLO* OCCURRENTIBUS

Scripsit

VICTOR STEFFEN

Inter personas, quae in prologo fabulae proponuntur, etiam Cnemonis filia memoratur. Quae quamquam patre utebatur difficillimo omnibusque fere intolerabili, tamen bonis probisque moribus crevisse fertur. Cum patre agrum continuo fodiens hominumque consuetudinem fugiens plurimum otii, quod ei confecto labore supererat, Pani nymphisque tribuisse dicitur, quarum sacellum prope patris agrum situm piis precibus devotisque blanditiis saepe adibat. Qua virginis probitate Panem commotum esse viri docti intellegunt, ut adulescentem quendam, opulenti agricolae filium, moribus utique urbanum, qui forte in illa regione venabatur, tanto amore impleret, ut conspectam puellam in matrimonium ducere statim concupisceret. Sed iam alio loco breviter significavi adulescentem illum non solum amore puellae a Pane impletum, verum etiam ab eodem deo in regionem ipsam deductum esse, ut puellam conspiceret et amore eius exardesceret. Quod nunc latius explicare in animo habeo. Interpretatio loci pendet ex v. 43, cuius initium in papyro abruptum a viris doctis plerumque verbis φίλου, δούλου, καί που similibusque suppletur. Ex fabulae actione clarissime elucet Sostratum — hoc enim nomen illi adulescenti fuit — una cum Pyrrhia servo venationis consorte in Phylasiorum agros venisse. Nam Sostratus postridie suum puellae concursum Chaereae parasito explicans se mane Pyrrhiam, venationis consortem (συγκυνηγόν), domo emisisse asseverat, qui cum patre aut domino puellae congrederetur et ipsius consilium exponeret. En Sostrati verba (v. 70 sqq.): Ὄρθριον τὸν Πυρρίαν τὸν συγκυνηγὸν οἴκοθεν ἐγὼ πέπομφα... αὐτῶι τῶι πατρὶ ἐντευξόμενον τῆς παιδὸς ἢ τῶι κυρίωι τῆς οἰκίας ὅστις ποτ' ἐστίν. Quae cum ita sint, v. 43 adiectivo φίλου recte suppleri non potest. Nam Sostratus servum suum vix amicum nominavisset. Et cum Pyrrhias Sostrati servus esset, fieri non potuit, ut Pan Sostratum cum servo aliquo (μετὰ κυνηγέτου τινὸς δούλου) venatum exisse diceret. Praeterea supplementum δούλου longius esse videtur, quam ut lacuna capiatur. Supplementa autem, velut ἄλλου, καί που, ὁμοῦ, τότ' οὐ, quae a quibusdam fabulae interpretibus proponuntur, tam vaga et languida sunt, ut orationis cursum potius obscurent quam illuminent. Locus autem omnino perspicuus fiet, si v. 43 verbis κἀμοῦ (=καὶ ἐμοῦ) κατὰ τύχην incipiet. Verba autem ἐμοῦ κατὰ τύχην idem valere videntur ac „meo impulsu" sive „meo nutu". Apud auctores quidem ante Menandrum vigentes vocis τύχη dativus usurpatur, cum cuiusdam impulsu sive nutu res facta aut facienda memoratur. Ita legimus e. g. in Pindari *Ol.* VIII 67 τύχη δαίμονος; *Pyth.* VIII 53 τύχαι θεῶν; in Euripidis *Med.* 671 δαίμονός τινος τύχηι. Pervulgata est etiam dictio θείαι τύχηι. Sed in Xenophontis *Hell.* III 4,13, qui propior est linguae Graecae com-

muni, quam κοινήν appellare solemus, iam expressionem κατὰ τύχην δέ τινα invenimus. Nihil igitur impedit, quominus Menandro quoque dictionem κἀμοῦ κατὰ τύχην adscribamus. Totus autem *Dyscoli* locus, ex quo apparet Sostratum non solum a Pane amore puellae impletum, verum etiam in puellae regionem deductum esse, ita legendus est:

Νεανίσκον δὲ καὶ μάλ' εὐπόρου
πατ[ρ]ὸς γεωργοῦντος ταλάντων κτήματα
ἐντα]ῦθα πολλῶν, ἀστικὸν τῆι διατριβῆι,
ἥκον]τ' ἐπὶ θήραν μετὰ κυνηγέτου τινὸς
κἀμο]ῦ κατὰ τύχην παραβαλόντ' εἰς τὸν τόπον,
αὐτῆς] ἔχειν πως ἐνθεαστικῶς ποῶ.

Altera quaestio nondum satis explicata in fine Panis prologi occurrit. Expositis fabulae principiis Pan, priusquam scaenam reliquit, Sostratum, illum iuvenem amore incensum, una cum socio advenientem et de rebus novissimis cum eo disputantem se iam videre pronuntiat. Sostrati socium non Pyrrhiam, sed Chaeream parasitum nunc esse et papyrus et actio ipsa docent. Sed cum versus 48 quaedam pars evanuerit, non satis constat, quomodo versus supplendus sit, ut recta socii significatio restituatur. Plurimi fabulae interpretes participium quoddam praesentis activi excidisse putant, quod ad designandum Sostrati socium pertinuisset, et hanc rationem sequentes in v. 48 τόν τε συγχ̣[υνηγτοῦνθ'] ἅμα scribunt. Quod autem supplementum nobis prorsus reiciendum esse videtur. Nam Sostratus hoc die non venaturus in scaenam prodit, sed de amore suo cum amico deliberaturus. Ceterum Chaeream cum Sostrato omnino venatum non esse luce est clarius. Pristino enim die Pyrrhiam cum Sostrato venatum exisse iam supra demonstratum est. Et cum in papyro ante vocem ἅμα vestigium litterare Θ non inveniatur, sed idem potius ad litteram N pertinere videatur, quaerendus esse nobis videtur accusativus nominis in N exiens, qui ad Sostrati amicum referatur. Itaque cum commentatiunculam legerem, quam S. Dworacki de personis a Menandro in scaenam inducendis editurus erat[1], auctori suasi, ut accusativo vocis συμποδηγέτης lacunam v. 48 expleret. Quae vox nullo quidem antiquorum scriptorum exemplo adhuc munita est, sed vox simplex ποδηγέτης apud Lycophronem occurrit, poetam Alexandrinum, non multo posteriorem Menandro. Accedit quoque, quod iam Sophocles verbo συμποδηγετεῖν utitur in *Indagatorum* v. 163, ubi haec leguntur: πάτερ, παρὼν αὐτός με συμποδηγέτει, ἵν' εὖ κατειδῆις, εἴ τίς ἐστι δειλία. Si igitur verbo ποδηγετεῖν nomen ποδηγέτης respondet, eodem iure verbo composito συμποδηγετεῖν nomen compositum συμποδηγέτης respondere debet. Quod si nondum in antiquorum scriptis invenitur, casu iniquo adscribendum est, quia multa antiquorum scripta perierunt. Nos

[1] S. Dworacki, *Menander quomodo dramatis personas in Dyscolo fabula in scaenam induxerit*, Studia Menandrea ad Dyscolum pertinentia, scripserunt V. Steffen, I. Zawadzka, S. Dworacki, I. Horowski, Wrocław–Warszawa–Kraków 1965, p. 66.

autem vocem συμποδηγέτης in Menandri textum inducere non haesitamus, cum hoc modo locum optime sanatum iri putemus. Panis ultima verba ita currere debent:

Καὶ γὰ]ρ προσιόνθ' ὁρᾶν δοκῶ μοι τουτονὶ
τὸν ἐρῶντα τόν τε συμπ[οδηγέτην] ἅμα
αὑτοῖς ὑπὲρ τούτων τι σ[υγκοινουμ]ένους.

Postquam Pan abiit, in scaenam progrediuntur Sostratus et Chaereas de puella disputantes, quam Sostratus pridie conspexerat. Chaereae Sostrato inertiam obicienti Sostratus respondet se mane Pyrrhiam servum ad patrem aut dominum puellae misisse, qui ipsius consilium explicaret, et mirum sibi videri queritur, quod Pyrrhias nondum reverterit. Sed Pyrrhias valde perterritus et metu fere exsanguis mox in scaenam prorumpit magna voce Sostrato et Chaereae clamans, ut viam apertam sibi faciant et ipsi quoque fugiant, ne a Cnemone irato glaebis lapidibusque ipsum persequente comprehendantur aut male mulcentur. Cnemonem enim hominem esse periculosissimum et mente vix sanum. Hunc verborum Pyrrhiae sensum rectissime cognoscunt novissimi fabulae interpretes, sed ut verba ipsa in papyro partim deleta restituantur, efficere non possunt. Quod imprimis ad v. 89 pertinet. Qui in fine huius versus οἰκῶ[ν ἐνθάδ]ε scribunt, sententiam efficiunt verbo regente carentem; qui autem eodem loco οἰκῶ[ν μόνος ἐκ]εῖ legendum esse censent, Cnemonem non solum, sed cum filia et cum ancilla habitare obliviscuntur, cui Pyrrhias ad Cnemonis domum veniens primum occucurrit. Ut claram Cnemonis irati descriptionem assequamur, scribendum est in fine v. 89: οἰκῶ[ν ὡς δοκ]εῖ et totus locus ita est construendus, ut duae tantum sententiae prodeant:

'Οδύνης γὰρ ὑὸς ἢ κακοδαίμων <ὤν> τις ἢ
μελαγχολῶν ἄνθρωπος οἰκῶ[ν ὡς δοκ]εῖ
τὴν οἰκίαν, πρὸς ὅν μ' ἔπεμπ[ες ἥψατο
μεγάλου κακοῦ· τοὺς δακτύλους [δ' ἐγὼ τρέχων
σχεδόν τι προσπταίων ἅπα[ντας ὤλεσα.

Primo metu sedato Pyrrhias Sostrato explicat, quomodo cum Cnemone congressus sit. Dicit igitur se primum ab ancilla comperisse Cnemonem domi non adesse, sed in agro proximo versari. Quo cum se contulisset, statim se violentis verbis a Cnemone obrutum et glaebis in os ictum esse declarat, propterea quod illius agrum pedibus tetigisset. Cum de integro loqui et placidis verbis causam adventus sui explicare conaretur, Cnemonem fustim sustulisse eodemque ipsum petere voluisse. Qua de re ita legimus in papyro (v. 113 ss.): χάρακα λαμβάνει πάλιν τινά, ἐκάθαιρε ταύτην ,,σοὶ δὲ κἀμοὶ πρᾶγμα τί ἐστιν;'' λέγων ,,τὴν δημοσίαν οὐκ οἶσθ' ὁδόν;'' ὀξύτατον ἀναβοῶν τε. In hac fabulae parte valde suspecta sunt verba ἐκάθαιρε ταύτην. Quaeritur enim, qua de causa Cnemo fustim purgaverit Pyrrhiam mulcaturus. Locus dubius certe emendationem postulat. Ut iustam emendationem inveniamus,

Thucydides 8,84 nobis succurrit narratione de Astyocho cum Dorieo altercante. Controversiam enim nautarum Syracusanorum Thuriorumque cum eodem Astyocho de stipendiis ortam describens Thucydides nobis tradit Astyochum, cum a nautis urgeretur, baculum cepisse eodemque seditiosorum nautarum principi minatum esse: ὁ δὲ (Ἀστύοχος) αὐθαδέστερον τέ τι ἀπεκρίνατο καὶ ἠπείλησε καὶ τῶι γε Δωριεῖ ξυναγορεύοντι τοῖς ἑαυτοῦ ναύταις καὶ ἐπανήρατο τὴν βακτερίαν. In hac narratione eandem fere imaginem videmus atque in Menandri *Dyscolo*: homo iratus baculum capit eoque adversario suo minatur. Thucydides nobis veram dictionem tradit, qua ratio minandi baculo exprimitur. Hanc dictionem ἀναίρεσθαι βακτερίαν esse cognoscimus. Itaque verbum ἀναίρεσθαι in *Dyscoli* textum inducendum esse credimus, ut Pyrrhiae narratio rectum cursum accipiat. Locus igitur in considerationem tractus ita constituendus est:

> ... χάρακα λαμβάνει πάλιν τινά,
> ἐπαναίρετ' αὐτήν ,,σοὶ δὲ κἀμοὶ πρᾶγμα τί
> ἐστιν;'' λέγων ,,τὴν δημοσίαν οὐκ οἶσθ' ὁδόν;''
> ὀξύτατον ἀναβοῶν τε.

Postquam Pyrrhias exposuit, qua ratione ab irato Cnemone repulsus esset, Chaereas cautissime in locum tutum se recepit, ne a Cnemone perturbaretur, reliquitque in scaena Sostratum solum cum Pyrrhia protinus altercantem. Sostratus Pyrrhiae habitu minime contentus servo obicit, quod rem suam male egerit. Servus nullius peccati conscius Sostratum rogat, quanam re peccaverit. Sostrati responsum, quod v. 141 continebatur, papyro mutilata turbatum neque adhuc a viris doctis apte suppletum est. Quid autem Sostratus servo responderit, ex quibusdam et Pyrrhiae et Cnemonis enuntiationibus conicere possumus, quae Sostrati responso praecesserant. Ac primum quidem Pyrrhias in v. 103 confitetur se ad Cnemonem euntem agrum eius calcavisse: ἐγὼ μὲν εἰς τὸ χωρίον ἐμβὰς ἐπορευόμην πρὸς αὐτόν. Deinde in v. 109 Cnemo indignatur, quod servus per agrum suum gradiatur: εἰς τὸ χωρίον δέ μου ἥκεις ‹σὺ› τί μαθών; Quas enuntiationes Sostratus a servo cognovit et sine dubio intellexit Cnemonem propterea iratum esse, quod Pyrrhias eius agrum calcaverat. Hoc erat unum et solum peccatum, quod Sostratus Pyrrhiae obicere potuit. Itaque v. 141 ita supplendus esse videtur: ἐμβὰς ἐπάτ]εις τὸ χωρίον τι δηλαδή. Servus Sostrato respondet: οὐδὲν δ'] ἔκλεπτον. Sostratus contra dicit: ἀλλ' ἐμαστίγου σέ τις [οὐδὲν ἀδικ]οῦντα; cum persuasum sibi habeat omnes agricolas valde irritari, cum agri ipsorum pedibus teruntur. Sic etiam Cnemonem irritatum esse putavit, quod servus agrum eius calcaverat.

Sub finem actus secundi in scaenam prodeunt Sico coquus et Getas servus. Ille bidentem secum trahit, hic multa stragula portat. Ambo de oneribus queruntur, quae eis imposita sunt. Inter has querimonias Sico ex multitudine stragulorum concludit magnum numerum convivarum venturos esse eamque opinionem Getae com-

municat. Getas onere suo depressus Siconi aliquid segniter respondet. Quid autem responderit, ex papyro illo loco non integra non statim cognoscitur. Variae coniecturae a viris doctis prolatae loco medelam non afferunt. Equidem puto Getae responsum hoc fuisse: τί δ' ἐγῶιμαι; (=τί δ' ἐγὼ οἶμαι;) i.e. quid ego sciam? Forma contracta ἐγῶιμαι etiam in v. 895 occurrit.

Sostratus, cum faciliorem viam ad Cnemonem invenire cuperet, una cum Gorgia in agrum se contulit, ut cum eo laborans mitiorem sibi Cnemonem efficeret. Ibi totum fere diem versatus infecta re ex agro rediit, cum Cnemo illo die in agrum suum omnino non venisset. Sostratus apparet igitur in scaena gravissimo labore exhaustus, ad quem adsuetus non erat, et cruciamenta describit, quae perpessus sit, cum agrum foderet. In hac Sostrati narratione unus locus fere desperatus esse videtur. In papyro enim legimus, v. 525 ss.: Εὐθὺς γὰρ ἐμπεσὼν πολὺς νεανίας ἐγώ τις, ἐξαίρων ἄνω σφόδρα τὴν δίκελλαν ὡσὰν ἐργάτης βαθὺ †εγκαιπλειον†, ἐπεκείμην φιλοπόνως οὐ πολὺν χρόνον. Coniecturae, quae a viris doctis ad hunc locum sanandum afferuntur, velut ἐνέπαιον, ἔτι πλεῖον, ἢ καὶ πλέον nullius sunt ponderis. Adiectivum βαθύ, quod loco corrupto praecedit, sub litteris turbatis nomen quoddam neutrius generis latere nobis indicat, quod ad illud adiectivum pertinuerit. Quod nomen σκαφεῖον esse puto. E textu submotum esse videtur nomine ἐργαλεῖον litteris traditis proximo et explicationis vice fungente. De hac voce Phrynichus in *Anecdotis Graecis* Bekkeri I, 62 haec dicit: ἐργαλεῖον, ὧι σκάπτουσιν, ἄμη ἢ ἀξίνη. Eodem iure corruptum locum etiam voce σκαπανεῖον explere possimus. Accepto nomine σκαφεῖον aut σκαπανεῖον locus adhuc turbatus optime procedet.

Dum Sostratus longa oratione describit, quemadmodum duro labore defatigatus sit, Sico et Getas sacrificium insecuturamque dapem continuo apparant. Sico in sacello nympharum manens Getam verbis instimulavisse videtur, ut negotia sua ocius facesseret. Getas admonitione concitatus sibi centum manus non esse respondet, quibus omnia perficiat. Tum negotia enumerat, quibus animum et curam attendit. Inter alias operas, quas peragit, una est quae omnino intellegi non potest. Legimus enim in papyro, v. 548: ...] μαι †πολυνω† φέρω κατατέμνω... Verba μολύνω, παλύνω, πλυνὸν φέρω aliaeque id genus temptationes, quae a viris doctis suscipiuntur, sensum probabilem loco corrupto non afferunt. Suppletis autem duabus tantum litteris, quae scribenti papyrum excidisse videntur, totus locus rectissime ita se habebit:

τοὺς ἄνθρακάς σοι ζωπυρῶ,
πέτο]μαι, πολὺ νω<το>φορῶ, κατατέμνω σπλάγχν' ἅμα,
κτλ.

Verbum νωτοφορεῖν ea imprimis re commendatur, quod Getas re vera multa stragula, ut iam supra dictum est, dorso portaverat.

Ultimus locus, quem in considerationem trahere cupimus, in v. 817 occurrit. Cnemo Gorgiae et Sostrati generositate commotus, quam ei auxilio egenti praestiterant, iam non opponebat, quominus Sostratus filiam ipsius in matrimonium duceret. Sostratus autem, cum Gorgiae pro magna liberalitate gratum se praebere vellet, Callippidem, patrem suum, rogavit, ut hic filiam suam Gorgiae in matrimonium daret. Callippides primo id facere haesitabat, cum duos mendicos se una in domum suam accipere nolle asseveraret. Sed postquam Sostratus multa de fortunae fragilitate locutus est et quomodo divitiae in usum convertendae essent, Callippides filio assensus est eique permisit, ut faceret, quod vellet. „Tuae sunt divitiae meae, inquit; si quemquam pecunia sibi conciliare cupis, fac id, si tibi placet. Cur mihi omnino sententias pronuntias?" Hae opiniones Callippidis clauduntur verbis in papyro ita traditis; v. 817 s.: Πόριζε, βάδιζε δή, δίδου, μεταδίδου, συμπέπεισμαι πάντα σοι. Verba πόριζε, βάδιζε δή sermonem popularem redolent, quamvis a scriba non accurate tradita esse videntur. Potius enim scribendum est πόριζε, δάιζε δή, δίδου, μεταδίδου, συμπέπεισμαι πάντα σοι. Callippides enim iam non obstat, quominus Sostratus divitias abalienet et distribuat. Ironiam tamen quandam his Callippidis verbis inesse, non est omnino, ut moneamus.

Has observationes Casimiro Kumaniecki, collegae amicissimo offero, cuius auspiciis studia Menandrea etiam apud nos promoventur et coluntur.

Posnaniae

ΧΩΡΙΣ ΟΙΚΟΥΝΤΕΣ W MOWIE DEMOSTENESA PRZECIW FILIPOWI I 36

Napisała

IZA BIEŻUŃSKA-MAŁOWISTOWA

W pierwszej *Filipice* Demostenes zastanawiając się nad przyczynami słabości sił zbrojnych Aten zwraca uwagę na element improwizacji w przygotowaniu floty. Zamiast przygotowywać się z góry na wypadek koniecznej wyprawy Ateńczycy w momencie otrzymania wieści zmuszającej ich do akcji wojennej wyznaczają trierarchów, decydują o środkach pieniężnych, a dopiero potem Καὶ μετὰ ταῦτ' ἐμβαίνειν τοὺς μετοίκους ἔδοξεν καὶ τοὺς χωρὶς οἰκοῦντας, εἶτ' αὐτοὺς πάλιν, εἶτ' ἀντεμβιβάζειν. Przytoczony tu ustęp został w literaturze nowożytnej opatrzony wieloma komentarzami i poddany obszernej dyskusji i może nie byłoby sensu raz jeszcze wracać do tej sprawy, gdyby nie to, że jak się często dzieje, w dziedzinie posiadającej tak olbrzymią literaturę jak starożytność klasyczna, w niektórych nowszych publikacjach występuje bez podania dyskusji termin χωρὶς οἰκοῦντες jako oznaczający wyzwoleńców[1], w innych jako oznaczający specjalną grupę niewolników – tych, którzy mieszkali poza domem swego właściciela, prowadzili niezależne życie i działalność gospodarczą płacąc tylko swemu panu daninę roczną[2]. Nie negując istnienia w Atenach na przełomie V i IV w. poważnej grupy niewolników mieszkających poza domem właściciela i płacących mu tylko ἀποφορὰ[3] nie uważam za dostatecznie uzasadnione określanie ich terminem χωρὶς οἰκοῦντες[4]. Starsza literatura przedmiotu zarówno historyczna, jak i prawnicza odnosi ten termin raczej do wyzwoleńców, a materiał epigraficzny, który wzbogacił nasze źródła w ciągu ostatnich lat kilkudziesięciu, także — jak sądzę — potwierdza opinię wyrażoną już przez Büchsenschütza w r. 1867[5], że określenie χωρὶς οἰκοῦντες w wyżej podanym tekście Demostenesa oznacza wyzwoleńców mieszkających poza domem swego patrona, w odróżnieniu od tych, których siedzibą był dom ich dawnego właściciela. Büchsenschütz oparł się w swoich wywodach m. in. na innym ustępie z mów Demostenesa, a mianowicie przeciwko Euergosowi i Mnesibulosowi (XLVII 72). Oskarżyciel tłumaczy tam, że nie mógł wszcząć sprawy przeciwko winnym śmierci swojej dawnej piastunki, ponieważ prawo przewiduje taką możliwość

---

[1] Zob. np. tłumaczenie tego ustępu przez M. Croiset w wydaniu „Les Belles Lettres": *Demosthène*, *Harangues*, t. I, Paris 1946, s. 45.

[2] Zob. np. Cl. Mossé, *La fin de la démocratie athénienne*, Paris 1962, s. 188, szczególnie s. 209 uw. 1, s. 320.

[3] Zob. mój artykuł na temat tego rodzaju niewolników nie tylko w Atenach: *Les esclaves payant* l'ἀποφορὰ *dans L'Egypte gréco romaine*, JJP XV 1965, s. 65—72.

[4] Wątpliwość co do tej interpretacji wysunęła ostatnio Е. Л. Казакевич, w artykule: *Были ли рабами οἱ χωρὶς οἰκοῦντες?*, ВДИ 1960 nr 3, s. 23—42, ale proponowane przez nią rozwiązanie nie wydaje mi się trafne.

[5] A. B. Büchsenschütz, N. Jahrb. XCV 1867, s. 20—21.

tylko w stosunku do krewnych określonego stopnia lub niewolników. Tymczasem w tym wypadku w momencie śmierci jego dawna piastunka nie pozostawała z nim w żadnych stosunkach przewidzianych przepisami: Ἐμοὶ δὲ οὔτε γένει προσῆκεν ἡ ἄνθρωπος οὐδέν, εἰ μὴ ὅσον τίτθη γενομένη, οὐδ' αὐ θεράπαινά γε· ἀφεῖτο γὰρ ὑπὸ τοῦ πατρὸς τοῦ ἐμοῦ ἐλευθέρα καὶ χωρὶς ᾤκει καὶ ἄνδρα ἔσχεν. Z ustępu tego wynika, jak słusznie podkreślił Büchsenschütz i jak przyjęło wielu autorów za nim[6], że fakt mieszkania wyzwolenicy poza (χωρὶς) domem właściciela jest ważnym elementem uniemożliwiającym w tym wypadku wystąpienie rodziny patrona w jej obronie. Była wyzwolenicą mieszkającą oddzielnie, widocznie więc wyzwoleńcy mieszkający w domu dawnego właściciela różnili się w swej pozycji wobec patrona od tych, którzy mieszkali oddzielnie[7].

Nie wszyscy przyjęli argumenty Büchsenschütza. Dalsza dyskusja toczyła się zresztą nie tyle wokół samego tekstu Demostenesa, który dał jej początek, ile wokół starożytnych komentarzy do tego tekstu. Mianowicie w komentarzu Harpokrationa[8] czytamy: Τοὺς χωρὶς οἰκοῦντας; Δημοσθένης Φιλιππικοῖς „καὶ μετὰ ταῦτα ἐμβαίνειν τοὺς μετοίκους ἔδοξε καὶ τοὺς χωρὶς οἰκοῦντας τῶν δεσποτῶν". οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ χωρὶς τοῦ προσκεῖσθαι φανερὸν ἂν εἴη τὸ δηλούμενον, ὅτι οἱ ἀπελεύθεροι καθ' αὑτοὺς ᾤκουν, χωρὶς τῶν ἀπελευθερωσάντων, ἐν δὲ τῷ τέως δουλεύοντες ἔτι συνῴκουν. Ten właśnie komentarz Harpokrationa stał się podstawą tezy, że χωρὶς οἰκοῦντες oznacza w tym tekście wyzwoleńców. Nie jest to jednak komentarz jedyny. Ustęp Demostenesa widocznie nie był zrozumiały dla wielu późniejszych czytelników; z okresu bizantyńskiego zachowało się anonimowe objaśnienie[9]:

---

[6] Zob. G. Busolt, w: G. Busolt-H. Swoboda, *Griechische Staatskunde*, 1926, s. 274 n. 3; E. Szanto, χωρὶς οἰκοῦντες, RE III (1899), kol. 2438; A. Boeckh, *Die Staatshaushaltung der Athener*, I, Berlin 1851, s. 365, przyjmuje możliwość znaczenia terminu χωρὶς οἰκοῦντες — wyzwoleńcy lub niewolnicy żyjący oddzielnie od właściciela; L. Beauchet, *Histoire du droit privé de la république athénienne*, II, Paris 1897, s. 481—512.

[7] Trudno się tu zgodzić z opinią A. Calderiniego, *La manomissione e la condizione dei liberti in Grecia*, Milano 1908, s. 375, że argument Demostenesa (XLVII 72) byłby decydujący, gdyby nie to, że w innych miejscach mówcy używają wyrażenia χωρὶς οἰκεῖν także w innych wypadkach nie w odniesieniu do wyzwoleńców. Calderini powołuje się tu na zwrot Demostenesa w tej samej mowie (*c. Euerg.* 35) i na Aischinesa (*c. Tim.* 18) Otóż zacytowany ustęp Demostenesa dotyczy kwestii rozdziału majątku między Euergosem i jego bratem Theophemosem czy też jego niepodzielności. Euergos zapytany, czy ich majątek jest wspólny, odpowiedział: ὅτι νενεμημένος εἴη καὶ χωρὶς οἰκοίη ὁ Θεόφημος, αὐτὸς δὲ παρὰ τῷ πατρί. Mamy więc tu wyrażenie χωρὶς οἰκεῖν użyte dla podkreślenia oddzielenia się majątkowego Theophemosa, który jest obywatelem ateńskim. Wydaje się, że to w niczym nie osłabia argumentu Büchsenschütza i innych, nie idzie tu bowiem o stwierdzenie, że wyrażenia χωρὶς οἰκεῖν używano tylko odnośnie do wyzwoleńców, ale o to, że tacy wyzwoleńcy różnili się w swoich uprawnieniach od tych, którzy pozostali w domu patrona. Ustęp Aeschinesa *c. Tim.* I 18 jest zacytowany omyłkowo, idzie zapewne o tekst Aesch. *c. Tim.* I 97, ale tutaj χωρὶς jest użyte w znaczeniu „oprócz, poza" — Timarchos otrzymał w spadku po ojcu dom, ziemię itd., a oprócz tego niewolników..., χωρὶς δὲ οἰκέτας δημιουργοὺς τῆς σκυτοτομικῆς τέχνης ἐννέα κτλ.

[8] *Harpocrationis Lexicon in decem oratores atticos*, rec. G. Dindorf, Oxonii 1853 s. v. (t. I, s. 291).

[9] Imm. Bekkeri *Anecdota Graeca*, pag. 316.

χωρὶς οἰκοῦντες· οἱ ἀπελεύθεροι ἐπεὶ χωρὶς οἰκοῦσι τῶν ἀπελευθερωσάντων· ἢ δοῦλοι χωρὶς οἰκοῦντες τῶν δεσποτῶν. To wyjaśnienie terminu χωρὶς οἰκοῦντες, a właściwie druga jego część zostało podjęte przez przeciwników tezy, że w ustępie Demostenesa mowa była o wyzwoleńcach. Ta grupa uczonych zwracała uwagę na brak logicznej konsekwencji, który by występował, gdyby przyjąć, że Demostenes mówił o powoływaniu do floty metojków i wyzwoleńców albo obywateli. Wyzwoleńcy wchodzili bowiem do grupy metojków i nie byłoby potrzeby mówić o nich oddzielnie[10], natomiast podział istotny mieszkańców Attyki na obywateli, metojków i niewolników odpowiadałby w zupełności Demostenesowym trzem grupom powoływanym do wojska. Wymienienie χωρὶς οἰκοῦντες, a nie po prostu niewolników oznaczonych np. terminem δοῦλοι świadczyłoby o tym, że do floty powoływano nie wszystkich niewolników, lecz tylko tych, którzy należeli do stosunkowo uprzywilejowanej, znacznie bardziej niezależnej części niewolników, mianowicie tych, którzy płacili ἀποφορά swoim właścicielom[11]. W tej argumentacji nie zwrócono uwagi na wprowadzone już przez Büchsenschütza rozróżnienie położenia wyzwoleńców mieszkających w domu patrona od sytuacji tych, którzy mieszkali oddzielnie, a przecież nawet u Harpokrationa wyraźnie objaśnia się χωρὶς οἰκοῦντες jako takich wyzwoleńców, którzy mieszkają poza domem dawnych swoich właścicieli. Rozróżnienie wśród wyzwoleńców dwóch grup zależnie od ich miejsca zamieszkania musiałoby jednak wskazywać na istnienie jakiejś głębszej różnicy w ich sytuacji prawnej. L. Beauchet[12] rozpatrując położenie wyzwoleńców w państwie attyckim uważa, że ich sytuacja prawno-publiczna była taka sama jak metojków, że natomiast podlegali pewnym ograniczeniom wolności ze względu na ciążące na nich obowiązki wobec patronów. Z różnych terenów świata greckiego mamy poświadczone istnienie jakichś ogólnych zobowiązań wyzwolenca wobec patrona (niezależnie od warunków specjalnych zamieszczanych w poszczególnych aktach wyzwoleń)[13]. Wedle Calderiniego obowiązki wyzwoleńca wobec patrona były określane każdorazowo przez warunki zawarte w akcie wyzwolenia. Beauchet natomiast zwracał uwagę na fakt, że np. w Atenach wyzwoleniec podobnie jak inni metojkowie zobowiązany do posiadania swojego προστάτης nie miał jednak wyboru wolnego co do jego osoby, lecz musiał zawsze odwoływać się do osoby patrona, jeśli potrzebny mu był προστάτης. Beauchet dalej wywodzi, że właśnie w związku z róż-

---

[10] Zob. w tym sensie np. М. С. Куторга, *Общественное положение рабов и вольноотпущенних в Афинской республике*, w: Собрание Сочинений. t. I, S. Petersburg 1894, s. 218—234, i ostatnio Казакевич, *o.c.*

[11] Куторга, *o.c.* s. 219; M. Clerc, *Les metéques athéniens*, Paris 1893, s. 281, przyjmują bez dyskusji opinię za M. H. E. Meierem i G. Fr. Schömannem, *Der attische Process*. n. bearb. von J. H. Lipsius, Berlin 1883—1887, s. 751. Казакевич w cyt. wyżej artykule zwraca uwagę, że tacy niewolnicy są na ogół określani jako σώματα μισθοφοροῦντα.

[12] Beauchet, *l.c.*

[13] Zob. Calderini, *o.c.* s. 309. Dla wyspy Calymne zob. teraz A. B. Babakos, *Σχέσεις οἰκογενειακοῦ δικαίου εἰς τὴν νῆσον Καλύμνον τὸν Α μ Χ. αἰῶνα*, Ateny 1963, s. 63 i nast. dla Egiptu grecko-rzymskiego zob. P. Oxy. 706.

nymi zobowiązaniami wyzwoleńców wobec ich patronów, według prawa domicilium wyzwolenca było zawsze w domu patrona i stąd nazwisko wyzwolenca w dokumentach attyckich nie posiada określenia przynależności do miejsca zamieszkania, jak to zwykle się dzieje w dokumentach oficjalnych dotyczących metojków, gdzie po nazwisku metojka podaje się zwykle οἰκῶν ἐν[14]. Wyzwoleniec był wolny od obowiązków normalnych wobec patrona, albo jeżeli w akcie wyzwolenia było wyraźnie zaznaczone, że nie będzie im podlegał[15], albo jeśli wygrał proces δίκη ἀποστασίου wytoczony mu przez patrona[16]. Źródłem naszej wiedzy o δίκη ἀποστασίου są znowu Harpokration i inni leksykografowie[17], ponieważ z mów związanych z tym procesem zachowały się tylko tytuły[18]. Nie wchodząc tu w szczegóły, nieraz dyskusyjne, dotyczące tego procesu przyjmijmy za większością cytowanych wyżej autorów, że oskarżenie ἀποστασίου wytaczane było wyzwoleńcom w wypadku niedopełnienia przez nich obowiązków należnych patronowi. Jak już wskazywałam wyżej, nie mamy jasnego i pełnego obrazu, jakie to obowiązki ciążyły na wyzwoleńcach wobec ich patrona w Atenach, nasz stan wiedzy o tej sprawie nie ma żadnego porównania z tym, co wiemy o iura patronatus czy obsequium w Rzymie. Dlatego też nie możemy dokładnie określić, co usprawiedliwiało wytoczenie przez patrona procesu ἀποστασίου wyzwoleńcowi; wg Harpokrationa powodem było wzięcie innego προστάτης niż patron albo niewypełnienie nakazów prawa. I tu znów sformułowanie jest dosyć ogólnikowe. W razie przegrania procesu wyzwoleniec — znów wg informacji Harpokrationa — popada z powrotem w niewolę, w razie zaś przegrania procesu przez patrona wyzwoleniec staje się zupełnie wolny, czyli — jak należy to chyba rozumieć — kompletnie uwolniony od obowiązków wobec patrona.

Otóż właśnie z procesami δίκη ἀποστασίου wiąże część badaczy inskrypcyjne spisy tzw. φιάλαι ἐξελευθερικαὶ[19] z Akropolu. Są to spisy dedykacji, każdy z występujących dedykantów ofiarowuje srebrną wazę wagi 100 drachm. Np. IG II²

---

[14] Zob. Beauchet, *o.c.* s. 511. Również Clerc, *o.c.* s. 291—292, uważa, że oficjalne określenie metojków poza ich nazwiskiem zawierało w dokumentach oficjalnych nazwę demu, w którym byli wciągnięci na listę metojków. J. H. Lipsius, *Das Attische Recht und Rechtsverfahren*, Leipzig 1905—1915, s. 622 nr 6, uważa tezę o podawaniu zawsze przy nazwisku metojka określenia οἴκων ἐν za nieuzasadnioną. Podobnie wcześniej G. Foucart, *De libertorum conditione apud Athenienses*, Paris 1896, s. 48—53, 61—77. Wg prof. L. Roberta, którego zapytywałam o jego zdanie, formuła οἰκῶν ἐν występuje tylko w dokumentach oficjalnych, prawnych, a nie w nagrobkach. Nie ma więc podstaw do tezy, że występuje w odniesieniu do metojków, a nie odnosi się do wyzwoleńców.

[15] Zob. np. Beauchet, *o.c.* s. 492.

[16] Clerc, *o.c.* s. 288. Beauchet *o.c.* s. 489; 501—512; Por. L. Gernet, *Aspects du droit athénien de l'esclavage*, Droit et société dans la Grèce ancienne, Paris 1964, 168—172.

[17] Zob. Harpokration, s.v. ἀποστασίου; Suidas s.v. ἀποστασίου; Pollux, *Onomasticon* VIII 35.

[18] Zob. Beauchet, *o.c.* s. 504, i Harpokration s. v.; por. Gernet, *l.c.*

[19] Obecnie IG II² 1773—78 (J. Kirchner), por. M. N. Tod, *Some Unpublished „catalogi paterarum argentearum"*, Annual of Brit. School at Athens VIII 1901—1902, s. 197—230; tenże: *Epigraphical Notes on Freedmen's Professions*, Epigraphica XII 1950, s. 1—26; Calderini, *o. c.*

1553 w. 24—25: μάνης Φαληρε οἰκῶν, γεωργός, [ἀπ]οφυγὼν Νικίαν Ολύνθιον, φιάλη [σταθ]μὸν H.

Od pierwszej publikacji tego typu inskrypcji zwrócono uwagę na niewolniczy charakter imion dedykantów[20], choć dosyć długo wahano się co do ich znaczenia. Dedykacje te przypisywano najpierw niewolnikom zbiegłym do azylu świątynnego, potem jednak występowanie w formule inskrypcji zwrotu οἰκῶν ἐν przeważnie z nazwą demu kazało badaczom szukać dedykantów raczej w grupie wyzwoleńców czy metojków, a wyraz ἀποφυγῶν nasunął przypuszczenie, że dedykacje musiały mieć coś wspólnego z procesem; ἀποφυγῶν oznaczałoby tu ułaskawienie w sprawie sądowej[21]. Wreszcie w r. 1887 Wilamowitz-Moellendorff zaproponował następujące uzupełnienie jednej z inskrypcji[22]: [πολεμαρχοῦν]τος Δημοτέλους τοῦ Ἀντ[ι]μάχου Ἀλ̣[α] [ιέως δίκαι ἀπο]στασίου Ἑκατονβαιῶνος.... Zostało ono przyjęte przez większość badaczy, także w wydaniu Kirchnera w IG II². Przyjęcie tego uzupełnienia prowadziło do uznania wymienionych wyżej inskrypcji za dedykacje ze strony wyzwoleńców, którzy wygrali wytoczony im przez patronów proces δίκη ἀποστασίου. Tod w wymienionych wyżej rozprawach wysuwa przypuszczenie, że wobec braku w Atenach oficjalnej rejestracji wyzwoleń takiego rodzaju, jaka była np. w Tessalii, wyzwoleńcy, którzy raz wygrali proces δίκη ἀποστασίου, składali srebrną wazę jako opłatę za zapewnienie sobie zapisu wyroku w miejscu oficjalnym. Taki zapis byłby w razie późniejszych wątpliwości dowodem wyzwolenia i, jak słusznie dodał Beauchet (*l. c*), także dowodem, że wyzwoleniec odtąd wolny jest od jakichkolwiek zobowiązań wobec dawnego właściciela zgodnie z interpretacją wyniku procesu δίκη ἀποστασίου u Harpokrationa[23]. Clerc[24] i Beauchet wiążą z wygraną w procesie fakt, że owi wyzwoleńcy podają przy swoim nazwisku οἰκῶν ἐν z nazwą demu, ponieważ uwolnienie ich od wszelkich zobowiązań wobec patrona daje im całkowite zrównanie z innymi metojkami i wobec powyższego ich domicilium prawnym przestaje być dom ich dawnego właściciela. Calderini[25] wyraża tu wątpliwości co do tego rodzaju interpretacji owych napisów, nie przyjmując jako pewnego uzupełnienia Wilamowitza. Uważa raczej, że dedykacje waz srebrnych z Akropolu stanowią rejestrację swego rodzaju aktów wyzwoleń. Tak jak np. delfickie akty wyzwoleń wyzwalały niewolników przez fikcyjną sprzedaż bogu, tak dedykacje z Akropolu stanowiłyby rejestrację wyzwoleń dokonanych pod pozorem procesu

---

s. 424—434, i cytowana w tych pozycjach literatura i streszczenie dyskusji; zob. także Beauchet, *o.c.* s. 501—512; Lipsius, *o.c.* s. 622, oraz Gernet, *l.c.*

[20] Por. streszczenie dyskusji w cytowanym wyżej artykule Toda w BSA i u Calderiniego, *l.c.*; pierwszy wskazał na to Curtius, *Inscr. Atticae nuper repertae*, 1843, s. 15.

[21] Zob. *Thesaurus linguae Graecae* s. v.

[22] Obecnie IG II² 1578.

[23] Zob. Harpokration s. v. ἀποστασίου ed. Dindorf, s. 50: ...καὶ τοὺς μὲν ἁλόντας δεῖ δούλους εἶναι, τοὺς δὲ νικήσαντας τε λέως ἤδε ἐλευθέρους.

[24] Clerc, *o.c.* s. 288—293.

[25] Calderini, *o. c.* s. 424—434.

i stąd termin ἀποφυγῶν występujący w tych aktach. Argumenty przytoczone przez Calderiniego nie wydają mi się dostateczne do odparcia rozumowania jego poprzedników. Tod w cytowanym wyżej artykule w „Epigraphica" pozostaje przy swojej poprzedniej interpretacji. Trzeba dodać, że interpretacja Calderiniego nie tłumaczyłaby części dedykacji waz srebrnych, w których jako dedykanci występują raczej ludzie wolno urodzeni i które zwolennicy przeciwnego wyjaśnienia interpretują jako dedykacje ze strony patronów, którzy wygrali proces wytoczony wyzwoleńcom o δίκη ἀποστασίου i także chcieli ten wynik procesu utrwalić.

Z braku miejsca nie chciałabym tu rozwijać szerzej dyskusji o interpretacji owych inskrypcji z Akropolu. Celem niniejszego artykułu jest połączenie wyników dyskusji dotyczących χωρὶς οἰκοῦντες w Demostenesa *Phil.* I 36 z dyskusją dotyczącą dedykacji waz srebrnych z Akropolu. Tom „Eos" wydawany dla uczczenia profesora K. Kumanieckiego filologa tak znakomicie umiejącego łączyć sztukę interpretacji filologicznej tekstu z interpretacją historyczną wydał mi się jak najodpowiedniejszą okazją do przypomnienia znaczenia łącznego traktowania dyskusji historycznych i filologicznych. Wydaje mi się, że wyniki dyskusji dotyczącej inskrypcji dedykacyjnych z Akropolu potwierdzają poważnie opinię Büchsenschütza wyrażoną przed prawie stu laty, a tak zapomnianą w literaturze lat ostatnich. Χωρὶς οἰκοῦντες w tekście Demostenesa zapewne oznaczało wyzwoleńców, ale tylko tych, którzy uzyskali całkowitą niezależność od swoich patronów, uwolnienie od ogólnie obowiązujących ich praw patronalnych. To mogli być ci, którzy byli od nich wolni na podstawie klauzuli aktu wyzwolenia, lub ci, którzy wygrali wytoczony im przez patrona proces o δίκη ἀποστασίου. Widocznie wyzwoleńcy nie byli traktowani na równi z metojkami tak długo, jak długo ich dawny właściciel miał do nich pewne prawa[26]. Taka interpretacja rozwiązuje wysuwaną np. przez Kutorgę wątpliwość, że niepotrzebne byłoby wymienianie metojków i wyzwoleńców przez Demostenesa, skoro wyzwoleńcy zaliczani byli do grupy metojków. Nie ma też potrzeby do uciekania się do hipotezy wysuniętej przez Kazakevic, że szło tu o jakąś grupę cudzoziemców nie mającą statusu metojków. Nie mamy przecież w źródłach żadnego śladu istnienia jakiejś większej grupy cudzoziemców w Atenach o specjalnym status różnym od tego, który był związany z metojkami. Wreszcie

---

[26] Por. tu uwagi L. Roberta, Bulletin Epigraphique 1946—47, nr 87a. W liście do mnie z dn. 17 lipca 1966 prof. Robert potwierdził swoją cytowaną wyżej opinię, że szło tu o proces faktyczny, a nie fikcyjny. Odrzucając pogląd Clerca i Beauchetana znaczenie formuły οἰκῶν ἐν w inskrypcjach z Akropolu, zwrócił mi uwagę, że formuły użyte do określenia stron w procesie są zaczerpnięte z akt wszczynających postępowanie sądowe. Wszyscy wyzwoleńcy są tak jak metojkowie określani οἰκῶν ἐν. Wyzwoleniec, który przegrał proces, stawał się niewolnikiem i, rzecz jasna, to określenie już się do niego nie odnosiło. Wypada mi tu wyrazić serdeczne podziękowanie prof. Robertowi za konsultację, której mi zechciał w wymienionych tu kwestiach udzielić. Według opinii prof. Roberta nie ma podstaw do przypuszczenia, że domicilium prawne wyzwolenca było w domu jego patrona. Wydaje mi się jednak, że niezależnie od tego, czy wybór miejsca zamieszkania byłby w takim wypadku wynikiem umowy, to jednak powodował jakieś różnice w sytuacji wyzwolenca wobec patrona.

zwolennikom tezy odnoszącej termin χωρὶς οἰκοῦντες do niewolników warto przypomnieć sformułowanie Büchsenschütza wskazujące na brak także logicznych podstaw takiej tezy. Czemu — skoro by nawet istniały specjalne okoliczności zmuszające Ateńczyków do zaciągu niewolników do floty — mieliby się oni uciekać do tej grupy niewolników, która pracowała samodzielnie i płaciła tylko ἀποφορά właścicielom. To byli na ogół niewolnicy wykwalifikowani, a więc drożsi, i w razie ich straty trzeba by było płacić właścicielom większe odszkodowanie. A do wioseł na pewno mniej się nadawali niż niewolnicy zwykli, przyzwyczajeni do ciężkiej pracy fizycznej.

Warszawa

QUINAM SIGNIFICENTUR ILLO ΧΩΡΙΣ ΟΙΚΟΥΝΤΕΣ IN DEMOSTHENIS ORATIONE (*PHIL.* I 36)

Summarium

Diversae virorum doctorum opiniones scrutantium, qui οἱ χωρὶς οἰκοῦντες (Demosth. *Phil.* I 36) fuerint, proponuntur. Büchsenschützii sententia maxime probatur, qui existimavit nomine illo libertos alio loco ac patronos habitantes significatos esse. Cuius generis libertis aliam ac ceteris rationem cum patronis fuisse demonstratur et testimoniis scriptorum antiquorum, cum eis, quae Büchsenschützius profert, tum aliis, illustratur et confirmatur. Res ipsa titulis quoque vasorum, quae in arce Athenarum reperta φιάλαι ἐξελευθερικαὶ vocantur, comprobatur.

DRAMAT O GYGESIE NIEZNANEGO AUTORA

Napisała

IRENA ZAWADZKA

W r. 1950 opublikował E. Lobel papirus z Oxyrhynchos, pochodzący z około 200 r. n. e.[1], który zawiera nie znany dotąd tekst grecki ujęty w trymetry jambiczne. Treść tekstu, jak i wymienione tam imiona Kandaulesa i Gygesa wskazują z całą pewnością, że pochodzi on z utworu poetyckiego o tematyce związanej z Herodotową wersją historii o Gygesie, młodym giermku króla Lidii Kandaulesa, który zabił swego władcę, zajął jego tron i poślubił żonę swego poprzednika. Według powszechnej niemal opinii[2] jest to szczątek dramatu, zapewne tragedii. Opinia ta jest wystarczająco uzasadniona tym, że w jednym miejscu na pewno (kol. III w. 8/9), a w drugim miejscu prawdopodobnie (kol. III w. 12/13) znajduje się między wierszami paragraphos wskazujący na zmianę osoby mówiącej. Fragment jest zresztą źle zachowany — spośród 44 wierszy, jakie obejmuje, odczytać można jako tako tylko partię szesnastu trymetrów kolumny środkowej (II); z kolumny I zachowały się jedynie końce wierszy, a z kolumny III same początki już nie wierszy, ale pierwszych wyrazów w wierszu. Brak też dolnej części karty, tak że tekst kolumny II nie stanowi bezpośredniej kontynuacji kolumny I. Poza tym pismo jest trudno czytelne z powodu śladów innego wytartego tekstu oraz zachowanych jeszcze liter jakiegoś rachunku; biegną one w poprzek tekstu literackiego. Jest to więc jakaś kopia prywatna, nie egzemplarz wydawniczy. Są wreszcie liczne plamy zamazujące niekiedy litery. Mimo to tekst już w pierwszym wydaniu został odczytany poprawnie, przynajmniej jeśli chodzi o kolumnę II. Wątpliwości budzi jedynie w w. 7 kol I odczytane γλ̣εφ na końcu wiersza, bo tak żaden wyraz grecki kończyć się nie może. Także uzupełnienia niepełnych wyrazów okazały się trafne; jedynie miejsca bardziej uszkodzone spotkały się w późniejszych badaniach z innymi propozycjami rekonstrukcji, dotyczącymi zresztą z reguły tylko słów, nie treści. Oto brzmienie fragmentu — kol. II według F. Stiebitza[3], kol. I i III według Oxyrhynchus Papyri XXIII, s. 102:

Kol. I	Kol. II	Kol. III
	Γύ[γην δ' ἰόν]θ' [ὡ]ς εἶδον, οὐκ εἰκασμά τι,	. ρ .[·
	ἔδει[σα], μὴ φόνου τις ἔνδον ἦ<ι> λ[όχο]ς,	τιδη[

[1] E. Lobel, *A Greek Historical Drama*, Proceedings of the British Academy, XXXV 1949, s. 1—12. Potem w XXIII tomie Oxyrhynchus Papyri, 1958, nr 2382.

[2] Inne zdanie wypowiadają tylko R. Cantarella, *Il frammento di Ossirinco su Gige*, Dioniso XV 1952, s. 3—31, który przyjmuje, że to fragment wierszowanej parafrazy Herodota; I. Cazzaniga, *Il frammento tragico su Gige e la tradizione retorica*, PP XXXII 1953, s. 381—398, dopatrujący się tu wypracowania retorycznego, oraz P. H. J. Lloyd-Jones, *The Gyges Fragment. A New Possibility*, PCPhS CLXXXII 1952—3, wysuwający możliwość, iż mamy tu do czynienia z fragmentem jambów Archilocha.

[3] F. Stiebitz, *Eine griechische Tragödie von Gyges und Kandaules*, Sbornik Praci Filos. Fak. Brno, Řada archeol.-klas. E 2 VI 1957, s. 145.

Kol. I		Kol. II	Kol. III
] . . [] . [ ]		ὁπ[οῖα] τἀπίχειρα ταῖς τυραννίσιν.	ἀλλ . [
] . υγα . . [ ].		ἐπε]ὶ δ' ἔτ' ἐγρήσσοντα Κανδαύλην ὁρῶ,	νε̣[
] . .[.]υσμ . ν . . . η	5	τὸ δραθὲν ἔγνων κα[ὶ] τίς ὁ δράσας ἀνήρ.	ω̣χ̣[
]. αγης		ὡς δ' ἀξυνήμων καρδίας κυκωμένης	χρυσ̣[
] . ιρουγ̣λεφ		καθεῖρξα σι[γῆι τὴν ἀπ']αἰσχύν[ης] βοήν.	ε̣[
] . . ἐνχωρίοις		ἐν δεμνίωι [δὲ φρον]τίσιν στρωφωμένη<ι>	δρασα[
]προσκυνῶ		νὺξ ἦν ἀτέρ[μων ἐξ] ἀυπνίας ἐμοί.	[.]ι̣με̣ . . [
]θέσθαι τάδε	10	ἐπεὶ δ' ἀνῆλ[θεν εὐ]φαὴς ἑωσφόρος,	η . . . . [
] . ἀμηχανῶ		τῆς πρωτοφεγ[γοῦς ἡ]μέρας προάγγελος,	θέλω δ̣ε̣ . [
] . α καὶ πρὸ τοῦ		τὸν μὲν λέχους ἤγειρ[α] κἀξεπεμψάμην	ἐμαῖς ἀνω̣[
]ν̣ λέξω τὸ πᾶν		λαοῖς θεμιστεύσοντα· μῦθος ἦν ἐμοί	λέγοις ἂν ὧ
] . ε γίγνεται		πειθοῦς ἑτοῖμο[ς . .] το[.]οσ . [. .]. ει . . [	] . υδων τι . [
]π̣ροέδραμεν	15	εὕδειν ἄνακτα παν[τελῆ μεθ' ἡμέραν?	
]ι̣δω μοι λόγου		Γύγην δέ μοι κλητῆρ[ας ἐκπέμπω καλεῖν?	
]ξυνήλι̣κας			

Przekład: „Kiedy zrozumiałam, że odchodzący to rzeczywiście Gyges, a nie jakieś przywidzenie, przestraszyłam się, czy w domu nie gotuje się jakaś zasadzka, bo z taką zapłatą władcy często się spotykają. Ale widząc, że Kandaules jeszcze nie śpi, pojęłam, o co chodzi i czyja w tym ręka. Udając, że nie wiem o niczym, choć ze wzburzonym sercem, powstrzymałam w sobie okrzyk wstydu. Przewracałam się w łożu z boku na bok i mnóstwo myśli przebiegało mi przez głowę; nie mogłam usnąć, noc zdawała się nie mieć końca. A kiedy wreszcie pojawiła się świetlista gwiazda poranna, zwiastunka nadchodzącego dnia, zbudziłam go (tj. Kandaulesa) i wysłałam z domu, żeby rozsądzał sprawy poddanych; miałam pod ręką sposób nakłonienia go ... [mówiąc], że nie wypada królowi spać [aż do późnego dnia]; Gygesa zaś do siebie heroldom [każę przywołać] ...”

Przemawia najwidoczniej żona Kandaulesa, która komuś zaufanemu opowiada o tym, jak to Gyges na życzenie Kandaulesa, który chciał się pochwalić przed swoim giermkiem pięknością żony, zakradł się wieczór do sypialni królewskiej.

Przez pierwsze siedem lat po opublikowaniu fragment stanowił przedmiot żywej dyskusji — poświęcono mu około dwadzieścia rozpraw i artykułów naukowych, nie licząc wzmianek w recenzjach i przeglądach bibliograficznych; w ostatnich latach dyskusja na temat fragmentu ucichła. Zajmowano się przede wszystkim dwoma problemami — możliwościami rekonstrukcji akcji tragedii oraz przybliżoną datą jej powstania.

Sprawa przypuszczalnej rekonstrukcji akcji tragedii została rozwiązana najlepiej przez F. Stiebitza[4]. Dzięki wyrazom zachowanym w kol. I odtworzył Stiebitz główne myśli pierwszej części przemowy Królowej. Znalazła się ona na scenie zapewne dlatego, że wyszła z pałacu, by pokłonić się (προσκυνῶ) bogom ojczystym (ἐγχωρίοις) i złożyć im ofiarę (θέσθαι τάδε). Znajduje się bowiem w sytuacji bez wyjścia (ἀμηχανῶ) i tylko bogowie mogą takie wyjście wskazać, jak to czynili i dawniej

[4] j.w., s. 141—166.

(καὶ πρὸ τοῦ). Tymczasem decyduje się wszystko powiedzieć (λέξω τὸ πᾶν), bo rzecz i tak nie da się ukryć i wyjdzie na jaw albo już wyszła (προέδραμεν). Słowa te zwrócone są zapewne do Chóru, złożonego z rówieśnic (ξυνήλικας) Królowej. Tym rówieśnicom wyjawia więc Królowa powód swego wzburzenia opowiadając o wydarzeniach dopiero co minionej nocy (kol. II w. 1—16), oznajmiając na końcu, że pośle albo że już posłała po Gygesa swoich heroldów. Kol. III zawiera ślady dwukrotnej zmiany osoby mówiącej, ale należy niewątpliwie jeszcze do tej samej sceny z udziałem Królowej i Chóru. Wiersze 1—8 nie pozwalają nic wywnioskować o treści, a należą prawdopodobnie do przodownicy Chóru; w. 9—12 mówi pewnie Królowa (θέλω δὲ), a w. 13 chyba znów przodownica Chóru (λέγοις ἄν, ὦ[ἄνασσα? δέσποινα?). W wierszu ostatnim widzieć można wyraz κλύδων, a więc może „jaka burza miota twymi myślami".

Scena ta musi się znajdować blisko początku tragedii, zapewne następuje bezpośrednio po parodos Chóru. Przedtem musiał być prolog, zapewne monologiczny i wygłoszony może przez Kandaulesa wychodzącego o świcie z domu; prolog zawierał niewątpliwie informację o poufnej umowie między Kandaulesem i Gygesem, tej umowie, która doprowadziła do owych nocnych wydarzeń. Po odejściu Kandaulesa wchodził Chór pod jakimś błahym pretekstem, a następnie Królowa, następowała więc scena, z której pochodzi nasz fragment.

Dalszą akcję można sobie wyobrazić, w oparciu o opowieść Herodotową, w następujący sposób: Któraś z najbliższych scen musiała zawierać rozmowę Królowej z Gygesem. W wyniku tej rozmowy Gyges zostaje zmuszony do podjęcia decyzji zabicia króla najbliższej nocy, a do tego czasu Królowa oddaje go pewnie pod straż zamykając w którejś z komnat pałacu (żeby się nie zobaczył z Kandaulesem, bo wtedy cały plan mógłby zostać udaremniony). Musiała się znajdować w tragedii także scena powrotu Kandaulesa do pałacu, powrotu może zapowiedzianego przez posła, jak w *Agamemnonie* Ajschylosa. Zachowanie Królowej w tej scenie trzeba sobie wyobrazić jako podobne do zachowania się Klytajmnestry — wita ona męża z obłudną i dwuznaczną czułością i odprowadza do komnaty, skąd za chwilę dochodzą krzyki mordowanego. Dokładną relację o wydarzeniach za sceną poda potem w dłuższym przemówieniu któraś z obecnych przy tym osób, może sama Królowa. W zakończeniu uwzględniony był niewątpliwie wspomniany przez Herodota motyw rozruchów wśród ludu wiernego zabitemu, tu też było miejsce na pojawienie się bóstwa, deus ex machina. Ponieważ według Herodota sprawę rozstrzygnęła wyrocznia delficka, bogiem tym był chyba Apollon (opiekujący się zresztą całą dynastią Gygesa, jak wynika z Herodotowej relacji o Krezusie na stosie). Apollon zatwierdza ostatecznie zmianę na tronie Lidii i uspokaja wzburzony lud.

Proponowana przez Stiebitza rekonstrukcja akcji tragedii pokazuje, że dramat o fabule ściśle opartej o Herodotową wersję historii o Gygesie nie musiał być ani tak ubogi w akcję, jak to przypuszczał Latte[5], ani daleki od zachowania klasycznych

---

[5] K. Latte, *Ein antikes Gygesdrama*, Eranos XLVIII 1950, s. 141.

jedności miejsca i czasu, jak sądził Lesky[6], czyni też zbędnym uciekanie się przy rekonstrukcji do innych wersji legendy, np. wersji Ksanthosa lidyjskiego zachowanej u Mikołaja z Damaszku (na jej podstawie E. Bickel[7] rekonstruuje dramat o Gygesie jako tragedię zazdrości, bardzo efektowną, ale minimalnie związaną z naszym fragmentem).

Wieloletnia dyskusja nie przyniosła zadowalającego wszystkich wyniku, jeśli chodzi o kwestię drugą, to jest autorstwa sztuki, do której fragment należy, i — co za tym idzie — daty powstania sztuki.

Problem jest zresztą wyjątkowo trudny. U pisarzy starożytnych i bizantyńskich brak jakichkolwiek wzmianek, które by poświadczały istnienie dramatu na temat okoliczności zdobycia władzy przez Gygesa. Wprawdzie pierwszy wydawca fragmentu, a za nim inni badacze, widzą ślad znajomości takiego dramatu u Achilleusa Tatiosa I 8, ale to ślad bardzo słaby, o ile w ogóle za taki może uchodzić. Wymienione miejsce zawiera tyradę przeciw kobietom, które κἂν φιλῶσι, φονεύουσι, κἂν μὴ φιλῶσι, φονεύουσι, potrafią zabijać tak z miłości, jak z nienawiści. Przykłady dla zilustrowania tej prawdy przytacza autor naprzód rzeczywiście spośród postaci tragedii, wymieniając Erifylę, Filomelę, Stenoboję, Aeropę i Prokne. W nowym zdaniu przechodzi jednak do postaci literackich spoza dramatu, powołując się na nieszczęścia, jakie spowodowała miłość Agamemnona do Chryzeidy i Achillesa do Bryzeidy, na straszliwe skutki, jakie pociągnęła piękność Heleny, a nawet wierność Penelopy. Wśród tych ostatnich znajduje się właśnie wzmianka o Kandaulesie, dla którego również zgubą stała się piękność żony. Nie ulega chyba wątpliwości, że jest to aluzja do opowiadania Herodota I 8—13; postacie homeryckie musiały nasunąć autorowi romansu motyw z dzieła „Homera prozy". Że nie tragedię miał on na myśli, wynika jasno stąd, iż choć wszędzie nazywa kobiety ich imieniem, tutaj zadowala się określeniem „żona Kandaulesa", tak jak Herodot; tragedia natomiast musiała operować imieniem.

W takiej sytuacji wnioskować o dacie powstania tragedii można jedynie na podstawie analizy samego tekstu. Analizę tę trzeba zacząć od stwierdzenia, że fragment jest uderzająco podobny do relacji Herodota, u którego także Królowa dostrzega Gygesa w momencie, gdy ten odchodzi, domyśla się roli swego męża w tej sprawie, powstrzymuje okrzyk wstydu i nie daje poznać po sobie tego, co przeżywa, rano zaś wzywa do siebie Gygesa. Uderzają następnie wyraźne zbieżności frazeologiczne obu relacji. Wystarczy porównać:

w. 5 τὸ δραθὲν ἔγνων καὶ τίς ὁ δράσας ἀνήρ	Hdt. 1,10 μαθοῦσα δὲ τὸ ποιηθὲν ἐκ τοῦ ἀνδρὸς οὔτε
w. 7 καθεῖρξα σιγῇ τὴν ἀπ' αἰσχύνης βοήν	ἀνέβωσε αἰσχυνθεῖσα

[6] A. Lesky, *Das hellenistische Gyges-Drama*, Hermes LXXXI 1953, s. 9; tenże, *Geschichte der griechischen Literatur*, Bern 1963, s. 797.

[7] E. Bickel, *Rekonstruktionsversuch einer hellenistischen Gyges-Nysia-Tragödie*, RhM C 1957, s. 141—152.

Wydaje się zatem pewne, że obie relacje są od siebie zależne — że albo Herodot opierał się na tragedii, albo tragedia czerpała z Herodota.

Pierwszą ewentualność przyjmował odkrywca fragmentu, Lobel, zasugerowany faktem, iż fragment zawiera dużo wyrazów poświadczonych tylko we wczesnej tragedii, mianowicie u Ajschylosa. Poza tym brak jest jednak cech stylu Ajschylosa, żaden też tytuł tragedii tego poety nie odpowiada przypuszczalnej treści dramatu. Toteż Lobel skłonny był widzieć autora w innym tragiku tego samego okresu i myślał o Frynichosie jako autorze dwóch tragedii na temat wydarzeń z historii współczesnej — co czyni prawdopodobnym, że mógł sięgnąć także i do historii o dwa wieki wcześniejszej. Tu trzeba zauważyć, że zastosowane przez Lobela określenie sztuki o Gygesie jako „dramatu historycznego" zostało zakwestionowane[8] — choć Gyges był postacią historyczną, to jednak narosło koło niego tyle legend i baśni, że dla Greków dzieje Gygesa były równie mityczne jak dzieje ich własnych królów epoki mykeńskiej. Oprócz Lobela także D. L. Page, wydając osobną rozprawkę na temat fragmentu[9], sądził, że tragedia należy raczej do najstarszego okresu tragedii greckiej, do pierwszej ćwierci V w. p. n.e. Taka datacja ma na swoją korzyść fakt, że od dawna zauważona dramatyczność tej partii dzieła Herodota, która opowiada o dziejach królów lidyjskich, znalazłaby w ten sposób swoje wyjaśnienie bez konieczności przypisywania Herodotowi wybitnych uzdolnień poetyckich; przyjąć by trzeba oczywiście, że Herodot czerpał nie z jednej tragedii o zdobyciu tronu przez Gygesa, ale całej trylogii, przedstawiającej również dzieje Krezusa. Wiadomo, że Herodot znał *Persów* Ajschylosa i korzystał z nich (choć nie wykorzystał najcenniejszych informacji, mianowicie opisu bitwy pod Salaminą), korzystał też być może z tragedii Frynichosa Μιλήτου ἅλωσις.

Są jednak też okoliczności przemawiające poważnie przeciw tak wczesnej datacji. Przede wszystkim nie pozwala na to język fragmentu, który — mimo pewnych wyrażeń Ajschylosowych — nie robi wrażenia archaicznego, styl jest gładki i potoczysty. A zatem wydaje się rzeczą wskazaną szukać autora wśród tragików późniejszych. Nawet pozostając przy wersji pierwszeństwa tragedii przed Herodotem można założyć, że Herodot naśladował tragedię sobie współczesną. Dotąd jednak jedynie A. E. Raubitschek[10] podjął tę możliwość, wysuwając kandydaturę Iona z Chios jako autora tragedii o Gygesie.

Możliwy jednak i niewątpliwie bardziej prawdopodobny jest stosunek odwrotny – że tragedia stanowi naśladownictwo Herodota. Takie wrażenie odnosi się porównując oba teksty. Poeta przejmuje wszystkie elementy opowiadania Herodota, dodaje jednak od siebie pewne szczegóły, a mianowicie wyłącznie takie, które przynoszą psychologiczne pogłębienie postaci bohaterki i umotywowanie postępowania. Oto Herodot referuje: „Wtedy ona wychodzącego zobaczyła i zrozumiała, że jest to

---

[8] V. Martin, *Drame historique ou tragédie*, MH IX 1952, s. 1—9.

[9] D. L. Page, *A New Chapter in the History of Greek Tragedy*, Cambridge Univ., 1951, s. 1—46.

[10] A. E. Raubitschek, *Gyges in Herodotus*, CW XLVIII 1955, s. 48—50, oraz tenże, *Die schamlose Ehefrau*, RhM C 1957, s. 139—140.

sprawka męża" (I 10) — bez wyjaśnienia, co spowodowało takie przeświadczenie. W tragedii Królowa na widok intruza w sypialni nie od razu ocenia sytuację właściwie; pierwszą jej myślą jest, że grozi spisek na życie męża, przy czym i ona sama byłaby oczywiście zagrożona, stąd przestrach (ἔδεισα). Rzut oka w stronę męża przekonuje ją jednak, że ten nie śpi i nie reaguje, choć i on zapewne musiał ujrzeć Gygesa. Ten fakt dopiero każe jej domyślić się roli męża w intrydze. Psychologicznie uzasadnione i naturalne jest wreszcie, że rano Królowa nie może się doczekać wyjścia męża, chce bowiem jak najszybciej rozmówić się z Gygesem w cztery oczy; budzi więc Kandaulesa o świcie i wysyła do jego obowiązków. Gdyby Herodot pisał w oparciu o istniejącą już tragedię, nie pominąłby z pewnością tych sugestywnych motywacji. Niezrozumiały byłby również brak imienia Królowej, który wyjaśnia się tylko, o ile przyjmiemy, że Herodot opowiada znaną mu ze słyszenia bajkę. Głosy datujące tragedię na okres po Herodocie podniosły się już w pierwszych miesiącach po opublikowaniu fragmentu.

Pierwszym, który pogląd taki nie tylko wypowiedział, ale też starał się go uzasadnić szeroko, był Kurt Latte[11]. W późniejszych latach coraz więcej badaczy przypisywało fragmentowi pochodzenie z tragedii IV względnie III w. przed n. e.[12] Dziś mówi się na ogół o „tragedii hellenistycznej" na temat Gygesa, co sprawił w przeważnym stopniu autorytet A. Lesky'ego, autora artykułu *Das hellenistische Gygesdrama* (Hermes LXXXI 1953, s. 1—10) i szeregu omówień literatury na temat fragmentu w „Anzeiger für die Altertumswissenschaft". Także w *Geschichte der griechischen Literatur* (II wyd. 1963) Lesky podtrzymuje takie datowanie.

Za przynależnością sztuki do epoki hellenistycznej przemawiają argumenty różnego rodzaju.

Po pierwsze tematyka tragedii jest niezwykła, różni się bardzo od tradycyjnej dla epoki klasycznej tematyki zaczerpniętej z kręgu mitów-cyklu epickiego. Może to być wynik tendencji widocznej u tragików epoki hellenistycznej, o ile można sądzić z przekazanych tytułów dramatów. Słyszymy, że Moschion z drugiej połowy IV w. napisał tragedię o Temistoklesie, a inną pt. Φεραῖοι poświęcił zapewne współczesnym sobie wydarzeniom politycznym w Tessalii, że tragedię o Temistoklesie napisał także Filikos, jeden z tragików Plejady, że Lykofron był autorem tragedii pt. Κασσανδρεῖς, prawdopodobnie o założeniu miasta Kassandreja, również tytuły Μαραθώνιοι, Ὄρφανος i Σύμμαχοι wskazują na tematykę historyczną lub współczesną. Theodektes z IV w. w tragedii pt. *Mausolos* uświetniał zapewne współczesnego sobie satrapę Karii.

Słownictwo fragmentu charakteryzuje się, jak zauważono od razu, pewną ilością wyrazów rzadkich, znanych dotąd albo wyłącznie, albo przede wszystkim z Ajschylosa. Takimi są: εἴκασμα w. 1, τἀπίχειρα w. 3, ἀξυνήμων w. 6, κλητῆρ[ας

---

[11] Latte *o.c.* s. 136—141.

[12] zwł. J. C. Kamerbeek, *De novo fragmento tragico in quo de Gyge et Candaule agitur*, Mnemosyne, 4. Ser., V 1952, s. 108—115, oraz J. Th. Kakridis, *Ἡ γυναῖκα τοῦ Κανδαύλη*, Hellenica XII 1952—3, s. 1—14 i 372.

w. 16 (dwa ostatnie wyrazy użyte są w tym samym miejscu trymetru, co u Ajschylosa), Aischylosowy jest wreszcie zwrot ἐν δεμνίῳ... στρωφωμένῃ w. 8 (por. *Ag.* 1224: λέοντ' ἄναλκιν ἐν λέχει στρωφώμενον). Ale są też wyrazy zdecydowanie epickie; to przede wszystkim ἐγρήσσοντα w. 4 i θεμιστεύσοντα w. 13[13]. Tekst fragmentu wykazuje nadto wyraźne zapożyczenia z innych jeszcze autorów epoki archaicznej i klasycznej — zwrot καρδίας κυκωμένης musi być w jakimś stopniu zależny od Archilocha fr. 66 θυμὲ κήδεσιν κυκώμενε, a użycie w w. 3 pluralis τυραννίσιν = τυράννοις ma paralelę jedynie w Herodotowym użyciu VIII 137. Tego rodzaju operowanie zapożyczeniami słownikowymi zaczerpniętymi z wczesnych poetów to przecież cecha poezji hellenistycznej, tragedia nie mogła być wyjątkiem pod tym względem. Swoją wymowę ma także fakt, że obok poetów eksploatowany jest Herodot, który jako jedyny z prozaików był przez uczonych aleksandryjskich uważany za klasyka, interpretowany i wydawany.

Również rzadkie słowo προάγγελος w. 11 może świadczyć, jak wskazuje J. A. Davison[14], o pochodzeniu sztuki z końca IV lub z III w. Wyraz ten poświadczony jest poza tym dopiero u autorów późnych, począwszy od Plutarcha. Że jednak istniał wcześniej, na to wskazywać może łaciński wyraz praenuntius (najwcześniej pojawiający się u Lukrecjusza i Cycerona), który wygląda na kalkę wyrazu greckiego. Zarówno προάγγελος, jak i praenuntius, są poświadczone jedynie w znaczeniach przenośnych, Davison sądzi jednak, że przynajmniej wyraz grecki musiał wcześniej istnieć i być używany w znaczeniu właściwym — tak mianowicie nazywał się pewnie poseł zapowiadający przybycie króla albo innej jakiejś znacznej osobistości, a warunki do rozwinięcia się takiego urzędu były właśnie w w. IV i III, epoce wielkich państw i świetnych dworów.

Ważniejszą wskazówkę jednak niż ten niepewny wywód o προάγγελος zawiera metryka i prozodia fragmentu. Od początku zwrócono uwagę na fakt, że trymetry jambiczne składają się wyłącznie ze stóp dwuzgłoskowych, nigdzie bowiem nie ma rozwiązań długiej na dwie krótkie, że dalej każdy z trymetrów stanowi dla siebie pewną całość syntaktyczną, a brak jest tzw. enjambement, wreszcie uderza traktowanie zgłoski przed muta cum liquida — jest tu ona z reguły długa positione, a więc nie ma wypadków tzw. correptio Attica. We fragmencie znajdują się cztery pewne przykłady takiego traktowania (w. 4 ἔ̄γρήσσοντα, w. 5 ὅ̄ δράσας, w. 9 ἀῡπνίας,

---

[13] Także w. 15, uszkodzony, można wyobrazić sobie zupełnie dobrze jako reminiscencję epicką, prawdopodobne jest tam bowiem uzupełnienie εὕδειν ἄνακτα παν[νύχως βουληφόρον według *Il.* II 24: οὐ χρὴ παννύχιον εὕδειν βουλήφορον ἄνδρα. Takie uzupełnienie proponowano w początkach dyskusji nad fragmentem, potem z tego zrezygnowano rozumując w ten sposób, że jeżeli wszeszła już jutrzenka, to noc się skończyła, Królowa nie może więc mówić do męża: Nie wolno ci jako królowi spać całą noc. Ale po pierwsze jutrzenka jest tu tylko προάγγελος τῆς πρωτοφεγγοῦς ἡμέρας, zapowiada pojawienie się dnia, a po drugie poeta urzeczony zwrotem epickim mógł popełnić małą niekonsekwencję. Tak w *Od.* VI 36 Nauzykaa otrzymuje we śnie rozkaz, żeby poprosiła ojca o wóz i muły jeszcze przed brzaskiem dnia, ἠῶθι πρό, a ona czyni to dopiero obudzona promieniami świtu.

[14] J. A. Davison, *Προάγγελος and the Gyges Fragment*, CR N.S.V 1955, s. 129—132.

kol. I w. 15 προέ̄δραμεν; pominąć można w w. 5 ἔ̄γνων, bo grupa γν zawsze tworzy pozycję, nawet w komedii attyckiej). Przykładu pewnego na correptio nie ma, jest tylko jeden prawdopodobny — mianowicie, w kol. I w. 9 przed προσκυνῶ kończącym trymetr prawo Porsona wymaga krótkiej. Otóż takie całkowite niemal zlekceważenie correptio Attica w tragedii epoki klasycznej nie mogłoby się zdarzyć, zwłaszcza we wczesnej tragedii. Obliczenia dokonane na tekście zachowanych tragedii wskazują, że u Ajschylosa correptio jest przeprowadzona najbardziej konsekwentnie, bo długa zachowana jest jedynie w 13% wszystkich wypadków, w których iloczas zgłoski przed muta cum liquida daje się stwierdzić na pewno; odpowiednie cyfry dla Sofoklesa i Eurypidesa wynoszą 17% i 20%. Przy czym bardzo rzadkie są w tragedii klasycznej wypadki zachowania długiej w zgłosce przedrostkowej, augmentowej czy kończącej pierwszy człon złożenia albo wyraz, czyli takie jak w προέ̄δραμεν i ὃ̄ δράσας (u Ajschylosa są 3, u Sofoklesa — 7, u Eurypidesa — 25, przy tym tylko u Eurypidesa są dwa przykłady wzdłużenia przez grupę nagłosową następnego wyrazu).

Szukając tekstu tragicznego, który by reprezentował podobną prozodię i budowę trymetru, zwrócono uwagę najpierw na fragmenty tragedii hellenistycznej. Latte zbadał dwa największe teksty, jakie znalazł w zbiorze Naucka, bo oczywiście tylko teksty obszerniejsze mogą dostarczyć danych statystycznych uprawniających do wniosków. Tymi tekstami były fragmenty Moschiona oraz fragment sztuki Sositheosa pt. *Lithyerses*, razem niespełna 100 wierszy. U Moschiona znalazł Latte 5 przykładów wzdłużenia (wszystkie wewnątrz wyrazu) przy jednej zachowanej krótkiej (w rzeczywistości jest 6 przykładów wzdłużenia i 2 przykłady krótkiej), u Sositheosa stosunek podany przez Lattego jest 3:3 (trzeba go poprawić na 3:4). A więc u Moschiona przynajmniej lekceważenie correptio Attica w większości wypadków jest prawdopodobne, krótkość tekstu nie pozwala jednak na wnioski pewne. Lesky próbował rozszerzyć bazę porównawczą przez uwzględnienie obszerniejszego, bo liczącego 269 trymetrów, fragmentu dramatu Żyda Ezechiela pt. Ἐξαγωγή; utwór ten powstał zapewne w II w. p. n. e., a więc może uchodzić, przynajmniej jeśli chodzi o język i metrykę, za zabytek dramatu hellenistycznego. Wynikiem obliczeń Lesky'ego jest, że w tym tekście correptio Attica zlekceważona jest w 40% wypadków. Mamy tu więc znaczną przewagę wzdłużeń w stosunku do tragedii klasycznej, niemniej jednak ustępują one jeszcze co do ilości przykładom zachowania krótkiej.

Wydaje się, że najbardziej dokładną paralelę dla słownictwa i prozodii oraz metryki fragmentu o Gygesie przedstawia *Aleksandra* Lykofrona. Poemat ten nie jest tragedią we właściwym tego słowa znaczeniu, ale jest na pewno tragiczną rhesis i napisany jest techniką tragedii. W 1474 trymetrach jambicznych *Aleksandry* znajduję 53% wzdłużeń przed muta cum liquida, nie licząc wzdłużeń przed grupami lenis plus μ, ν, które to grupy i w tragedii attyckiej tworzyły z reguły pozycję. Bardzo często zachodzi wzdłużenie zgłoski przedrostkowej, augmentowej czy też kończącej drugi człon złożenia, jest też dziewięć przykładów wzdłużenia spowodowanego grupą

nagłosową następującego wyrazu (w. 110: ἐνὶ δράκοντος, 522: ὁ Κρώμνης ἄναξ, 577: ἐξεπαίδευσε θρασύς, 661: χερσὶ προτείνων, 677: συμμεμιγμένᾱ τρυγός, 678: στεμφυλᾱ βρύξουσιν 916: ποτε φλέξας 1014: ἄξουσι πνοαί, 1078: πυρὶ φλέξασα). Osobliwość fragmentu polegająca na tym, że w 16 trymetrach nie ma ani jednego przykładu na correptio, a są cztery pewne przykłady wzdłużenia przed muta cum liquida, przestaje być tak niezwykła na tle tekstu *Aleksandry* — można tam znaleźć łatwo większe grupy wierszy całkowicie bez correptio, z samym tylko wzdłużeniem, np. ww. 127—143 (17 wierszy) z 5-krotnym wzdłużeniem albo ww. 197—216 (20 w.) z 4-krotnym wzdłużeniem, albo ww. 315—346 (32 w.) z 7-krotnym wzdłużeniem. Jamby Lykofrona poza tym unikają rozwiązań długiej na dwie krótkie, co zauważono już dawno — w całym utworze zastosowane są tylko 19 razy, a więc przeciętnie raz na 78 wierszy, i to „gniazdami" — całe setki wierszy nie mają żadnego rozwiązania.

Jeśli chodzi o słownictwo *Aleksandry*, to wiadomo od dawna, że poeta chętnie posługuje się wyrazami rzadkimi, że korzysta w tym względzie często z tragików, a zwłaszcza z Ajschylosa, dużo zawdzięcza też eposowi[15]. A równocześnie widać w *Aleksandrze* ślady lektury Herodota, co uderza np. w komentarzu C. Holzingera[16] — poeta eksploatuje zwłaszcza księgę I.

A zatem wszystkie elementy charakterystyczne fragmentu odnaleźć można najpełniej i bez żadnych wątpliwości w tekście Lykofrona. Czy można stąd wnioskować, że Lykofron był autorem tragedii o Gygesie? Takie przypuszczenie wypowiedział M. Gigante[17]. Wydaje się jednak, że do takiego wniosku nie uprawnia posiadany przez nas materiał. Omówione szczegóły słownictwa i metryki nie stanowiły na pewno specyfiki twórczości Lykofrona, ale cechowały i innych tragików hellenistycznych, wynikają one z zasad poetyki tego okresu. Bo i wskazane wyżej właściwości prozodyczne są wynikiem tej samej tendencji archaizującej, która kazała poetom sięgać do nie używanych już, a nawet niezrozumiałych w tym czasie wyrazów dawnej poezji. Oprócz Lykofrona żyło i działało w okresie hellenistycznym kilkudziesięciu tragików, a każdy z nich napisał po kilkadziesiąt tragedii, tragedie pisał — według informacji księgi Suda — nawet Kallimach, możliwości doszukiwania się autora są więc ogromne. Można by próbować szukać jakiejś wskazówki, badając, którzy z tragików hellenistycznych byli znani i czytywani na przełomie II i III w. naszej ery do tego stopnia, że sporządzano prywatne kopie ich utworów. Niestety, wśród około 30 opublikowanych fragmentów papirusowych z tego właśnie czasu, które zawierają ułamki tragedii nie zidentyfikowanych jako dzieła któregoś z trzech wiel-

---

[15] Odpowiednie zestawienia w pracy J. Konze, *De dictione Lycophronis Alexandrinae aetatis poetae*, pars I: *De Lycophroneae dictionis proprietate in universum ratione simul habita Homeri et tragicorum*, 1870.

[16] Lykophron's *Alexandra*, griechisch und deutsch, von Dr. Carl von Holzinger, Leipzig 1895.

[17] M. Gigante, *Un nuovo frammento di Licofrone tragico*, PP VII 1952, s. 5—17, oraz *De fragmento tragico in quo de Gyge agitur*, Dioniso XVIII 1955, s. 7—8, oba artykuły mi niedostępne.

kich tragików, wszystkie niemal figurują w wydaniach jako adespota; zidentyfikować można jedynie dwa wiersze opublikowane w r. 1919 w XIII tomie Oxyrhynchus Papyri jako fragment dramatu satyrowego Iona z Chios pt. *Omphale*, a także, z mniejszą pewnością, wydany w r. 1906 przez Crönerta fragment *Medei* Neofrona, tragika zapewne IV w. (choć tradycja starożytna czyni zeń nieraz poprzednika Eurypidesa). Bezimienne są także papirusy wcześniejsze i późniejsze niż w. II—III, poza dwoma fragmentami przypisywanymi, bez dużej pewności, Astydamasowi, także z IV w. O ile poeci z IV w. wchodzą w rachubę jako potencjalni autorzy tragedii o Gygesie, to chyba nie Neofron ani żaden z dwóch Astydamasów, którzy działali raczej w pierwszej połowie IV w.; w tym okresie prozodia jeszcze nie różni się bardzo od klasycznej, jak można sądzić na podstawie pseudo-Eurypidesowego *Rhesosa*.

Poznań

DE AUCTORIS IGNOTI TRAGOEDIA, QUA DE GYGE AGITUR

Summarium

Fragmentum Lobelianum P. Oxy 2382 tragoediae, cuius argumentum a Ferdinando Stiebitz restitutum est modo valde probabili, optime comparari potest cum *Alexandra* Lycophronis, ubi quoque multa vocabula Aeschylea usurpantur, correptio Attica saepissime neglegitur, pedes trimetri trisyllabi vitantur, nonnulla a Herodoto, praecipue eius libro primo, deprompta apparent. Sed cum haec omnia non solum Lycophronis, sed ceterorum quoque tragicorum aevi q.d. hellenistici propria fuisse videantur, non est cur Lycophronem tragoediae de Gyge auctorem putemus.

ENCOMIUM ON THE WORD

By

ANNA ŚWIDEREK

As stated in the title this text is a panegyric on the word[1]. The fragment contains one column of 35 lines, nearly complete on the left, on the right lacking ca. 8—12 leters, the second column and the end of the text being lost. A vertical fold passing through the middle of the papyrus covers single letters in the lines 3—13 (cf. also 1.37). The text is written in a small hand of severe style, fairly upright, which seems to belong to the II Century A. D. (cf. e. g. Schubart, *Paleogr.* Abb. 83,84,85). The writer employs paragraphi, high stops and occasional aspiration signs (cf. ll. 4 and 5).

The text is a prose encomium, not often found among the papyri, but cf. P. Rain. 1.15 (Pack 1916), P. Litt. Lond. 193 fr. 1 (Pack 1960), and Oxy. 2084 (= G. Manteuffel, *Opuscula*, n. 24; Pack 1926)[2]. The last, encomium on the fig, was written on the occasion of a festival in honour of Hermes celebrated in Oxyrhynchus. P. Oxy. 1015, the panegyric in verse, also closely associated with Hermes, was possibly designed for the same occasion[3].

P. Oxy. 1015 and 2084 were both dated by the Editors in the third century. *Encomium on the word* seems paleographically to belong rather to the second. Both panegyrics published before have the title prefixed to the text on the left margin and repeated at the end. The title of the present fragment, adorned by diagonal lines (as this of P. Oxy. 1015), is placed over the column.

The author of the new encomium praises the word on the occasion of a festival (lines 4/5) in honour of the god, whose invention (1.3 εὕρημα) the word is, and who is called word's father (lines 7/8).

Though in the late theological speculation it is Hermes Trismegistos, who is called father of the divine Logos (cf. Kroll, R E VIII 1913, p. 792/3, and R. P. Festugière, *Revelation de Hermes Trismegiste*, I, p. 67ff), it seems to be unnecessary to draw in the hermetic theology.

The cult of Hermes is well attested in Oxyrhynchus, where this god was identified with Thoth (cf. Stein R E VIII (1913), p. 782; see also Hecat. Abd. *Fr. Gr. Hist.* 264 F 25: Hermes-Thoth associated with word's origin). And already in Greece Hermes was connected with the word and its origin, see the first place Plato, *Crat.*

---

[1] The papyrus, published below, comes from the Oxyrhynchus Papyri belonging to the Egypt Exploration Society in London. I wish to express here my thanks for their kind permission to publish the text separately. I thank in the same time Professor E. G. Turner, to whom I owe the aforesaid permission, for his kind help, and also Professor K. Kumaniecki for his precious suggestions.

[2] Perhaps also Pack 1963, which I have not seen.

[3] O. Crusius, RE V (1905), p. 2583: „Die innige Umbildung des alten poetischen γένος (ἐγκώμιον) durch die neue rhetorische Kunst versteht sich um so leichter, als bei den Festen rhetorische und poetische Enkomien hintereinander vorgetragen wurden".

408 d: ... καὶ ἔστιν ἤτοι λόγος ἢ λόγου ἀδελφὸς ὁ Πάν, εἴπερ Ἑρμοῦ ὑός ἐστιν. (cf. also *Orph. hymn.* 28,4,10; Nonn. *Dion.* XXVI 283 n.).

It seems reasonably certain, that the god — word's father of the present encomium was Hermes (cf. 1.6), for whose festival celebrated in Oxyrhynchus this rhetorical conposition was written. Its author evidently remembered the great masters of the past and in his work may be still perceived some echo of Isocrates' panegyric on the word or. 3, 27—28c (= or. 15,253—257).

Lines 3—19 form a prooemium relating to the festival actually celebrated (its end being marked by the paragraphos between lines 19 and 20). It is explained, why the word is associated with Hermes (lines 3—12, and paragraphos between lines 12 and 13), and why it is worth while to praise the word (lines 12—19). In line 20 the encomium proper begins — and it is henceforth that a certain influence of Isocrates (direct or indirect?) is evident. Cf.:

ad ll. 20—23

Is. or. 3,28b-c — εἰ δεῖ συλλήβδην περὶ τῆς δυνάμεως ταύτης εἰπεῖν, οὐδὲν τῶν φρονίμως πραττομένων εὑρήσομεν ἀλόγως γιγνομένων, ἀλλὰ καὶ τῶν ἔργων καὶ τῶν διανοημάτων ἁπάντων ἡγεμόνα λόγον ὄντα

ad ll. 29—31

Is. or. 3,27e — συνελθόντες πόλεις ᾠκίσαμεν καὶ νόμους ἐθέμεθα καὶ τέχνας εὕρομεν καὶ σχεδὸν ἅπαντα τὰ δι' ἡμῶν μεμηχανημένα λόγος ἡμῖν ἐστὶν ὁ συγκατασκευάσας

ad ll. 31—33(?)

Is. or. 3,27d — τοῖς μὲν γὰρ ἄλλοις οἷς ἔχομεν οὐδὲν τῶν ζώων διαφέρομεν, ἀλλὰ πολλῶν καὶ τῷ τάχει καὶ τῇ ῥώμῃ καὶ τὰς ἄλλας εὐπορίαις καταδεέστεροι τυγχάνομεν ὄντες

λογοῡ ε̄γκωμιον̄	Λόγόῡ ἐγκώμιον̄
τομενευρηαολογ[	Τὸ μὲν εὕρημα ὁ λόγ[ος τοῦ θεοῦ
ὠ και την παρουσαν[	ᾧ καὶ τὴν παροῦσαν[
5 πανηγυριν· ὁσαδα[	5 πανήγυριν· ὅσα δ'ἂ[ν ἄλλα
. υλογη . . μεντονε[	ε̣ὐλογήσ̣ωμεν τὸν Ἑ[ρμῆν
γεσομεθα̣ τον πατερ[	γεσόμεθα τὸν πατέρ[α τοῦ
. []γου· καιγαραν[]ιη.[	λ̣[ό]γου· καὶ γὰρ ἂν [ἐ]ίη.[
. τατον νυνμ .... ισπ̣[	σ̣τατον νῦν μ.... ισπ[προσ-
[·]παιν[..]	
10 ηκοντα αποδουναι[	10 ἥκοντα '[ἔ]παιν[ον]' ἀποδοῦναι[
ο̣τε καιθυομεντημε̣[	ὅτε καὶ θύομεν τήμε̣[ρον τούτῳ τῷ
θ̣ε̣ω· αλλοσμενουνη[	θεῷ· ἄλλος μὲν οὖν η[
. οτ ι επ[...]νεινεγνω[	. ō̄τι ἐπ[αιν]εῖν ἔγνω[μεν τὸν λόγον
. ωσδουκανεπαιν[	. ως δ'οὐκ ἂν ἐπαιν[

[.]ω· οτιγαρανευτυ[
. οcαγαθουτουλογ[
παρονταμονονα[
παντα χρονον.[
ε̣υκλειανεκαρπω[
ε̣λοντιγαρειπειν[
ολογοcπαντω[
.[.]. καιαθανατ.[
ων· διεπειναιδ[
τατεθειακαιταα[
χρηματακαιδι[
θεουcτεεγνωμεν[
ειδρυcαμεθαβωμ[
μαμεθακαιπ̣[.]ν[
. . μεθακαιπ . .[
εcτηcαμεθαν[
μεθακαιοcαμ[
ποδεcημειν .[
τουcωματοc .[
. αυτακα̣τορθο[
Λογωκαιοικια[
. . οικουμεν .[
. ανενεργ̣α̣ζομ[

[.]ω· ὅτι γὰρ ἂν εὐτυ[χήσῃ
. ος ἀγαθοῦ τοῦ λόγ[ου, οὐκ εἰς τὸν
παρόντα μόνον, ἀ[λλὰ καὶ εἰς τὸν ἅ-
παντα χρόνον .[
ε̣ὔκλειαν ἐ<κ>καρπώ[σει · συν-
ε̣λόντι γὰρ εἰπεῖν[μόνος
ὁ λόγος πάντω[ν ἄρχει πραγμά-
τ̣[ω]ν̣ καὶ ἀθανάτω[ν καὶ ἀνθρωπεί-
ων · διέπει καὶ δ[ιοικεῖ
τά τε θεῖα καὶ τὰ ἀ[νθρώπεια
χρήματα καὶ δι' [αὐτοῦ
θεούς τε ἔγνωμεν̣ [καὶ ναοὺς
εἱδρυσάμεθα, βωμ[ούς τε ἐδει-
μάμεθα καὶ π̣[α]ν[ηγύρεις
. . μεθα και πο̣λ̣[ιτείας καθ-
εστησάμεθα, ν[όμους τε ἐθέ-
μεθα καὶ ὅσα μ[ὲν χεῖρες καὶ
πόδες ἡμεῖν π̣[
τοῦ σώματος · [
ταῦτα κα̣τορθο[ῦμεν τῷ
λόγῳ καὶ οἰκία̣ [συνέσει
δ̣ι̣οικοῦμεν . [
.αν ενεργ̣α̣ζομ[

---

l. 5/6 the sense seems to be: „when we are praising Hermes for other things (in regard to other things), we are at the same time adoring the word's father"

l. 6/7 αἰ-]|νεσόμεθα? ἐπαι-]|νεσόμεθα?

l. 8 [ἐ]ίῃ K. Kumaniecki; the last letter in the line may be τ̣[, σ̣[,or ζ̣[, hardly ε̣[(E.G. Turner)

l. 11 τήμε̣[ρον E. G. Turner

l. 14 perhaps π̣ῶς

l. 15 ὅτι γὰρ ἂν εὐτυ[χήσῃ τις ὢν μέτο]|χος or κάτο]χος proposed by E. G. Turner

l. 19 ἐ<κ>καρπω[? E. G· Turner; ἐκαρπώ[σατο? cf. Xen. *Cyrop.* 8,2,22

l. 20 μόνος K. Kumaniecki

l. 27/28 βωμ[ούς τε ἐδει-]|μάμεθα completed by K. Kumaniecki

l. 28/29 perhaps π̣[α]ν[ηγύρεις συνηγα-]|γ̣όμεθα (to long) or ἐτα-]|ξ̣άμεθα

l. 29 two first letters read ξ̣ο̣ by E. G. Turner

l. 31 completed by K. Kumaniecki

l. 32 π̣[αρέχουσι? K. Kumaniecki

l. 34 κατορθο[υμ? or ορθω̣[E. G. Turner; κατορθο[ῦμεν τῷ K. Kumaniecki

l. 35 συνέσει or φρονήσει proposed by K. Kumaniecki, but it seems to be lacking something more

l. 36 δ̣ι̣ in διοικοῦμεν K. Kumaniecki

Lines 1—12:

The word is the invention of the god, in whose honour we celebrate the present festival. For whatever other benefits we praise Hermes (?), we are adoring the father of the word, and it would be most fitting to praise duly the word, especially to-day, when we are offering sacrifice to this god.

Lines 12—19:

Someone might wonder, why we have decided to praise the word. But how can we fail to praise it? One who has obtained the gift of the blessed word (?), will gain the renown not only for the present, but also for all time to come.

Lines 19—37:

In short the word alone is mater of all things, divine and human. It conducts and manages the affairs of gods and of men. Through it we know the gods, we build temples, we construct altars, we celebrate festivals, we establish constitutions, and we enact laws. What our feet, our hands and our bodily strength can not do (?), all this we accomplish successfully thanks to the word and thanks to our own reason (?) we manage all well, that is ...

Warszawa

ZE STUDIÓW NAD FORMOWANIEM SIĘ USTROJU SPARTY (VI/V W. P. N. E.)

Napisał

JÓZEF WOLSKI

Aczkolwiek nie zdołano dotąd dojść do pewnych wyników, jeśli chodzi o szczegóły, to jednak nie ulega dziś wątpliwości, że ustrój Sparty kształtował się stopniowo, że forma, jaka znana nam jest głównie ze źródeł piąto- i czwartowiecznych, stanowiła etap przemian dokonanych w poprzednim okresie[1]. Dość jasno rysują się dla tej fazy dziejów Sparty podstawy ustroju politycznego i społecznego, którego dominującym elementem jest podział społeczności spartańskiej na trzy odrębne grupy: wyraźnie, zwłaszcza w porównaniu z rozwiniętą ekonomiką ateńską, dadzą się uchwycić fundamenty gospodarki spartańskiej, tak różne od panujących w innych miastach greckich. Jednakże przyjmując zasadę ewolucji ustroju spartańskiego mało, jeśli w ogóle, uwzględniano w badaniach rolę czynników społecznych i gospodarczych, a wydarzenia, których widownią była Sparta, traktowano autonomicznie, w oderwaniu od całokształtu przemian ogólnogreckich, jakie zachodziły w VI/V w. p. n. e., a więc w okresie lepiej już nieco znanym ze źródeł.

Powyższe naświetlenie zagadnienia wydaje się o tyle celowe, że ostatnio można było zaobserwować próby dojścia do nowych wyników dotyczących przemian ustrojowych w Sparcie. Chodzi tu w pierwszym rzędzie o referat F. Kiechlego, przedstawiony na XII Międzynarodowym Kongresie Nauk Historycznych we Wiedniu[2]. Poruszył on ważne zagadnienie: czy w Sparcie w w. VI/V istniała faktycznie równość wśród Spartiatów, czy, podobnie jak w innych współczesnych miastach-państwach greckich, nie wytworzyła się tu w obrębie „równych" arystokratyczna elita. Nawiązując do poprzednich badań, zwłaszcza H. Bervego[3] i U. Kahrstedta[4], doszedł Kiechle do uzasadnionego wniosku[5], że w Sparcie w VI/V w. poważną rolę odgrywały przodujące rody, np. Taltybiadów, które wywierały na całokształt życia spartańskiego dominujący wpływ, spychając w cień ogół Spartiatów, chociaż formalnie, prawnie w żadnym wypadku nie ma mowy o ich wyodrębnieniu z ὅμοιοι. Kiechle zaznacza dalej, że podstawą do wytworzenia się tej grupy, tzw. pierwszych ludzi lub pierwszych rodzin, było nie tylko urodzenie, ale również i majątek, aczkolwiek nie pokusił się o bliższe sprecyzowanie tego zagadnienia, nie wytłumaczył,

---

[1] Co do tej kwestii por. H. Bengtson, *Griechische Geschichte*[2], München 1960, s. 113 nn.; M. Rostovtzeff, *Greece*, ed. E. J. Bickerman, New York 1963, s. 75 nn.

[2] F. Kiechle, *Eunomia und Oligarchie*, XIIe Congrès International des Sciences Historiques, Rapports I, Grands thèmes, Wien 1965, s. 279 nn.

[3] H. Berve, *Sparta*, HVJ XXV 1929, s. 5 nn.

[4] U. Kahrstedt, *Griechisches Staatsrecht*, I, Göttingen 1922, s. 355 nn.

[5] Kiechle, *o.c.* s. 280.

o jaki majątek w tym wypadku chodzi. Zdaniem jego[6] podstawowym organem, który zapewniał grupie arystokratycznej jej przodujące stanowisko w państwie, była geruzja. Wobec jednak akcentowania równości Spartiatów jej pozycja musiała być zakamuflowana. Głównym jej uprawnieniem było prawo do probulii, czyli prawo decydowania, jaki wniosek ma być poddany pod głosowanie zgromadzenia czy też anulowany. Jednakże uprawnienia geruzji, podobnie jak innych rad w miastach-państwach oligarchicznych nie były ściśle sprecyzowane, a to właśnie gwarantowało jej przodującą pozycję w państwie spartańskim. Zgodnie z duchem panującym, w oligarchii czynnikiem charakteryzującym geronta była ἀρετή. Przeciętny Spartiata nie mógł wprawdzie kompetować o dostęp do tej uprzywilejowanej grupy, o udział w rządach, ale i tak czuł się wywyższony ponad masę ludności podległej, periojków i helotów, a ta wyższość w pewnym sensie kompensowała jego upośledzenie w stosunku do grupy oligarchicznej. Dzięki więc stworzeniu nader przemyślanego aparatu mogła w Sparcie utrzymać się przez długi czas u władzy grupa uprzywilejowanych oligarchów, której też bardzo subtelne metody najgłębiej scharakteryzował wielki teoretyk ustroju państw-miast greckich, Arystoteles.

Abstrahując od słuszności rezultatów, do jakich doszedł Kiechle[7], trzeba stwierdzić, że przytoczony przez niego materiał źródłowy posiada poważne znaczenie dla oceny wewnętrznej sytuacji w Sparcie. Studium jego przyczynić się może przede wszystkim do podważenia zakorzenionego w nauce poglądu, że ustrój Sparty różnił się zasadniczo od tych form, jakie dadzą się współcześnie zaobserwować w państwach-miastach greckich, że mechanizm rozwoju stosunków społecznych w Sparcie na skutek działania czynników, zresztą trudno (jeśli w ogóle) uchwytnych w źródłach, odbiegał od zasadniczych linii charakteryzujących ewolucję społeczeństwa greckiego. Rozważania jednak Kiechlego zacieśnione są do dziedziny czysto ustrojowej, nie starają się wniknąć głębiej w istotę zagadnienia, nie dążą do ujawnienia powiązań łączących przemiany w Sparcie ze zmianami zachodzącymi w strukturze społeczeństwa i gospodarki spartańskiej, nie pokazują wydarzeń spartańskich na tle ogólnogreckim.

Rozwój wewnętrznych stosunków w Sparcie doprowadził do wytworzenia się ustroju, który w dobie rozkwitu państwa spartańskiego, w okresie jego hegemonii i dominującego wpływu na państwa-miasta greckie, nie miał odpowiednika w świecie greckim[8]. Mimo jednak licznych badań nie udało się dotąd nakreślić obrazu przemian, jakie zaszły w Sparcie w toku VI/V w., a więc w okresie załamywania się przewagi arystokracji, powstania i upadku tyranii, formowania się demokracji, co najwyżej można było stwierdzić, wykorzystując źródła archeologiczne, że rozwijała

---

[6] Kiechle, *o.c.* s. 281.

[7] Godzi się wspomnieć, że podobnie jak Kiechle charakteryzuje sytuację w Sparcie *Всемирная История*, niem. tłumaczenie *Weltgeschichte*, I, Berlin 1964, s. 762, choć nie dochodzi do tak mocno sprecyzowanych rezultatów.

[8] Wielokrotnie podkreślane podobieństwo ustroju spartańskiego do stosunków kreteńskich, np. przez Kiechlego, *o.c.* s. 285 nn., o tyle nie jest ścisłe, że na Krecie nie było monarchii.

się ona do VI w. zgodnie z linią obserwowaną w tym czasie w innych państwach greckich[9]. Dopiero ok. połowy VI w. rozpoczął się w Sparcie proces daleko posuniętej izolacji, wyobcowania się z mechanizmu przemian charakteryzujących rozwój wewnętrznych stosunków greckich poleis. W okresie tym zaszły duże zmiany w ekonomice państw greckich, obok rolnictwa nie zaspokajającego już potrzeb wzrastającej ludności doszedł do znaczenia handel i rzemiosło, dostarczające środków na import surowców i żywności, wzmogło się niewolnictwo charakterystyczne dla układu stosunków społecznych w miastach greckich. Te głębokie przemiany ekonomiczne i wiążące się z nimi społeczne nie dokonały się bez gwałtownych wstrząsów, krwawych walk, o których mówią wyraźnie źródła. Pozwalają one naszkicować główne linie rozwojowe wielu miast-państw greckich z Atenami na czele, pozwalają wykryć główne tendencje, które warunkowały taki czy inny kierunek przeobrażeń. Jednakże świat dorycki, przede wszystkim Sparta, wymykają się poznaniu, nie dają podstawy do wysnucia ogólniejszych wniosków.

Świat spartański zamknięty w ideale εὐνομία nie dążył do ἰσονομία, a ta postawa stanowiła o realizacji ustroju Sparty. Zapatrzony w ideał εὐνομία widział Spartiata, wychowany zresztą niemal od kołyski do tak pomyślanej formy życia, jedynie dodatnie strony systemu, czuł się panem poddanych, a za tę cenę znosił przemyślany ustrój narzucony mu przez grupę oligarchiczną, owych „pierwszych ludzi". Jest jednak rzeczą mało prawdopodobną, by ta εὐνομία przyjmowana była zawsze przez wszystkich Spartiatów jako nieosiągalne dobro, mimo całego przemyślanego aparatu nakazów i nacisków, mimo wprowadzenia całej specyficznej „lakońskiej" atmosfery charakteryzującej życie w Sparcie. W rzeczywistości w źródłach znajdują się wzmianki, które świadczą o istnieniu w Sparcie opozycji przeciw systemowi, o próbach obalenia oligarchicznego ustroju spartańskiego. Spisek Kinadona z r. 399 (Ksen. *Hell.* III 3, 4—11) należy jednak do w. IV, jest wydarzeniem zbyt odosobnionym, zbyt późnym, by dowodził istnienia oporu przeciw oligarchii spartańskiej w okresie jej formowania się w w. VI/V, by dozwolił dostrzec siły zwalczające supremację jednej warstwy społecznej i narzuconego przez nią systemu. Istnieją natomiast we wcześniejszej historii Sparty, z przełomu VI i V w., liczne wzmianki dowodzące istnienia gwałtownego napięcia, które — jak dotąd — nie zostało bez reszty wyjaśnione. Katastrofa Kleomenesa I, tragiczny koniec Pauzaniasza, wygnanie Leotychidasa, świadczą o ogromnym, niespotykanym w takim nasileniu, napięciu w Sparcie, i to w okresie szczególnie ciężkim dla całej Grecji, bo w czasie inwazji perskiej[10].

Przyczyny, jakie leżały u podłoża walk, których ofiarą padli regent i dwaj królowie spartańscy, musiały być doniosłe, jednakże w naszej tradycji są one przekazane w sposób zniekształcony. Niewątpliwie kryje się za tym jakaś świadoma,

---

[9] Por. np. Bengtson, *o.c.* s. 115 n.

[10] Do tego zagadnienia istnieje obfita literatura, której wyniki streścił J. Wolski, *Pausanias et le problème de la politique spartiate* (*480—470*), Eos XLVII 1956, s. 75 nn.

dobrze pomyślana akcja wychodząca z głównego ośrodka dyspozycyjnego, którym w tym czasie w Sparcie mogła być jedynie grupa oligarchiczna[11], zyskująca na znaczeniu w miarę słabnięcia monarchii. Gdyby tak było, to z początkiem V wieku musiałaby ona przedstawiać siłę pozwalającą jej zmierzyć się zwycięsko z takimi indywidualnościami, jak Kleomenes I[12] czy okryty chwałą bohater spod Plateii Cypru i Bizancjum, regent Pauzaniasz[13]. A w takim razie jeszcze w VI w. musiałyby w historii Sparty zaistnieć warunki sprzyjające okrzepnięciu oligarchii, musiałby powstać układ stosunków ekonomicznych i społecznych dających oligarchii niezbędną siłę do walki z monarchią, z obozem, który ją popierał, z tendencjami przez nią reprezentowanymi. Ze względu na szczupłość źródeł odnoszących się do VI w., wszelka rekonstrukcja wydarzeń rozgrywających się w Sparcie w tym czasie musi nosić charakter hipotetyczny. Okolicznością warunkującą prawdopodobieństwo tak pomyślanej rekonstrukcji będzie zgodność przekazanych w tradycji relacji, możność ich zestawienia w pewną, zwartą całość, uwzględniającą w możliwie najpełniejszy sposób wszystkie aspekty życia zarówno Sparty, jak i ówczesnej Grecji.

Punktem wyjścia dla poniższych rozważań będzie dziś w pełni przyjmowany i uznawany w nauce fakt, iż Sparta we wcześniejszej fazie swego istnienia rozwijała się zgodnie z tendencjami występującymi w większości państw greckich. Wykopaliska przeprowadzone na terenie Sparty wykazały, że w VIII—VII, a nawet jeszcze w VI w. Sparta odgrywała ważną rolę w życiu ekonomicznym Grecji. Jej architektura, jej rzemiosło nie ustępowały w niczym osiągnięciom innych miast greckich. Napływ obcych poetów, udział Spartan w igrzyskach olimpijskich, święcenie pełnych życia uroczystości religijnych, udział w kolonizacji są elementami uzasadniającymi w dostateczny sposób charakter ówczesnej Sparty, świadczącymi o jej nadążaniu za rozwojem całej Grecji[14]. To, co w tym zespole faktów stanowi bodaj najsilniejszą komponentę, to kontakt Sparty z Azją Mniejszą, z Jonią i, zwłaszcza, z Lidią, z której Sparta sprowadzała różne towary[15]. Aczkolwiek nie są i nie będą nam znane szczegóły, to jednak nie może ulegać wątpliwości fakt utrzymywania ścisłych kontaktów z Krezusem, a więc jeszcze w pierwszej połowie VI w.[16] Przytoczone

---

[11] Wskazał na to zwłaszcza J. Dickins, *The Growth of Spartan Policy*, JHS XXXII 1912, s. 27 nn., który przeanalizował pod tym kątem widzenia tradycję odnoszącą się do Kleomenesa I.

[12] Doniosłość walki prowadzonej przez Kleomenesa I z przeciwnikami politycznymi podkreślił W. P. Wallace, *Kleomenes. Marathon the Helots and Arkadia*, JHS LXXIV 1954, s. 32 nn.

[13] Decydującą rolę Spartan i Pauzaniasza w bitwie pod Platejami scharakteryzował w sposób przekonywający E. Kirsten, *Athener und Spartiaten und die Schlacht bei Plataiai*, RhM LXXXVI 1937, s. 61 nn., do podobnych wniosków doszedł Wolski, *o.c.* s. 81 nn. Por. też H. Bengtson, *Griechen und Perser*, Fischer's Weltgeschichte, Bd. 5, Frankfurt 1965, s. 65 i 75, który daje wyraz zmienionym poglądom na postać Pauzaniasza.

[14] Por. do tej kwestii Bengtson, *Griechische Geschichte*, s. 115 n.

[15] Luksusowe wyroby lidyjskie używane w czasie uroczystości przez dziewczęta spartańskie wymienia Alkman, *Part.* fr. 1 Diehl.

[16] Wyraźnie tego dowodzi relacja Herodota, I 69—70, zawierająca opis stosunków spartańsko-lidyjskich.

tu dane świadczą niezbicie, że Sparta w VI w. prowadziła aktywną politykę zagraniczną, stosowała zasadę otwartych bram dla przybyszów i towarów sprowadzanych nawet z odległych krajów. Jej rzemiosło i handel grały w niej, jeśli nie decydującą, to w każdym razie dostatecznie ważną rolę, by wpłynąć na kierunek polityki spartańskiej, angażowały one Spartę w przedsięwzięcia, które wykraczały poza ciasne granice możliwości przeciętnego miasta-państwa ówczesnej Grecji. Jedynie bowiem w tak pojętej atmosferze, przy takim układzie sił społecznych i stosunków ekonomicznych zrozumiała staje się polityka ekspansji zamorskiej, w której rzemiosło i handel, jego reprezentanci, posiadały dostateczny wpływ na orientację Sparty. Zawarcie przymierza z Krezusem zagrożonym ekspansją Persji[17], wyprawa floty spartańskiej popartej przez Korynt przeciw tyranowi Samos Polikratesowi[18], dowodzą wyraźnie kierunku i zaangażowania się Sparty jeszcze w drugiej połowie VI w.

Te dwa fakty pozostawały ze sobą w najściślejszym związku, były przejawami tej samej polityki, której wytycznymi było utrzymanie status quo w rejonie Morza Egejskiego, utrzymanie swobodnych związków handlowych z miastami Jonii, z Lidią. Dla oceny polityki spartańskiej, zarówno wewnętrznej, jak i zewnętrznej, niepowodzenia w akcji Sparty na tym terenie posiadały ogromne znaczenie. Nieudana akcja dyplomatyczna Sparty wymierzona przeciw zakusom zdobywczym Cyrusa w Azji Mniejszej, podobnie jak fiasko podjętej przy użyciu wielkiej floty wyprawy przeciw Samos świadczą z jednej strony o dużym napięciu sił Sparty, z drugiej dowodzą ogromnej zmiany, jaka zaszła w polityce, w możliwościach spartańskich ok. r. 500. Odmowa przyjścia z pomocą powstańcom jońskim przez Spartę kontrastuje jaskrawo z aktywnością Sparty w tym rejonie w okresie poprzednim, słabość sił morskich w dobie wojen perskich dowodzi, jak bardzo ta dziedzina zbrojeń zaniedbana była w pierwszych dziesiątkach lat V w. w porównaniu z drugą połową VI w.

Jednakże przytoczone powyżej przejawy aktywnej polityki spartańskiej z drugiej połowy VI w. nie były jedynymi, choć niewątpliwie posiadały one najdalszy zasięg. Za dalszy przykład określonej tendencji ożywiającej pewne koła spartańskie uznać należy wyprawę spartańską przeciw Atenom z r. 510, której celem było obalenie Pizystratydy Hippiasza, o czym szerzej w dalszej części rozprawy. Ale podejmując rozważania na temat pozapeloponeskiej ekspansji Sparty wypada zająć się czynnikami społecznymi i ekonomicznymi warunkującymi jej aktywność. Oceniając

---

[17] Wbrew wątpliwościom wysuniętym przez F. Jacoby'ego, *Herodotos*, RE Supplb. II (1913), kol. 383, oraz L. Morettiego, *Sparta alla metá del VI sec.*, RF N.S. XXIV 1946, s. 213 nn., całokształt polityki spartańskiej tego okresu z jednej strony, żywe kontakty Lidii z Grecją z drugiej, uzasadniają możliwość przymierza. Jak dotąd nie kwestionowano przymierza Amazisa z Polikratesem poświadczonego również przez Herodota III 39.

[18] Herodot III 47, 54. Fakt posiadania wielkiej floty (στόλῳ μεγάλῳ) dowodzi możliwości ekspansji Sparty w kierunku Azji Mniejszej; wydarzenia tego nie można zresztą analizować bez uwzględnienia poprzedniego.

ostatnio wysunięte hipotezy na temat układu stosunków panujących w Sparcie w VI w. wyróżnić należałoby hipotezę Stubbsa[19], który zakłada istnienie w tym czasie w Sparcie monarchii handlowej. Trzeba by więc przyjąć, że ta monarchia poparta przez elementy rzemieślnicze i handlowe nadawałaby kierunek polityce Sparty, byłaby odpowiedzialna za jej ekspansję handlową. Z inicjatywy tych kół podjęłaby Sparta ekspedycję przeciw silnemu na Morzu Egejskim ośrodkowi handlowemu, jakim była Samos, temu też przypisać należy nawiązanie porozumienia z Lidią, ważnym partnerem handlowym Sparty, celem przeciwstawienia się Persji. W tym świetle nie wrodzona Sparcie niechęć do tyranii, ale rola Samos jako centrum produkcji rzemieślniczej i handlu byłaby głównym motywem interwencji spartańskiej, podobne względy odgrywałyby decydujący wpływ na decyzję Sparty o podtrzymaniu Lidii w jej rozgrywce z Cyrusem I.

Jeśli tak wyglądała sytuacja w Sparcie — na co zdaje się wskazywać analiza przytoczonych w tradycji danych — wewnętrzna logika skreślonych powyżej wydarzeń, zupełnie odmienny charakter polityki spartańskiej w w. V w porównaniu z jej tendencjami w. VI — to zadać sobie należy pytanie, jakie czynniki doprowadziły do zasadniczej zmiany w życiu Sparty. Nie może przecież ulegać wątpliwości, że tak diametralna odmiana w polityce zewnętrznej musiała być najściślej powiązana z przemianami w strukturze wewnętrznej Sparty. Zastanawiając się nad przyczynami gwałtownego przestawienia się Sparty, jej odwrócenia się od dotychczasowej polityki, trzeba zwrócić się do zagadnień układu stosunków wewnętrznych w Sparcie i tu szukać odpowiedzi na postawione powyżej pytanie. Analizując rozwój wewnętrznej sytuacji w miastach-państwach greckich w w. VII—VI stwierdzić w nich można w świetle źródeł występowanie gwałtownych walk towarzyszących przemianom gospodarczym, przede wszystkim zaś formowaniu się nowych warstw i grup społecznych. Jak dotąd, nie zwrócono poważniejszej uwagi na możliwość gwałtowniejszych przeobrażeń w Sparcie na przełomie VI/V w., na możliwość powiązania katastrofy Kleomenesa I i Pauzaniasza, wygnania Leotychidasa z przemianami, jakie zaszły w podstawowych tendencjach ożywiających Spartę[20]. Jest bowiem rzeczą zbyt mało prawdopodobną, by ciosy, jakie spotkały Kleomenesa I, Pauzaniasza i Leotychidasa, wymierzone były wyłącznie przeciw nim samym, by nie wiązały się z określonym programem politycznym, a tym samym, by nie były skierowane przeciw pewnym grupom społecznym, popierającym politykę wymienionych.

By stworzyć najbardziej właściwą podstawę metodyczną ułatwiającą podejście do naszkicowanego powyżej problemu, wypadnie wyjść od sytuacji lepiej znanej, a więc dającej się w świetle źródeł odtworzyć dla V w. W tym okresie Sparta w swych zasadniczych liniach ustrojowych różni się od tych form, jakie spotyka się w pań-

---

[19] H. Stubbs, *Spartan Austerity*, CQ XLIV 1950, s. 32—37.

[20] Por. w tej kwestii uwagi Wolskiego, *o.c.* s. 75 nn., który zwrócił uwagę na możliwość powiązania walk wewnętrznych w Sparcie z przesunięciami w układzie sił społecznych. Takie samo stanowisko zajął już uprzednio Stubbs, *o.c.* s. 32 nn.

stwach greckich. Podstawowymi cechami ustroju społecznego Sparty jest podział na trzy odrębne grupy, skumulowanie władzy w rękach oligarchii, realizującej εὐνομία, rządzącej przy pomocy geruzji i eforów, ograniczającej władzę królów, odcięcie się od wpływów zewnętrznych, przede wszystkim jednak prymitywizm życia gospodarczego, nastawionego wyłącznie na rolnictwo, nieuznawanie żadnych bodźców rozwojowych, wprowadzenie zupełnie w stosunkach zewnętrznych nieprzydatnej monety żelaznej. W świetle analizy przytoczone tu cechy społeczeństwa, gospodarki i ustroju Sparty, ściśle zresztą powiązane z zastojem kulturalnym, zdają się dowodzić ścisłego związku pomiędzy ustrojem gospodarczym Sparty a supremacją oligarchii. Stwierdzenie to prowadzi do dalszego wniosku wysnutego z danych odnoszących się do okresu poprzedniego. Wtedy czynnikiem dominującym była monarchia, a czynnikiem ją popierającym byli kupcy i rzemieślnicy odpowiedzialni za dynamiczny, aktywny kierunek polityki spartańskiej. W Sparcie więc można zaobserwować tendencję diametralnie różną od tej, jaka dominowała w Grecji w VI—V w. Podczas gdy w miastach-państwach greckich ulegała stopniowo likwidacji władza arystokracji opartej na rolnictwie, a do głosu dochodziły nowe grupy społeczne reprezentujące rzemiosło, handel, bankowość, żeglugę, torujące drogę demokracji, w Sparcie zachodził proces odwrotny, w każdym razie gdzieś w drugiej połowie VI i z początkiem V w. rola handlu i rzemiosła, w ogóle gałęzi produkcji pozarolniczej zmalała do minimum. Konsekwencją tej przemiany było zamknięcie się Sparty w ramach jej państwowości, idealizacja jej ustroju, narzucenie obywatelom swoistego stylu życia, którego podstawowym elementem było podporządkowanie się jednostki państwu, oczywiście państwu oligarchicznemu.

Tak przedstawiałby się proces, jaki dałoby się wyśledzić w Sparcie w ciągu VI/V w., proces oczywiście hipotetyczny, ale uwzględniający różne elementy życia spartańskiego i starający się wyznaczyć im należyte miejsce w toku przemian, jakim ulegała Sparta. Rekonstrukcja ta musi pozostać hipotezą tak długo, jak długo nie da się wyśledzić przyczyn tak daleko idącego przeobrażenia, dotykającego nie tylko form zewnętrznych życia, ale jego istoty, miejsca i zadania jednostki w ramach sztucznie opracowanego systemu[21]. Bo co do tego nie może być wątpliwości, że cały ustrój spartański był czymś sztucznym, narzuconym, w tej też wymyślonej formie nie utrzymał się zbyt długo i załamał się katastrofalnie. Odpowiedzi na tak postawione pytanie, na temat przyczyn powstania tak skomplikowanego systemu, szukać należy bez wątpienia w głębokich przemianach, jakie zaszły w Grecji w VI w.

Zjawiskiem szczególnego znaczenia dla całokształtu dziejów Grecji była ekspansja rzemiosła i handlu ateńskiego. Badania archeologiczne prowadzone na całym obszarze basenu śródziemnomorskiego i mórz z nim łączących się stwierdziły występowanie ok. połowy VI w. wzrastającej ilości ceramiki ateńskiej jak również monety ateńskiej[22]. Wzrost produkcji rzemieślniczej i handlu wywołany działal-

---

[21] Do takiego sformułowania doszedł już uprzednio Kiechle, *o.c.* s. 279 n.

[22] Por. Bengtson, *Griechische Geschichte*, s. 134.

nością Pizystrata wzmógł znaczenie warstw rzemieślniczych i kupieckich w Atenach, zapoczątkował promorską orientację Aten. Pojawienie się Aten jako konkurenta na rynkach zamorskich nie mogło ujść uwagi Sparty, zwłaszcza że Pizystratydzi znaleźli sojuszników u tyranów wybrzeży małoazjatyckich i wyspiarskich, zwłaszcza tyrana Samos Polikratesa[23]. Zakłócenie równowagi stosunków panujących w basenie Morza Egejskiego zaniepokoiło te sfery spartańskie, które dotąd były zainteresowane w ekspansji morskiej. Przy słabym bowiem tempie narastania potrzeb gospodarczych pojawienie się nowego, atrakcyjniejszego towaru musiało się odbić na obrotach handlowych dotychczasowych ośrodków czynnych gospodarczo na tym terenie, a więc Sparty. Przeciwdziałając zarysowującemu się nowemu układowi sił na obszarze Morza Egejskiego nawiązała Sparta bliższy kontakt polityczny z Lidią, po jej zaś upadku wystąpiła wespół z Koryntem, co wyraźnie określa gospodarczy charakter interwencji spartańskiej, przeciw Samos. Ostrze polityki spartańskiej nie było skierowane przeciw tyranii, jako formie rządów, raczej należy przypuścić (podkreśla to atak na Samos), że przeciw silnie zaktywizowanemu dzięki działalności tyranii ośrodkowi gospodarczemu, jakim właśnie była ta wyspa za rządów Polikratesa.

Fiasko zamorskiej polityki spartańskiej wywołane było przede wszystkim ugruntowaniem się supremacji perskiej na Wschodzie. Upadek tradycyjnego kontrahenta i sojusznika Sparty, jakim była Lidia, wzmożenie się tyranii w miastach greckich na wybrzeżu Azji Mniejszej, popieranej przez władzę perską, wszystko to nie mogło pozostać bez wpływu na sytuację wewnętrzną Sparty, stworzyło konieczność dogłębnego przemyślenia dalszego rozwoju jej ekonomiki. Jednakże nie tylko czynniki pozapeloponeskie odgrywać mogły rolę przy kształtowaniu się polityki spartańskiej. Czynnikiem, którego znaczenie nie zostało dotąd dostatecznie ocenione, była sprawa formowania się Związku Peloponeskiego. Nie było to chyba dziełem przypadku, że założenie Związku ok. r. 550, a więc zamknięcie podbojów na Peloponezie[24], nadanie dotychczasowej ekspansji formy prawnej, zbiega się z zaznaczoną w źródłach aktywnością na obszarze Morza Egejskiego. Można by z tej sytuacji wysnuć wniosek, że Sparta, tzn. określone koła społeczeństwa spartańskiego, odpowiedzialne za politykę podbojów, zostały zdystansowane przez grupy, dla których ekspansja zamorska rokowała większe zyski, zapewniała wzrost znaczenia i pozycji politycznej w państwie. Na uprawianie bowiem równoczesne ekspansji terytorialnej i aktywnego handlu morskiego, wiążącego się z ryzykiem wojny, Sparta nie mogła się zdobyć. Trzeba było z dwóch możliwości wybrać jedną i najwidoczniej przewagę

---

[23] Por. F. Schachermeyr, *Peisistratos*, RE XIX (1937), kol. 180 nn.

[24] Próba O. Larsena, *Sparta and the Ionian Revolt. A Study of Spartan Foreign Policy and the Genesis of the Peloponnesian League*, CPh XXVII 1932, s. 136—150; *The constitution of Peloponnesian League*, CPH XXVIII 1933, s. 257—276; *The constitution of the Peloponnesian League* II, CPh XXIX 1934, s. 1—19, datowania powstania Związku Peloponeskiego na koniec VI w p.n.e. zwalczana przez Bengtsona, *Griechische Geschichte*, s. 132, uw. 1, wydaje się również z podanych powyżej przyczyn mało prawdopodobna.

posiadały warstwy postulujące aktywną politykę ekspansji pozagreckiej. Po okresie więc ekspansji terytorialnej na terenie Peloponezu, po podboju Messenii, uzależnieniu miast Arkadii i Argolidy, Sparta po stworzeniu Związku Peloponeskiego weszła w okres ekspansji, czy przewagi ekspansji zamorskiej, trwający ok. 50 lat, od mniej więcej r. 550 do r. 500.

Kontynuowanie tej polityki nie było chyba możliwe bez złamania Aten, bez obalenia tyranii, popierających rozwój handlu i rzemiosła Pizystratydów. Na podłożu walki konkurujących ze sobą ośrodków gospodarczych, a nie z niechęci do tyranii doszło do akcji Sparty przeciw Atenom w r. 510[25]. Wydaje się, że w tej sytuacji porozumienie, jakie doszło za pośrednictwem Delf między Alkmeonidami, popieranymi przez średnie warstwy chłopskie, przeciwne zbytniemu rozrostowi warstw rzemieślniczych i handlowych, a Spartą, miało na celu nie tylko obalenie tyranii, ale również zapewnienie supremacji tym elementom, które nie były zainteresowane w dalszej zamorskiej ekspansji ateńskiej. Wyprawa Kleomenesa I, przedstawiciela tzw. monarchii handlowej[26], przyniosła połowiczny sukces. Wprawdzie Hippiasz musiał opuścić Ateny, ale bezwzględność Sparty, osadzenie załogi spartańskiej na Akropolu, poparcie udzielone Izagorasowi doprowadziły do zbrojnego starcia. Przeciw zakusom spartańskim wystąpili Alkmeonidzi, którzy najwidoczniej widzieli niebezpieczeństwo zagrażające samodzielności Aten, obawiali się wrogiego nastawienia oligarchii zarówno wobec siebie samych, jak i warstw społecznych, upatrujących swą przyszłość, swój rozwój w handlu. Sparta znalazła sprzymierzeńców w Tebach i w Chalkis, ale mimo to poniosła w walce z Atenami porażkę, która miała ogromne znaczenie dla jej dalszej polityki, dla układu jej stosunków wewnętrznych. Zwycięskie Ateny dzięki reformom Kleistenesa weszły na drogę reform torujących drogę demokracji, zapewniających przewagę czynnikom reprezentującym rzemiosło i handel, uprawiającym politykę ekspansji handlowej. Sparta na lat kilkadziesiąt utraciła wewnątrz Aten sojusznika, na którego liczyła po wyrzuceniu Hippiasza; osłabiona wskutek reform Kleistenesa oligarchia ateńska nie przedstawiała poważniejszej siły, dopiero w latach siedemdziesiątych V w. mogła Sparta nawiązać z nią porozumienie, którego wyrazicielem był Kimon.

Klęska poniesiona w wojnie z Atenami musiała wywrzeć głęboki wpływ na sytuację w Sparcie, musiała doprowadzić do konfrontacji ścierających się poglądów, do zaostrzenia przeciwieństw w społeczeństwie spartańskim. Zdaje się to jasno wynikać z relacji Herodota[27], który podaje, że Sparta na Kongresie Związkowców

---

[25] Na podkreślenie zasługuje tu relacja Arystotelesa, *Athen. polit.* 19, 4, który podaje, że Spartę z Pizystratydami łączył związek gościnności, ξεινία. Między takimi partnerami nie mogła istnieć jakaś zasadnicza wrogość.

[26] Że również w Sparcie akcja Kleomenesa I przeciw Atenom nie cieszyła się powszechnym poparciem, to zdaje się wynikać z relacji Arystotelesa, *Athen. polit.* 20, 3, gdzie mowa jest o oblężeniu na Akropolu Kleomenesa I z towarzyszami, a więc z niewielką ilością ludzi.

[27] Dalszym świadectwem dowodzącym, że Sparta nie była ustosunkowana wrogo wobec tyranii jako takiej, jest relacja Herodota V 91—92, w której mowa jest o usiłowaniach Sparty dążą-

wysunęła propozycję, by poprzeć niedawno przez tychże samych Spartan wyrzuconego z Aten Hippiasza i sprowadzić go siłą do miasta. Wniosek ten jednak upadł na skutek oporu Koryntu, który prowadząc samodzielną politykę nie zawsze zgodny był z tendencjami ożywiającymi Spartę i, być może, obawiał się wzmocnienia pozycji Aten. Sparta więc poniosła trzecią w ciągu czterdziestu lat (548—508) klęskę, po upadku Lidii, porażce pod Samos — niepowodzenie w walce z Atenami. Co szczególnie zasługuje w tym kontekście na podkreślenie, to przeobrażenia wewnętrzne w Atenach, wzmożenie roli ludu, demosu, kosztem właścicieli ziemskich, reprezentujących tendencje konserwatywne, oligarchiczne. Rekonstruując wewnętrzną historię Sparty w następnych dziesięcioleciach można sobie wyobrazić, jak trudne decyzje musiała ona podjąć, jakie konflikty, o czym wyraźnie zresztą mówią źródła w odniesieniu do lat 500—470, musiały w niej wybuchnąć. Że ośrodkiem krystalizującym jednej tendencji, jednego obozu była monarchia, tego dowodzi katastrofa i Kleomenesa I, i Pauzaniasza, i Leotychidasa. Że stroną zwalczającą ten obóz i reprezentowany przez niego kierunek była geruzja i eforowie, tego dowodem jest sytuacja w Sparcie w V w., świadcząca o górującej roli tych czynników właśnie nad monarchią[28].

Analizując pełną niedomówień i zniekształceń historię Kleomenesa I trzeba stwierdzić, że poważną rolę w jego planach grali heloci[29]. Jest rzeczą zastanawiającą, że również i w związku z osobą Pauzaniasza, zwycięzcy spod Platei, źródła wymieniają helotów (Thuc. I 132, 4). Jeśli nie mamy w tym wypadku do czynienia z jakimś τόπος spartańskim, to należy przyjąć, że informacje źródłowe dotyczące kontaktów Kleomenesa I i Pauzaniasza z helotami posiadają głębsze uzasadnienie historyczne. Wskazywałby na to fakt, że zarówno po upadku Kleomenesa I, jak i Pauzaniasza źródła donoszą o zaostrzeniu się stosunków między helotami a państwem spartańskim, jego rządzącymi warstwami[30]. Najwidoczniej heloci wiązali nadzieje zmiany, poprawy swego losu z wystąpieniem wymienionych, podczas gdy warstwy zwalczające monarchię ustosunkowane były wrogo do helotów, do rozwiązania ich kwestii w duchu odpowiadającym interesom monarchii. Obserwując rozwój stosunków wewnętrz- i zewnątrzspartańskich w V w. p. n. e. dojść można do wniosku, że tu właśnie, na płaszczyźnie sprawy helotów kryło się ognisko napięcia między dwiema warstwami spartańskimi, między reprezentowanymi przez nie tendencjami polityki Sparty. Monarchia szukając sojusznika w walce z przeciwnikami politycznymi szukała ich w pierwszych dziesiątkach lat V w. w helotach, w warstwie drobnych chłopów.

---

cych do wprowadzenia Hippiasza z powrotem do Aten; próba ta nie powiodła się jednak. Por. H. Strassburger, *Herodot und das perikleische Athen*, Historia IV 1955, s. 11 nn.

[28] Por. w tej kwestii, w związku z katastrofą Pauzaniasza, uwagi Wolskiego, *o.c.* s. 92 nn. Rolę geruzji scharakteryzował Kiechle, *o.c.* s. 281.

[29] Por. W. P. Wallace, *Kleomenes, Marathon, the Helots, and Arkadia*, JHS LXXIV 1954, 32 nn.

[30] Por. w tej sprawie N. G. L. Hammond, *Studies in Greek Chronology of the Sixth and Fifth Centuries B. C.*, Historia IV 1955, s. 371 nn.

Rozważając w skali ogólnogreckiej układ stosunków społecznych dominujący w Sparcie w V. p. n. e. dojść się musi do przekonania, że warstwą społeczną, która przeciwstawiła się monarchii i jej zakusom reformatorskim, była oligarchia spartańska. Te tzw. „pierwsze domy" czy „pierwsi ludzie", spośród których wywodziła się geruzja i eforowie, w przeważającej swej masie zwalczali monarchię i jej program i ostatecznie w wyniku krwawych walk zdołali ją ograniczyć. Monarchia spartańska w V w. utraciła wiele ze swych poprzednich przywilejów; heloci zapchnięci zostali do rzędu niewolników państwowych, poddanych najsurowszej kontroli państwa oligarchicznego. Ich praca zapewniała utrzymanie masie Spartiatów, których zainteresowania i styl życia kontrastowały w w. V z tym, co stanowiło jeszcze w VI w. p. n. e. o tendencjach rozwojowych Sparty, kontrastowały też, poza nielicznymi wyjątkami, z kierunkami rozwoju innych miast-państw greckich. Czynnikiem, który zatryumfował w Sparcie, była arystokracja ziemiańska, która w oparciu o masę „ὅμοιοι" ugruntowała swą supremację polityczną nad monarchią, a ekonomiczną i społeczną nad pozostałymi warstwami społecznymi państwa spartańskiego, helotami i periojkami, dzieląc się tylko z „równymi" pozorami władzy[31].

Przeprowadzona powyżej rekonstrukcja głównych przemian ustrojowych w państwie spartańskim na przełomie VI/V w. nie byłaby kompletna, nie mogłaby być przekonywająca, gdyby nie została uzupełniona rozważaniami na temat głębszych przyczyn warunkujących powstanie konfliktu wewnątrz Sparty. Obracał się on w kręgu dwóch tendencji, charakterystycznych zresztą dla rozwoju miast-państw greckich, a to z jednej strony oligarchicznej, z drugiej demokratycznej. Ta pierwsza niewątpliwie dominowała, zgodnie z zasadniczą tendencją rozwojową społeczeństwa greckiego, w pierwszej, uchwytnej źródłowo fazie dziejów Sparty, choć cechą odrębną, właściwą Sparcie, było istnienie monarchii. Podbój Messenii, wcielenie do państwa spartańskiego nie tylko znacznego obszaru, ale i wielkiej liczby ludności stworzyło dla tendencji rozwojowych Sparty komponentę, która odtąd aż do jej upadku miała grać przemożną rolę zarówno w polityce wewnętrznej, jak i zewnętrznej. Założenie ok. r. 550 p. n. e. Związku Peloponeskiego podkreślało lądowe aspiracje oligarchii spartańskiej, dla której posiadanie ziemi uprawianej przez podległą ludność stanowiło założenie polityki wewnętrznej, nie różniącej się pod tym względem od wytycznych, stosowanych np. w Atenach przez przedsolońską arystokrację. Jednakże w drugiej połowie VI w. Sparta, być może pod przewodnictwem monarchii, wkracza na drogę ekspansji handlowej, której etapy znane nam ze źródeł, a to: porozumienie z Lidią, wyprawa przeciw Samos, świadczą o zupełnie odmiennych tendencjach w porównaniu z tymi, jakie dadzą się stwierdzić w Sparcie w V w. Jednakże klęski poniesione w tej ekspansji, powstanie wielkiej monarchii perskiej, przede wszystkim zaś rozkwit Aten za Pizystratydów, których ekspansja skierowana była na te same tereny, na jakich działała Sparta, spowodowały zaostrzenie sytuacji wewnętrznej w państwie spartańskim. Narastał konflikt między monarchią i popierają-

---

[31] Ten aspekt ustroju Sparty w V w. podkreślił zwłaszcza Kiechle, *o.c.* s. 286.

cymi ją elementami a oligarchią ziemiańską, która najwidoczniej obawiała się ujemnych skutków zamorskiej ekspansji na sytuację wewnętrzną Sparty. Dla monarchii jedynym wyjściem było zaatakowanie Aten, usunięcie tyranii, doprowadzenie do supremacji warstw oligarchicznych, nie zainteresowanych w rzemiośle i handlu. Fiasko tej akcji było zaczątkiem zwrotu w polityce spartańskiej. Kleomenes I stojąc wobec trudności wewnętrznych, wobec narastającego oporu warstw oligarchicznych przeciwnych angażowaniu się Sparty ok. r. 500 po stronie Jonów, nie chcąc zaś utracić pozycji, jaką dotąd monarchia się cieszyła, poszukał sprzymierzeńców dla swej polityki u helotów. Zdaje się, że monarchia spartańska, a przynajmniej jej niektórzy reprezentanci myśleli, wyciągając wnioski ze zmienionej sytuacji międzynarodowej, o podjęciu ekspansji terytorialnej w Grecji, o rozciągnięciu hegemonii spartańskiej również na tereny pozapeloponeskie[32]. Jednak bez mobilizacji sił w samej Sparcie realizacja takiego planu była mało prawdopodobna, wykazała to dobitnie wojna z Atenami. Emancypacja helotów czy ich części, źródła bowiem są zbyt szczupłe, by można było uzyskać pewność w tej kwestii, miała być podstawowym elementem planu i Kleomenesa I, i później Pauzaniasza. Jednakże w tym momencie interesy wielkich właścicieli ziemskich, owych „pierwszych domów" i monarchii, i popierających ją warstw, rzemieślników, kupców oraz młodzieży żądnej sukcesów militarnych starły się w krwawej walce. Być może Kleomenes I tak, jak i Pauzaniasz myśleli o podziale ziemi między helotów, by w ten sposób stworzyć siłę potrzebną do realizacji ich dalekosiężnych planów. Wszak Arystoteles podawał[33], że ziemia spartańska może stworzyć warunki do wystawienia siły zbrojnej liczącej 1500 jeźdźców i 30000 pieszych. Realizacja tego programu podjęta w III w. przez Agisa IV i Kleomenesa III sięga niewątpliwie swymi początkami w. V i nic nie przeszkadza przypuszczeniu, że taki właśnie plan reform żywili Kleomenes I i Pauzaniasz. By bowiem przygotować tak poważną ilość obywateli zdolnych do noszenia broni, trzeba było wykorzystać poza Spartiatami również inne warstwy ludności państwa, w pierwszym więc rzędzie helotów. Jeśli taki był rzeczywiście plan reform przygotowywanych przez Kleomenesa I i Pauzaniasza, plan sprzyjający umocnieniu władzy królewskiej, to nietrudno się dziwić, że wywołał on gwałtowny opór tych warstw społecznych, których pozycja społeczna i polityczna była nim zagrożona.

Rozpoczęła się walka, o której mało tylko mówią źródła, ale której realność nie może ulegać wątpliwości: zbyt wiele w Sparcie polało się krwi, zbyt wielka nastąpiła zmiana w strukturze wewnętrznej Sparty. Prawdopodobnie większości Spartiatów, popierających reformy Kleomenesa I i później, w zmienionych warunkach wojen perskich, Pauzaniasza, nie uśmiechała się ta strona ich zamysłów, których istotą była emancypacja helotów. Nietrudno było w tych warunkach oligarchom przeciągnąć większość „równych" na swą stronę i pod pozorem „εὐνομία" wpro-

---

[32] Dotyczy to zwłaszcza okresu po bitwie pod Platejami. Por. do tej kwestii Wolski, *o.c.* s. 75 nn.

[33] Zagadnienia demograficzne w Sparcie poruszał ostatnio L. Ziehen, *Das spartanische Bevölkerungsproblem*, Hermes LXVIII 1933, s. 218 nn.

wadzić w życie system polityczny, który swą sztucznością, ale i swą subtelnością świadczy najdobitniej o wielkim wkładzie pracy i przemyśleniach potrzebnych do jego urzeczywistnienia[34]. Zapewniając ogółowi Spartiatów, jak to słusznie podkreśla Kiechle, górującą pozycję nad helotami i periojkami, wywyższając ich jako panów nad poddanymi, zyskała oligarchia sprzymierzeńców w walce z monarchią i wzniosła ten gmach ustroju spartańskiego, który znany jest ze źródeł V i VI w. p. n. e.

Że przemiany, jakie do tego stanu rzeczy doprowadziły, rozkładały się na dłuższy czas, że wiązały się z ogólną sytuacją w Grecji i na Wschodzie, to zdaje się wynikać z dostateczną jasnością ze źródeł, skąpych i zniekształconych przez świadomą akcję kół rządzących Spartą. Oligarchia dostatecznie jeszcze silna w Sparcie nie chciała dopuścić do reform, których konsekwencją byłoby wkroczenie na drogę demokratyzacji ustroju i obalenie jej przewagi gospodarczej i politycznej[35]. Wprowadzony przez nią ustrój obejmujący wszystkie dziedziny życia zastąpił dynamiczny rozwój poprzedniego okresu formami statycznymi, skostniałymi, ograniczał demograficzną podstawę państwowości spartańskiej, która, trzeba to przyznać, na pewien okres czasu zyskała prymat w Grecji, by jednak w końcu ulec na skutek wyczerpania się elity odciętej od dopływu świeżych sił.

Kraków

QUOMODO LACEDAEMONIORUM CIVITATIS STATUS SAECULO VI ET V A. CHR. N. FORMATUS SIT

Summarium

Inter omnes constat Lacedaemoniorum civitatis statum, qualis ex V et IV saec. a. Chr. n. fontibus nobis notus sit, ex commutationibus ortum esse. Quamquam indagationes adhuc susceptae nonnullis quaestionibus lumen dederunt, parum tamen liquet, quo tempore et quibus de causis regum Lacedaemoniorum potestas fracta, gerusiae autem ephororumque potestas aucta sit.

Auctor dissertationis, postquam Spartae consilia, quae foris adhibebantur eorumque commutationes saeculo VI exeunte itemque saeculo V ineunte obvias examinavit, efficit cogitque in Lacedaemone contentiones exarsisse inter reges, ut Cleomenem I aut Pausaniam, qui relationes sociales corrigere studebant, et paucorum potentiae fautores, qui helotes in sua potestate ac ditiones tenere conabantur; horum posteriorum victoriam paucorum dominationem affirmavisse.

---

[34] *Polit.* II 6,11. Na to zagadnienie zwrócił uwagę Kiechle, *o.c.* s. 287 nn.

[35] Na tej płaszczyźnie można by sobie wytłumaczyć możliwość kontaktów korespondencyjnych Temistoklesa i Pauzaniasza, o czym mówi Thuc. I 135.

CHARAKTERYSTYKA FONOLOGICZNA ŁACINY KLASYCZNEJ

Napisał

JAN SAFAREWICZ

System samogłosek łacińskiego języka literackiego epoki klasycznej obejmował pewne elementy regularne i trwałe obok niektórych składników nietrwałych, zawierających w sobie zalążki dalszych przemian. Trwałymi czynnikami były właściwe samogłoski, o artykulacji równej, tj. w zasadzie jednakowej w całym przebiegu. Było ich, jak wiadomo, pięć, każda w dwóch odmiankach iloczasowych: samogłoski krótkie przeciwstawiały się fonologicznie samogłoskom długim. Było więc pięć par samogłosek: *a*:*ā*, *e*:*ē*, *i*:*ī*, *o*:*ō*, *u*:*ū*. Zakres ich występowania nie był ograniczony warunkami struktury wyrazu, tj. ani nie było fonologicznej różnicy między samogłoskami w sylabach akcentowanych czy też nieakcentowanych, ani też nie wpływało na ich stosowanie miejsce sylaby w wyrazie: każda samogłoska mogła się pojawić zarówno w sylabie początkowej wyrazu, jak w środkowej czy też końcowej. Nie działały już prawa usuwające pewne samogłoski z pozycji końcowej: istniało krótkie końcowe *-i* (dawniej przekształcane w *-e*, por. *mare*, o temacie na *-i-*, *ante* itp.), np. w wyrazach *tibĭ*, *sibĭ* itp. Istniało krótkie końcowe *-o*, np. w *dīxerŏ* (Hor. *Sat*. I, 4, 104) itd. Natomiast istniała pewna cecha niefonologiczna, ale trwale towarzysząca właściwościom służącym do odróżnień znaczeniowych: samogłoski krótkie (prócz *ă*) miały artykulację szerszą (bardziej otwartą) niż samogłoski długie (prócz *ā*), które były węższe. Była to cecha fonetyczna uboczna, która jednak w przyszłości miała zaważyć na dalszym rozwoju systemu.

Opozycja iloczasu była w epoce klasycznej podstawowym elementem systemu. Iloczas samogłosek, czy to w sylabach końcowych, czy w niekońcowych, pełnił funkcję odróżniającą: semantyczną i morfologiczną. Co innego znaczyło *lătus* ʿbok, brzegʾ, co innego zaś *lātus* ʿszerokiʾ; *mălus* ʿzłyʾ, co innego zaś *mālus* ʿmasztʾ; *lĕuis* ʿlekkiʾ a *lēuis* ʿgładkiʾ; *uĕnīre* ʿpójśćʾ a *uēnīre* ʿbyć na sprzedażʾ; *lĭber* ʿłykoʾ a *līber* ʿwolnyʾ; *pĭla* ʿpiłkaʾ a *pīla* ʿmoździerzʾ; *pŏpulus* ʿludʾ a *pōpulus* ʿtopolaʾ; *mŏrātus* ʿzwlekającyʾ a *mōrātus* ʿo dobrych obyczajachʾ; *ŭtī* ʿabyʾ a *ūtī* ʿużywaćʾ; *lŭtum* ʿbłoto, glinaʾ a *lūtum* ʿroślina barwiąca na żółtoʾ itd. Tak samo we fleksji: *āră* nom. sg., ale *ārā* abl. sg.; *iacē* od *iacēre* (Verg. *Aen*. X 557), ale *iacĕ* od *iacĕre* (Verg. *Ecl*. 8, 102); *nāuĭs* nom. sg., ale *nāuīs* acc. pl.; *domŭs* nom. sg., ale *domūs* gen. sg. itd. Wahania iloczasowe, które się w tym czasie pojawiały, miały charakter leksykalny: były ograniczone do pewnych wyrazów, nawet jeżeli występowały w elementach końcówkowych fleksyjnych, gdzie kontynuowały stare wahania o podstawie fonetycznej (wynikły one z dawnych skróceń samogłosek długich). Obok siebie istniały więc postaci *tibī* i *tibĭ*, *sibī* i *sibĭ*, i podobnie *illīus*:*illĭus*, *ipsīus*:*ipsĭus* itp. Były pewne formy czasownikowe zakończone na *-ŏ* w wyniku dawnego skrócenia jambicznego, jak wspomniane *dīxerŏ* u Horacjusza. Poza takimi jednak wypadkami wahania iloczasowe

były niezmiernie rzadkie; cytuje się z Horacjusza *Pollĭo* (*Sat.* I 10,42 itd.), *mentĭo* (*Sat.* I 4,93), *quōmodŏ* (*Sat.* I 9,43), jako echa dawnego skrócenia jambicznego. Ale to wypadki wyjątkowe, przeważnie usprawiedliwione zamierzeniami stylizacyjnymi. Ogólnie rzecz ujmując odmianki różniące się iloczasem zostały z języka literackiego w epoce klasycznej usunięte.

Ale rozwój fonetyczny postępował także i w tym czasie i jego oddziaływanie odbiło się w języku literackim. Z początkiem I w. n. e. przejawiła się nowa tendencja, która w późniejszym okresie bardzo silnie zaważyła na ewolucji języka: samogłoski w sylabach końcowych zaczęły ulegać skróceniu. Już u Owidiusza pojawiają się wypadki skrócenia w tej pozycji wyrazu niezależnie od jego budowy prozodycznej. Nie były to już zatem ślady dawnego skrócenia jambicznego, ale objawy całkowicie nowego zjawiska fonetycznego: zmiana uzależniona była od końcowego położenia samogłoski w wyrazie. Znane są z Owidiusza takie postaci wyrazowe jak: *ergŏ* (*Epist.* 5,59; *Trist.* I 1,87), *nēmŏ* (*Am.* I 8, 43; *Met.* XV 600 itd.), *crēdŏ* (*Pont.* I 7,56), *tollŏ* (*Am.* III 2,26), *estŏ* (*Trist.* IV 3,72), *Sulmŏ* (*Am.* II 16,1; *Trist.* IV 10,3), zwłaszcza zaś częste *Nāsŏ* (np. *Am.* I 11,27; *Trist.* III 3,74 itd.). Co prawda, nie są to jeszcze wyłączne postaci tych wyrazów: stara samogłoska długa często się u Owidiusza pojawia, np. *estō* (*Met.* I 461), *ergō* (*Met.* II 105), *habeōque regōque* (*Met.* I 197) itd., ale przed Owidiuszem nie było wypadków skrócenia samogłoski końcowej w wyrazach (albo częściach wyrazów) o budowie innej niż jambiczna[1].

Odziedziczone z epoki dawniejszej wahanie między *ĭ* a *ŭ* w położeniu przed spółgłoskami wargowymi (typu *optimus*:*optumus*) zostało już przeważnie usunięte, a tam, gdzie się jeszcze zachowało, straciło wartość fonologiczną. Chwiejne użycie tych samogłosek nie reprezentowało osobnego fonemu: było to zjawisko zmorfologizowane i związane z poszczególnymi wyrazami. Samogłoski *ĭ* czy też *ŭ* w każdym z tych wypadków stanowiły osobne fonemy, zidentyfikowane z samogłoskami *ĭ* i *ŭ*, pojawiającymi się bez żadnych wahań w innych wyrazach.

Obok tych elementów regularnych i o charakterze trwałym istniały także składniki nieregularne, bo nie tworzące systematycznych opozycji, i które łatwo mogły ulegać różnym przekształceniom: były to elementy dyftongiczne *ae̯*, *oe̯*, *au̯*, *eu̯*. Ściśle biorąc, nawet tych czterech jednostek fonologicznych nie można postawić w jednym szeregu. Dyftong *au*, jak i *eu*, był mianowicie połączeniem dwufonemowym, bo tak *a*, *e*, jak i *u̯* istniało w systemie jako osobny fonem. Dyftongi te stały na równi z takimi połączeniami jak *ei* w *eiius*, *ai* w *maiior* itp., które były ujmowane jako połączenia dwóch fonemów. Natomiast dyftongi *ae̯*, *oe̯* były elementami jednofonemowymi, bo *e̯* nie istniało w systemie jako odrębny fonem. Były to zatem długie samogłoski o nierównej artykulacji, zwężającej się w części końcowej, i to zwężające się w kierunku artykulacji przedniej. Istnienie obok siebie samogłosek o artykulacji równej (w szczególności *ā*, *ē*, *ō*) i samogłosek długich o przebiegu artykula-

---

[1] Por. R. Hartenberger, *De o finali apud poetas Latinos ab Ennio usque ad Iuvenalem*, Bonn 1911, s. 53.

cyjnym nierównym: *aę̯*, *oę̯* wprowadzało do systemu czynnik, który łatwo mógł ulec zmianie. Jakoż wcześnie przejawiła się tendencja do usunięcia z systemu samogłosek o artykulacji nierównej: nazywa się to pospolicie tendencją do monoftongizacji dwugłosek *ae*, *oe*. Wprawdzie w języku literackim zmiana zaszła dopiero znacznie później niż czasy, o których tu mowa, trzeba jednak zaznaczyć, że już w epoce klasycznej istniały w systemie takie czynniki, które do tych późniejszych zmian doprowadziły.

Drugim elementem nietrwałym systemu wokalicznego były samogłoski nosowe, zapisywane w postaci *-am*, *-em*, *-im*, *-um*, także *-on-*, *-en-*. Pełniły one funkcję samodzielnych fonemów tylko w pozycji wygłosowej, bo w środku wyrazu uzależnione były od położenia przed spółgłoskami szczelinowymi. W pozycji końcowej wyrazu tworzyły one szereg niepełny, nie było bowiem samogłoski *-ǫ*; nie było też samogłosek nosowych krótkich, przez co iloczas nie grał w samogłoskach nosowych roli czynnika fonologicznie ważnego. Te cechy systemowe sprawiały, że samogłoski nosowe były czynnikiem nietrwałym i później, z biegiem czasu, zostały z systemu usunięte.

System sonantów obejmował dwa tylko fonemy: /i/ i /u/; każdy z nich mógł pełnić funkcję zgłoskotwórczą albo niezgłoskotwórczą. W funkcji zgłoskotwórczej fonemy te wchodziły w regularny system wokaliczny i miały iloczas dwojaki, tj. *ĭ* obok *ī*, *ŭ* obok *ū*. W funkcji niezgłoskotwórczej pojawiały się te sonanty tylko w sąsiedztwie samogłosek. Ale sąsiedztwo samogłosek nie decydowało o niezgłoskotwórczej roli sonantu: zachodziły wypadki użycia sonantów zgłoskotwórczych także w zetknięciu się z samogłoską. W tym więc wypadku rola fonemów była dwojaka i mogło tu wystąpić wahanie, które można niekiedy stwierdzić na podstawie metrycznej analizy wiersza. Znajdujemy więc np. u Horacjusza *cōnsiliu̯̯m* (*Carm.* III 4, 41), *prīncipiu̯̯m* (*Carm.* III 6, 6), *iu̯̯ētīs* (*Epod.* 12, 7), *Nāsīdiēnī* (*Sat.* II 8, 1), *Seruīliō* (*Sat.* II 8, 21), *uindēmiātor* (*Sat.* I 7, 30); podobnie *pītu̯̯ita* (*Sat.* II 2, 76; *Epist.* I 1, 108); *lāru̯̯a* (*Sat.* I 5, 64), obok *fortŭitum* (*Carm.* II 15, 17), *silŭae* (*Carm.* I 23, 4; *Epod.* 13, 2), *sŭētae* (*Sat.* I 8, 17), *mīlŭus* (*Epod.* 16, 32; *Epist.* I 16, 51) itp. Takie przykłady wskazują, że fonemy /i/, /u/ były w epoce klasycznej istotnie sonantami. Tylko w pozycji interwokalicznej sonanty nie pełniły nigdy funkcji zgłoskotwórczej: zawsze było tu *u̯̯*; sonant *i̯̯* znikł w tym położeniu bardzo wcześnie, ale pojawiła się geminata *-i̯̯i̯̯-*, która również miała zawsze wartość spółgłoskową.

Spółgłoski zwarte tworzyły system oparty o opozycję bezdźwięczności i dźwięczności, przy czym w pozycji końcowej wyrazu (tj. w absolutnym wygłosie) opozycja znikała (ulegała neutralizacji), a pojawiała się tu spółgłoska bezdźwięczna. Były więc spółgłoski *p*:*b*, *t*:*d*, *k*:*g* (*k* pisane literą *C*) w położeniu początkowym albo w środku wyrazu; ale w wygłosie istniało tylko *-p*, *-t*, *-k*, chociaż pisano tu przeważnie, zgodnie ze starą tradycją, *-p* albo *-b*, *-t* albo *-d*, *-c* (nie było wyrazów zakończonych na *-g*). O takim sposobie wymawiania końcowych spółgłosek świadczą błędy popełniane w inskrypcjach, tak np. w *Mon. Ancyr.* znajdujemy *aliquod* (2, 25) w znaczeniu *aliquot* ʿkilkaʾ. Spółgłoski labializowane $k^{u̯̯}$ (pisane *qu*) i $g^{u̯̯}$ (pisane *gu*)

istniały nadal: tylko w pozycji wygłosowej spółgłoski labializowane straciły labializację, występowały zatem w postaci *-c* (por. *neque* ale *nec*, *atque* ale *ac* itp.).

Drugą opozycją fonologiczną było w zakresie spółgłosek zwartych odróżnienie spółgłosek prostych i geminowanych, wspólne tak zwartym bezdźwięcznym, jak i dźwięcznym (por. *appellō* ʿzwracam się do kogośʾ, *gibber* ʿgarbatyʾ, *battuō* ʿuderzamʾ, *reddō* ʿoddaję', *broccus* ʿsterczący', *agger* ʿnasyp, wałʾ). W końcu wyrazu geminaty uległy na ogół uproszczeniu, opozycja względem spółgłosek prostych była tu więc zneutralizowana; jednak jeszcze końcowe *-cc* utrzymywało się także w epoce klasycznej, np. zawsze w *hocc* (neutrum; pisano tu *hoc*, ale metryka wierszy wskazuje na wymowę z geminatą, por. np. Hor. *Sat.* I 2,54: *hoc amat et laudat ʿmatronam nullam ego tangoʾ*.).

Była wreszcie pewna właściwość fonetyczna, nie mająca wartości fonologicznej, ale występująca jako stała cecha towarzysząca w opozycji spółgłosek bezdźwięcznych i dźwięcznych: spółgłoski zwarte bezdźwięczne miały artykulację mocną, dźwięczne zaś słabą. Ta różnica fonetyczna wywarła później wpływ na dalszy rozwój systemu spółgłosek dźwięcznych. Nawiasowo tylko przypomnimy, że spółgłoski zwarte tylnojęzykowe *k*, *g* wymawiano jednostajnie we wszystkich położeniach w wyrazie, a więc czytano *Cicero* jako [kikerō] itp.

Spółgłoski szczelinowe tworzyły system mniej regularny. Istniały fonemy /f/, /s/, /h/, wszystkie obojętne co do dźwięczności, ale artykułowane w postaci bezdźwięcznej. Każdy z tych fonemów wykazywał pewne odrębności w ogólnym systemie.

Fonem /h/ występował w pozycji nagłosowej (*habeō*, *haereō* itd.), w środku wyrazu między samogłoskami (*uehō* itp.), ale w sąsiedztwie spółgłoski tylko wyjątkowo: w wyrazach złożonych typu *adhibeō*; w końcu wyrazu tylko w wykrzyknikach: *āh*, *ōh*. Miał on artykulację słabą i zmierzał do zaniku, nie tworząc nigdy grupy spółgłoskowej podzielnej między sylaby. Jego artykulacja była tak słaba, że w nagłosie nie przeszkadzała elizji, tak w wierszu Hor. *Sat.* I 1,13: *cetera de gener(e) hoc, adeo sunt multa, loquacem* ... Nie było też geminaty *-hh-*. Jak wszystkie fonemy szczelinowe, był on obojętny co do dźwięczności; nie wiemy, czy realizowany był w postaci bezdźwięcznej, czy dźwięcznej. W tych warunkach był to fonem nietrwały i w przyszłości szybko uległ całkowitemu zanikowi. W języku literackim jego istnienie podtrzymywał wpływ wymowy greckiej, co, jak wiadomo, wywołało w epoce Katulla modę na „aspirowanie", o czym świadczy znany epigramat tego poety, drwiący z Rzymian, którzy tej aspiracji nadużywali (84):

chommoda dicebat, si quando commoda uellet
dicere, et insidias Arrius hinsidias,
et tum mirifice sperabat se esse locutum,
cum quantum poterat dixerat hinsidias.

Ale był to w historii języka łacińskiego epizod bez znaczenia, który się nie odbił na dalszych losach języka.

Fonem /s/, w przeciwieństwie do /h/, był trwałym składnikiem systemu spółgłoskowego łacińskiego. W języku literackim występował on w postaci mocnej we wszystkich położeniach w wyrazie: tak w nagłosie (*sum*, *serō* itd.), jak w środku wyrazu (*casa*, *uīsus* itd.), jak też w pozycji końcowej (*amās*, *legis*, *rēgis* itd.). Mocna artykulacja tego fonemu w pozycji końcowej wyrazu była właściwością odróżniającą język literacki od języka potocznego codziennego, gdzie w tym położeniu fonem /s/ miał artykulację słabą, utrzymując się tylko jako element fakultatywny. Różnica między wymową codzienną a staranną postacią literacką uwidoczniła się w czasach Katulla. Zauważył to już Cycero, który pozostawił następującą wzmiankę w tej sprawie (*Orat.* 48, 161): *quin etiam, quod iam subrusticum uidetur, olim autem politius, eorum uerborum, quorum eaedem erant postremae duae litterae quae sunt in optimus, postremam litteram detrahebant, nisi uocalis insequebatur; ita non erat ea offensio in uersibus, quam nunc fugiunt poetae noui.* Istotnie, jeszcze Lukrecjusz, jak i sam Cycero w swych utworach wierszowanych, stosował fakultatywne użycie końcowego *-s* (w pozycji po samogłosce krótkiej); ale Katullus pozwolił sobie na to tylko jeden raz (116, 8; pentametr dakt.): *at fixus nostris tu dabi*(*s*) *supplicium.*

Od czasów Katulla w języku literackim obowiązywała już mocna artykulacja końcowego *-s*. Ta mocna artykulacja zostawała być może w związku z bezdźwięczną realizacją fonemu, który był obojętny co do bezdźwięczności i dźwięczności, nie mając obok siebie odmianki dźwięcznej. Fonem /s/ wchodził natomiast w fonologiczną opozycję spółgłosek prostych i geminowanych, gdyż obok /s/ istniał fonem /ss/. Geminata miała jednak w tym wypadku ograniczony zakres użycia: pojawiała się tylko po samogłosce krótkiej; po długiej następowało uproszczenie (por. *mĭssus* wobec *mīsī*). Ustalenie daty uproszczenia geminaty *-ss-* w tym położeniu nasuwa pewne problemy. Kwintylian (*Inst.* I 7, 20) poświadcza, że jeszcze Cycero i Wergiliusz pisali *caussae*, *cassus*, *diuissiones*, zaznaczając geminację; ale już w każdym razie w czasach Augusta utrwaliły się postaci uproszczone, które stanowią normę np. w *Mon. Ancyr.*; czytamy tam: [*o*]*ccasione* (2, 26), *incísarum* (praescr. 2), *mísí* (5, 31), *misit* (6, 4), *remísi* (1, 17), *remisi* (4, 28), *uisae* (5, 50), [*inc*]*lusum* (2, 21), *caesae* (5, 21), *clausum* (2, 44). Wprawdzie pojawia się również w tym napisie raz jeden [*cl*]*aussum* (2, 42) i raz *caussá* (3, 1), ale wobec licznych zapisów z geminatą uproszczoną trzeba te odosobnione wypadki interpretować jako ślady dawniejszej tradycji, prawdopodobnie tylko graficznej. Być może przykłady, na które się powołuje Kwintylian, należą również do zapisów tradycyjnych, tak że zmiana dokonała się chyba jeszcze przed wytworzeniem klasycznej normy literackiej, z pewnością zostającej w zgodzie z wymową języka potocznego.

Wreszcie fonem /f/ nasuwa także pewne problemy. Nie pojawiał się on w pozycji wygłosowej, ponieważ nie było wyrazów, w których mógłby się w tym położeniu wytworzyć. Częsty był w początku wyrazu, ale nie był wyłączony z pozycji środkowej, jak w wyrazach złożonych typu *reficiō*, albo w wyrazach obcego pochodzenia (dialektalnych), jak w *rūfus*. Artykulacja tego fonemu była z pewnością mocna, co się

wiązało z realizacją bezdźwięczną, choć fonem był obojętny co do bezdźwięczności i dźwięczności, nie miał bowiem obok siebie przeciwstawiającej się odmianki dźwięcznej.

Spółgłoski półotwarte ustne /r/ i /l/ były także obojętne co do dźwięczności, ale realizowane były w postaci dźwięcznej, jako dawne sonanty. Podług opisów gramatyków łacińskich okresu późniejszego wymowa *r* była przedniojęzykowa. Zakres użycia tego fonemu nie ulegał ograniczeniom, było więc *r* w początku wyrazu (np. w *rēx*), w końcu wyrazu (np. w *cēnsor*), albo w środku (*terō* itd.), także w połączeniu z innymi spółgłoskami (np. w gen. sg. *patris*, *artis* itd.). Obok pojedynczego *r* pojawiała się geminata, np. w *terra*, wyłącznie w pozycji międzysamogłoskowej. Spółgłoska /l/ występowała w dwóch odmiankach fonetycznych: niepalatalnej [l] i spalatalizowanej [l'], mianowicie przed samogłoską *i*. Odróżnienie to, ściśle uwarunkowane fonetycznie, nie miało wartości fonologicznej. Fonem /l/ mógł się pojawiać we wszelkich pozycjach wyrazu (*lac*, *uolō*, *cōnsul*, *uoltur* itd.) i miał obok siebie fonem geminowany /ll/, różniący się w pewnej mierze od pojedynczego /l/: miał on zawsze tylko artykulację palatalną (w *millia*, np. w *Mon. Ancyr.* 1,18, jak w *paullo* ib. 3,21, czy w klasycznym infin. *uelle*).

Wreszcie spółgłoski półotwarte nosowe /m/, /n/, obojętne co do dźwięczności, ale wymawiane jako dźwięczne, wykazywały znów szczególne cechy fonologiczne. Różnica między /m/ a /n/ polegała na niejednostajnym miejscu zwarcia w artykulacji ustnej. Ponieważ zaś spółgłoski zwarte ustne odróżniały trzy miejsca zwarcia, można by oczekiwać także fonemu nosowego tylnojęzykowego /ŋ/, który jednak nie istniał: artykulacja taka mogła się pojawić w położeniu przed ustną tylnojęzykową, jak w *uncus*, *anguis* itp., ale stanowiła w tym wypadku tylko odmiankę fonetyczną fonemu /n/. Natomiast fonem /ŋ /wytworzył się w swoim czasie istotnie z połączenia *-gn-* w środku wyrazu, tj. w wyrazach jak *dignus*, *lignum*, *signum* itd.; wobec tego także spółgłoska nosowa w wyrazach *uncus*, *anguis* itd. mogła się z tym fonemem zidentyfikować. Zdaje się jednak, że fonem /ŋ/ znikł z systemu języka literackiego, być może w wyniku zrestytuowania postaci archaizujących jak *gnātus* czy *Gnaeus*: restytucja ta prowadziła z pewnością do wymowy [gn], zgodnie z pisownią (por. zwłaszcza archaizującą pisownię *Cn* = *Gnaeus*, częstą w inskrypcjach, np. CIL I^2 2137). Skoro więc pisano *gnatus*, co wymawiano [gnātus], to i w takich wyrazach złożonych jak *cognātus*, *prōgnātus* przywrócono wymowę z [gn] na miejsce regularnego [ŋn]. Za tym zaś poszły zapewne także inne wyrazy, jak *dignus*, *lignum*, *signum* itp. W języku literackim wprowadzono tu wszędzie z powrotem grupę spółgłoskową [gn], dostosowując wymowę do pisowni[2]. W ten sposób głoska [ŋ] utrzymała się już tylko w pozycji przed *k* lub *g* (*uncus*, *anguis*), stając się z powrotem odmianką fonemu /n/, uzależnioną od artykulacji następnej spółgłoski zwartej. Być może jednak, że w mówionym języku potocznym utrzymała się dawniejsza wymowa typu [diŋnus, liŋnum]: jeżeli tak było rzeczywiście, powstała w ten sposób nowa różnica fonologiczna dzieląca język literacki od potocznego.

[2] Por. F. Sommer, *Handbuch der lat. Laut- und Formenlehre*^{2}, Heidelberg 1914, s. 234

Spośród istniejących fonemów nosowych fonem /n/ miał szerszy zakres występowania niż /m/: pojawiał się on nie tylko na początku wyrazu (*nam*, *nōn* itd., jak *mās*, *mōs* itd.), albo w środku wyrazu (*cānus*, *teneō* itd., jak *domus*, *temō* itd.), ale także w pozycji końcowej (*nōmen*, *flūmen* itd.), gdzie fonem /m/ się nie pojawiał: zapisy z *-am*, *-em*, *-im*, *-um* wyrażały końcowe samogłoski nosowe. W środku wyrazu stałe odróżnienie fonemu nosowego wargowego i zębowego ograniczało się głównie do pozycji interwokalicznej. W pozycji przed spółgłoską zwartą ustną odróżnienie znikało i spółgłoska nosowa miała artykulację taką, jaka była właściwa następującej spółgłosce. Nie było więc grup *-mt-* ani *-np-*: na ich miejscu pojawiało się *-nt-* i *-mp-* (np. w *quantus* wobec *quam*; *tundō* wobec *tutudī*, ale *rumpō* wobec *rūpī*). Ale grupa *-mn-* istniejąca w języku klasycznym (*omnis*, *alumnus* itd.) wskazuje, że ta neutralizacja miała zasięg ograniczony. Umożliwiło to pojawienie się wahań także i w położeniu przed zwartą ustną, gdy były po temu szczególne sprzyjające warunki, mianowicie w wyrazach złożonych. W *Mon. Ancyr.* znajdujemy istotnie (w tytule, w. 2) *inpensarum*, choć w *Mon. Antiochenum* stoi tu *im*[*pensarum*]; a w grupie *-nm-* obok zasymilowanego *immortálibus* (*Mon. Ancyr.* 1,26) czytamy *inmisso* (part. perf. pass., abl. sg.) zarówno w *Mon. Ancyr.*, jak i w *Mon. Ant.* (4,12). Tak więc w języku literackim epoki klasycznej istniały dwa tylko fonemy spółgłoskowe nosowe: /n/ i /m/, o różnych zakresach użycia. Oba miały obok siebie przeciwstawiające się fonemy geminowane: /nn/ i /mm/, pojawiające się, jak zwykle geminaty, w pozycji interwokalicznej (*canna*, *summus* itp.).

System fonologiczny łaciny klasycznej był zatem skomplikowany, co najważniejsza zaś, obejmował obok elementów prostych i trwałych także składniki nie wchodzące w regularne opozycje i przez to nietrwałe, zapowiadające dalsze przekształcenia. Do takich należały w zakresie wokalizmu samogłoski o nierównym przebiegu artykulacji (dyftongi *ae*, *oe*), samogłoski nosowe, mające ograniczony zasięg występowania (głównie w pozycji wygłosowej). Ważną cechą systemu była stała opozycja samogłosek krótkich i długich. Natomiast nie widać żadnego objawu wpływu akcentu na system samogłoskowy, tj. ani wzmocnienia samogłosek akcentowanych, ani też osłabienia w sylabach pozbawionych akcentu.

W zakresie spółgłosek istniał regularny system zwartych, uwzględniających opozycję bezdźwięczności i dźwięczności, z neutralizacją tej opozycji w położeniu wygłosowym. Inne natomiast spółgłoski opozycji tej nie uwzględniały, wykazując wiele indywidualnych różnic w sposobie artykulacji, różnic stanowiących cechy nietrwałe, bo odosobnione. Wszystkie spółgłoski (z wyjątkiem sonantów *i̯*, *u̯*) przeciwstawiały się w odmiankach prostych i geminowanych.

Oprócz cech ściśle fonologicznych istniały też właściwości fonetyczne nie pełniące funkcji diakrytycznej (odróżniającej), ale towarzyszące w sposób stały realizacji pewnych fonemów. Niektóre z tych cech stanowiły podstawę do dalszych zmian głosowych. W dziedzinie wokalizmu właściwością taką było powszechne zwężenie samogłosek długich przy zachowaniu szerokiej (otwartej) artykulacji krótkich. W spółgłoskach zachowała się cecha słabości zwartych dźwięcznych, podczas gdy

bezdźwięczne utrzymały artykulację mocną. Ta różnica spółgłosek mocnych i słabych odbiła się inaczej w zakresie spółgłosek szczelinowych: fonemy /f/, /s/ miały powszechnie artykulację mocną, podczas gdy /h/ było coraz bardziej słabe, zmierzając do całkowitego zaniku. Spółgłoska półotwarta /l/ miała realizację albo niepalatalną, albo też palatalną. Spółgłoski nosowe nie obejmowały fonemu o artykulacji tylnojęzykowej, choć taka artykulacja pojawiała się jako odmianka fonetyczna fonemu /n/.

Czynnikiem ważnym dla rozwoju języka okazały się pewne tendencje rozwojowe, których działanie przejawiło się już w epoce klasycznej, a których wpływ zadecydował w znacznej mierze o dalszej ewolucji systemu. Była to tendencja do neutralizacji opozycji iloczasowej samogłosek w pozycji końcowej wyrazu, co wywołało ostatecznie ich skrócenie. W epoce klasycznej widać ledwie zaczątki tego procesu, ale były to zmiany niezmiernie ważne dla całego późniejszego rozwoju języka.

Należy wreszcie zaznaczyć, że w epoce klasycznej przejawiły się już pewne różnice systemowe między językiem literackim a potocznym językiem mówionym. Dwie takie cechy różniące można z pewnością ustalić: pierwsza polegała na artykulacji końcowego *-s*, które miało w języku literackim artykulację mocną, w języku potocznym zaś słabą. Drugą cechą był zanik fonemu /ŋ/ w języku literackim, podczas gdy w języku mówionym utrzymał się on jako samodzielny składnik systemu. Pomimo że były to w epoce klasycznej cechy mało znaczące (bo różnica dotycząca *-s* nie wkraczała w elementy fonologiczne, a fonem /ŋ/ był rzadkim składnikiem w języku), to jednak zapowiadały one odrębność rozwojową dwóch warstw języka łacińskiego: języka literackiego z jednej strony, a potocznego mówionego z drugiej. Różnice między dwu tymi gatunkami łaciny powiększały się z biegiem czasu coraz bardziej.

Kraków

DE LINGUAE LATINAE CLASSICAE PHONOLOGIA

Summarium

In linguae Latinae classicae systemate phonematico non solum inerant elementa simplicia stabiliaque sed etiam elementa inconstantia, quae commode variabantur. Vocales inaequali articulatione notatae, quae erant *ae*, *oe* diphthongi et vocales nasales, in mutabilium elementorum numero habebantur. Pro vi articulationis consonantes dividebantur in fortes et lenes, quae tamen differentia non exercebatur munus distinctivum. Iam aetate quae dicitur classica duae notae phonicae distinguebant linguam excultam a sermone vulgari: in lingua, quae litterarum monumentis exhibetur, *s* consonans semper erat fortis, dum in sermone vulgari finalis *s* consonans est lenis; deinde ŋ phonema in sermone vulgari asservatum attenuabatur in lingua exculta.

DE *LEGUM XII TABULARUM* MEMORIA APUD FESTUM SERVATA

Scripsit

LADISLAUS STRZELECKI

Legum XII Tabularum fragmenta quaedam — etsi neque magna neque multa, at certe aliqua — apud Festum hodie exstant, quae unde ad eum (vel potius eius auctorem, i. e. Verrium Flaccum) permanaverint, non uno nomine refert scire. Quicumque vel leviter Festum percurrerit, neget necesse est Verrium Flaccum *Leges XII Tabularum* legisse quaeque explicatu digna viderentur, ipsum excerpsisse atque in sua *De verborum significatu* volumina transtulisse: nam permulta fragmenta ad *Leges XII Tabularum* redeuntia ita sunt allata, ut aut grammaticorum aut iuris peritorum nomina memorarentur, quibus auctoribus Verrius aut fragmenta aut voces quasdam vetustiores surripuisset. Inter viros, qui commentarios in *Leges XII Tabularum* scripserunt, praecipuum locum Ser. Sulpicius Rufus[1], Ciceronianae aetatis iuris peritus obtinet, ad cuius copias redire quasdam explicationes Festus aperte testatur; sunt loci hi: fr. 6 Br.[2], 9 H.[3] p. 180, 26 (s. v. *noxia*); fr. 1 Br., 6 H. p. 232,3 (s. v. *pedem struit*); fr. 5 Br., 10 H. p. 430,20 (s. v. *sarcito*); accedunt Festi glossae, in quibus Ser. Sulpicii nomen cum alicuius grammatici nomine coniunctum legitur: fr. 2 Br., 8 H. p. 426,18 (s. v. *Sanates*), quo loco Sulpicii et Opilii-Aurelii[4], ut videtur — nomina leguntur; fr. 4 Br., 7 H. p. 518,3 (s. v. *vindiciae*), quo loco Cincii[5] et Ser. Sulpicii[6] apparent nomina. Hactenus de glossis Ser. Sulpicii nomen aperte prae se ferentibus. Quoniam in eius viri commentarios sermo incidit noster, admonendum videtur hoc: non est vero absimile posse praeterea quasdam *Legum XII Tabularum* reliquias a Festo — auctore non memorato — allatas e Sulpicianae doctrinae penu provenire. Sed de hac re infra accuratius agam.

Proximum locum teneat Aelius Stilo Praeconinus, Varronis magister, quem peculiares in *Leges XII Tabularum* commentarios scripsisse qui dicerent non defuere[7]: alii Stilonem peculiares eius generis commentarios condidisse negavere quaeque ex his legibus interpretatus esset, aliis in libris tractasse statuere sunt conati[8]. Utcumque fuit, ad Aelium Stilonem redit Festi glossa e *Lege XII Tabularum*

---

[1] Cf. F. P. Bremer, *Iurisprudentiae antehadrianae quae supersunt*, I, Lipsiae 1896, p. 228 sqq.; B. Kübler, RE IV A (1931) s. v. *Sulpicius Rufus*, col. 857 sq.; H. Berger, RE IV A (1932) s. v. *Tabulae duodecim*, col. 1942.

[2] Br. = Bremer (cf. adn. 1).

[3] H. = E. Huschke, E. Seckel, B. Kübler, *Iurisprudentiae anteiustinianae quae supersunt*[6], Lipsiae 1908.

[4] Fr. 13 Fun. (= G. Funaioli, *Grammaticae Romanae Fragmenta*, I, Lipsiae 1907, p. 90 sq.).

[5] Fr. 30 Fun. (p. 381).

[6] Fr. 4 Br.; 7 H.

[7] R. Schoell, *Legis XII Tabularum reliquiae*, Lipsiae 1866, p. 26 sq.; cf. H. Willers, *De Verrio Flacco glossarum interprete disp. crit.*, Halis Saxonum 1898, p. 24.

[8] Cf. G. Goetz, RE I (1894), s. v. *Aelius*, col. 533.

deprompta haec: fr. 36 Fun. p. 372,2 s. v. *Sonticum morbum*; addere liceat Festi locum p. 480,9 misere igni vexatum, quo loco Aelii nomen legitur, cognomen non item; at legitur *Legis XII Tabularum* mentio. Quae omnia si nobiscum reputaverimus animis, necesse est nobis persuadeamus acu rem tetigisse Schoellium, qui lacunam explevit hoc modo: *Transque dato notavit Aelius in XII significare traditoque*[9]. Quae si recte a viro illo sunt expleta, res est nobis cum fragmento ad Aelii Stilonis copias redeunti. Fortasse plura inveniri possunt Aelianarum explicationum fragmenta, quamvis nomen eius viri desideretur; sed de eis suo loco agemus. De Cincio mentionem supra iniecimus, cum Festi glossam *vindiciae* tractaremus. Eiusdem Cincii nomen cum Santra coniunctum legitur p. 176,3 s. v. *nuncupata* (fr. 12 Fun.) — est res cum Cincii libro *De officio iuris consulti*. Santrae nomen atque fragmentum e *Legibus XII Tabularum* petitum exstat p. 342,20 s. v. *Recinium*, quo loco Santram legis illius interpretibus usum esse satis superque apparet[10]. Ita igitur est factum, ut Santra, cum sua *De antiquitate verborum* componeret volumina, nescio quo commentario in *Leges XII Tabularum* uteretur, quo e libro et legis mentio et Santrae ipsius opinio ad Festum permanaret (fr. 2 Fun.). E Varronis *Antiquitatibus* semel, quod quidem noverimus, fragmentum e *Legibus XII Tabularum* est sumptum, quo loco et Varronis nomen et *Antiquitatum* titulus et libri numerus probe sunt addita (p. 150,37 s. v. *Murrata potione*). Semel *Legis XII Tabularum* mentio ita est apud Festum allata, ut eam e Sinnii Capitonis scriptis esse petitam appareat, quo loco duae *Legis* illius mentiones occurrant (Sinnii Capitonis fr. 8 Fun., p. 159,27 L. s. v. *nec*): certe reliquiarum e *Legibus XII Tabularum* condicio et s. v. *Murrata potione* et s. v. *Nec* similis vel potius eadem est: hic enim et illic mentiones fragmentaque non ex ipso *Legis XII Tabularum* textu ad Verrium Flaccum permanavere, sed aliis e fontibus: hic scilicet e Varrone, illic e Sinnio Capitone. Restat fr. 2,2,2, quod apud Festum p. 336,15 L. s. v. *Reus* legitur et ita quidem, ut Atei Capitonis e scriptis provenire videatur, Ateium Capitonem dico, cuius nomen — libro non memorato — probe est allatum (fr. 23 St.)[11].

Haec sunt fragmenta, quae unde ad Verrium Flaccum permanaverint, ipsa auctorum nomina rite memorata satis testantur. Sed quaestio oboritur, possintne iisdem viris cum quadam probabilitatis specie alia fragmenta apud Festum occurrentia

---

[9] Schoellii coniectura, specie audacior, optime comprobatur alio Festi loco, scilicet hoc: *Sub vos placo in precibus fere cum dicitur, significat id, quod supplico, ut in legibus „transque dato" et „endoque plorato"* (p. 402, 30 L.; fr. 73 Fun.).

[10] En tibi ipsa Festi verba: *Recinium omne vestimentum quadratum hi, qui XII interpretati sunt esse dixerunt † vir toga † mulieres utebantur, praetextam clavo purpureo. unde reciniati mimi planipedes. Quam rem diligenter exsequitur Santra lib. II de antiquitate verborum* (Fest. p. 342,20 L.; fr. 2 Fun.; cf. p. 113).

[11] Cf. Festi verba haec: *At Capito Ateius in eadem quidem opinione est, sed exemplo adiuvat interpretationem: nam* (*Numa* cod., corr. Ursinus) *in secunda tabula secunda lege, in qua scriptum est*: ⟨si⟩ quid *horum fuit vitium* (*unum* cod., corr. Cuiacius) *iudici arbitrove reove, eo dies diffissus esto*, eqs. (p. 336,13 L.; fr. 25 H.; 3 *Con.* Br.; 23 St. = *C. Atei Capitonis Fragmenta* ed. L. Strzelecki, Wrocław 1960).

tribui, cum saepius legantur apud eum loci e *Legibus XII Tabularum* deprompti, qui ita sunt allati, ut ne verbo quidem adnotatum sit, quo e grammatico essent petiti: iurare possis Verrium ipsum *Legis XII Tabularum* textum legisse indeque locos difficiliores, explicatu dignos, excerpsisse, re vera autem longe aliter res se habet. Quaedam eius generis glossae certis quibusdam auctoribus aut iam antea a doctis sunt redditae aut reddi possunt: sic Reitzenstein glossam *Portum* (p. 262, 19 L.), cui fragmentum, e *Legibus XII Tabularum* haustum, est additum, una cum glossis *Patrocinia* et *Parret* e Ser. Sulpicii commentario haustam esse edocuit[12]; sic idem Reitzenstein de glossa *Struere* (p. 408, 36, fr. 1,2) uberius disputavit atque cum quinque diversae significationes — inter quas Sulpiciana auctore nominatim non memorato — legerentur, ex horum virorum copiis sumptam esse glossam, quam dicimus, magno cum mentis acumine ostendit[13], sic idem vir doctissimus glossam *Sub vos placo* (p. 402, 30 L.) ad Aelium Stilonem auctorem rettulit, cuius nomen in articulo, qui antecederet, staret (p. 402,25 L. *Subuculam*)[14], sic Willers glossam *Viginti quinque poenae* ad *Leges XII Tabularum* redeuntem ex eiusdem Aelii Stilonis scriptis esse petitam iure dixit[15], cuius nomen glossa *Victimam*, quae subsequitur, aperte prae se fert.

Atque huic quidem seriei glossa *Vagulatio* (p. 514,6 L.) addi potest, qua fragmentum e *Lege XII Tabularum* sumptum exhibetur et ita quidem, ut explicationem vocis antiquissimae contineat[16]; reputes tecum hanc glossam excipi glossa *Valgos* Opilli Aurelii nomine insignitam atque re vera ex eius scriptis depromptam[17], reputes tecum denique eiusdem Aurelii Opilli nomen glossae *Sanates* additum esse[18], de qua infra loquemur, iam vix — ac ne vix quidem — negabis fragmentum *Legis XII Tabularum* s. v. *Vagulatio* servatum ex Aurelii Opilli scriptis esse a Verrio Flacco desumptum.

Ut summam faciam, glossae ad *Leges XII Tabularum* pertinentes, de quibus adhuc sumus locuti, quinque auctoribus debentur, qui sunt: Ser. Sulpicius, Aelius Stilo, Aurelius Opillus, Varro, Santra. Sed restant glossae, fragmentis e *Lege XII Tabularum* comprobatae, quae — siquid video — ad nullum horum scriptorum pos-

---

12 R. Reitzenstein, *Verrianische Forschungen*, Bresl. Philol. Abh. I 4,1 (1887), p. 86.

13 Ibid. p. 79, adn. 1; cf. p. 94.

14 Ibid. p. 89, adn. 1.

15 Willers, *o.c.* p. 24.

16 *Vagulatio in 1 XII significat quaestio cum convicio*: „*cui testimonium defuerit, is tertis diebus ob portum obvagulatum ito*" (fr. 2,3).

17 Fr. 22 Fun.

18 Accedunt nomina opinionesque aliorum quoque virorum, quae sub ipsum articuli finem in semiusto apparent codice, Cincium dico Valeriumque Messallam; atque hanc quidem articuli particulam afferam cum supplementis, quae in Parisina Lindsayi leguntur editione (*Gloss. Lat.* IV, p. 415), non quo in unamquamque iurem litteram, sed ut loci sententia intellegi possit. Ceterum Cincii Valeriique nomina integra in codice exstare scito. En tibi haec:

Cincius lib. II de ⟨officio iuris con-⟩
sulti. Ne Valerius ⟨quidem Messalla⟩
in XII Explanatio⟨ne rem expedivit. Hic ta-⟩

sunt revocari auctorem; certe omnia indicia desiderantur, quibus possimus niti, siquid hac in re velimus proficere. Equidem etsi in praesentia omnium eius generis glossarum fontem vix audeo aperire, tamen de duabus (*Sarpuntur* p. 474,15; *Sanates* p. 474,22) posse ferri iudicium puto. Quod ut fiat, afferam ordinem harum glossarum vicinorumque eis articulorum (p. 474,14 — 476,20 L.), qui est·

Sarpuntur	—	*L. XII Tab.* (6,8)
Summanalia liba	—	—
Suffuerat	—	—
Scribtum lapidem	—	Antistius Labeo
Se quamque	—	—
Sanates	—	*L. XII Tab.* (1,5)
Sublucare	—	—
Spurcum vinum	—	Labeo Antistius 1. X. comment. iur. pont.
Septimontio	—	Antistius Labeo
Sistere fana	—	Antistius Labeo comm. XV iuris pont.
Subigere arietem	—	Antistius

Atque harum quidem glossarum illud est imprimis proprium atque peculiare, quod plures earum Antistii Labeonis nomen aperte prae se ferunt, Antistium dico Labeonem, cuius copiis Verrius non est usus, nisi in alteris singularum litterarum partibus[19]; et reapse particula, quam modo attulimus, alterius „S" litterae partis est[20]. Alterarum partium ea est natura, ut glossae in eis positae rerum affinitate inter se coniunctae aut eidem auctori surreptae deinceps sese excipiant[21]. Quae cum ita sint, Antistianum ordinem ante oculos habemus, ordinem dico, qui in iure sacro explanando versatur; qui quidem ordo aliquot glossis, specie nihil cum Antistio Labeone commune habentibus, aut intermittitur aut certe intermitti videtur; glossae, quae sunt *Sarpuntur* et *Sanates*, peculiari dignae sunt mentione, quippe quae cum iure sacro nihil commune habeant. Sed suspicio subit ordinem minime esse turbatum, glossas autem *Sarpuntur* et *Sanates* Antistianae esse originis eo

---

men in eo libro, quem ⟨De dictis involute inscribi⟨t⟩, forc⟨tos sanatisque⟩ duas gentis finitimas ⟨fuisse censet⟩ ⟨de quibus l⟩egem hanc scripsit ⟨tam esse qua cautu⟩m ut id ius manciparetur nexique quod populu⟨s Romanus haberent ⟨neque alios quam fo⟩rctos et sanates eam legem sig⟩ nificare existimat hoc signific⟩atu. Multi sunt, ⟨quibus id quod his pl⟩acuit displiceat⟩....

[19] C. O. Mueller, *Sexti Pompei Festi... quae supersunt*, Lipsiae 1839, Praef. p. XXIX.

[20] Cf. Mueller, *o.c.* p. XXVIII.

[21] De alterarum partium natura atque indole cf. Mueller, *o.c.* p. XVI sq.; Reitzenstein, *o.c.* (passim); L. Strzelecki, *Quaestiones Verrianae*, Warszawa 1932, passim (imprimis p. 2).

discrimine interposito, quod auctoris nomen desideratur, id quod a Verriana ratione minime abhorret[22]. Quae si re vera ita sunt, glossae inde ab illo *Sarpuntur* usque ad *Subigere arietem* (p. 474,15 — 476,20 L.) ex Antistii Labeonis libris videntur provenire; sed quaesierit quispiam, possitne cogitari de eodem Labeonis libro, omnium glossarum fonte, id est de eius libris *de iure pontificio* inscriptis, qui s. v. *Spurcum vinum* et *Sistere fana* aperte sunt nominati[23]. Equidem eisdem libris attribui posse glossam *Septimontio* concedo, qua in glossa Antistii Labeonis nomen disertis verbis est memoratum, libri titulus non item[24]. Sed glossas *Sarpuntur* et *Sanates* eisdem libris vindicare nequaquam licet, quippe quae cum iure pontificio nihil commune videantur habuisse. Sed ita fieri potuit, ut Antistianus ordo non uno Antistii Labeonis opere efficeretur, verum duobus libris scilicet *de iure pontificio* atque aliis longe diverso titulo ornatis, commentarios dico in *Leges XII Tabularum*. Qui commentarii etsi nusquam in servatis Festi reliquiis memorantur, attamen tenendum est et Verrium Flaccum et Festum in afferendis librorum titulis accuratos minime fuisse: certe eiusmodi commentarios ab Antistio Labeone fuisse et scriptos et publici iuris factos vel Aulus Gellius satis superque testatur[25]. Si igitur Festus (i. e. Verrius Flaccus) Antistii Labeonis libris *de iure pontificio* usus est, quid est, cur eum eiusdem viri *commentariis in Leges XII Tabularum* usum esse negemus, cum praesertim Antistianus ordo manifestissimus sit, nonnullae autem eius ordinis glossae — ut iam supra dixi — e libris *de iure pontificio* provenire nequeant. Itaque nisi egregie fallor, glossae *Sarpuntur* et *Sanates* ex his Labeonis commentariis ad Verrium permanavere.

Non est vero absimile totam particulam p. 474,15 — 474,31 fragmenta exhibere ad *Leges XII Tabularum* redeuntia, quae ex Antistii Labeonis scriptis deprompta sunt, articulo *Summanalia liba* fortasse exempto: et reapse glossae *Suffuerat* et *Se quamque* vetustissima linguae Latinae monumenta videntur sapere neque video, cur de glossa quoque *Sublucare* — aliam sane ob causam — idem dicere gravemur (p. 474,28 L.): nam *Legum XII Tabularum* auctores cavisse videntur, ne fundi possessores arborum ramos alienum fundum obumbrantes deputare prohiberent[26]:

---

[22] In his et talibus rebus non fuisse nimis accuratum Verrium Flaccum — nedum Festum, eius excerptorem — satis apparet, cf. Reitzenstein, *o.c.* p. 80 adn. 1.

[23] *Spurcum vinum est... ut ait Labeo Antistius lib. X commentari iuris pontifici* (p. 474,31 L.; fr. 15 Br.; 2 H.); *Sistere fana... quam ⟨quam⟩ Antistius Labeo ait in commentario XV iuris pontifici* (p. 474,16 L.; fr. 17 Br.; 4 H.).

[24] *Septimontio, ut ait Antistius Labeo, hisce montibus feriae*: *Palatio* eqs. (p. 474,36 L.; fr. 7 Br.; 14 H.).

[25] Gell. I 12,18; VI 15,1; XX 1,13; cf. Schoell, *o.c.* p. 34; A. Pernice, *Marcus Antistius Labeo*, I, Halle 1873, p. 51 sqq.; Bremer, *o.c.* II 1, p. 81 sqq.; P. Jörs, RE I (1894), s. v. *Antistius Labeo*, col. 2550; Berger, RE IV A (1932), s. v. *Tabulae duodecim*, col. 1942.

[26] Legas *Legum XII Tabularum* fragmentum 7,9 secundum Schoellium: *Ulpianus 1. LXXI ad Ed. Dig. 43,27, 1 § 8*: *Quod ait praetor et lex duodecim tabularum efficere voluit, ut quindecim pedes*

ex eiusmodi praecepto verbum sublucandi tractum potest esse[27]. Sed esto: cum mera coniectura res nobis est, quae sive veri speciem quandam prae se fert sive vero prorsus absimilis est, non multum refert; nam si verbum sublucandi cum *Legibus XII Tabularum* nihil habet commune, factum est, ut inter glossas ex Antistii Labeonis commentario depromptas quaedam aliena nescio quo pacto irreperent, id quod supra de glossa *Summanalia liba* statuimus.

Superest, ut addam haec: glossa *Sanates* (p. 474,22 L.) conferri solet cum alia eiusdem vocis explicatione, quae p. 426,18 legitur, de qua supra locuti sumus atque articuli igni misere vexati particulam expressis verbis attulimus; glossa p. 426,18 prolata multas variasque continet explicationes, cum eadem vox p. 474 unam exhibeat. Neque habes, quod ita factum esse mirere: illa enim variis e fontibus est conflata, haec ex uno, Antistii Labeonis scilicet commentario[28].

Hae fere sunt glossae ad *Legum XII Tabularum* locos aperte provocantes, de quarum constat auctoribus: qui auctores aut rite sunt memorati aut probabili coniectura possunt statui. Sed restat series glossarum, quibus nullius auctoris nomen adscriptum est quarumque fontes per coniecturas aperire difficile videtur esse; sunt glossae hae: *Nancitor* p. 166,29 L. (fr. inc.1) *Quaestores*, *Quando* p. 310,25 (fr. 8,25 et inc. 2), *Radere genas* p. 338,20 (fr. 10,4), *Rupitias* p. 320,23 (fr. 8,2), *Suppremum* p. 396,35 (fr. 1,9), *Talionis* p. 496,15 (fr. 8,2); *Tignum* p. 502,1 (fr. 6,7), quae possunt provenire aut e Servii Sulpicii Rufi commentario aut ex Aelii Stilonis libris, aut ex Aurelii Opilli voluminibus, aut denique e nescio quo auctore, cuius nomen ne divinando quidem detegere possumus. Unum certum est: quae glossae cum in prioribus stent litterarum partibus, ex Antistii Labeonis commentario provenire nequeunt. Antistii Labeonis scripta non sunt adhibita nisi in alteris litterarum partibus, ut iam supra admonuimus.

---

altius rami arboris circumcidantur, et hoc idcirco effectum est, ne umbra arboris vicino praedio noceret (*o.c.* p. 139; cf. E. H. Warmington, *Remains of Old Latin*, III, Cambridge [Mass.] — London 1938, p. 475). Verbo admoneo in editione Riccoboniana verba, quae sunt: *et hoc idcirco effectum est, ne umbra arboris vicino praedio noceret*, a fragmenti textu esse exclusa (S. Riccobono, *Fontes iuris Romani anteiustiniani*, I², Florentiae 1941, p. 50). Ceterum verbum sublucandi quodam modo cum *Legibus XII Tabularum* cohaerere iam Warmington iure videtur cognovisse: audi haec eius verba fragmenti 7,9 interpretandi causa addita: „The verbs used were, if part of the tree were removed, «sublucare», to let light in from below; if the whole tree were removed, «conlucare»: «to let full light in»" (*o.c.* p. 473).

[27] Etiam alia *Legum XII Tabularum* fragmenta documento sunt curam arborum non fuisse alienam ab his legibus; legas fragmentum apud Plinium (*Nat.* XVII 1,7) servatum hoc: *Fuit et arborum cura legibus priscis cautumque est XII tabulis, ut qui iniuria cecidisset alienas, lueret in singulas aeris XXV* (= fr. 8,10 Schoell; 8,11 Warm., Ricc.).

[28] Non abs re fore credo, si Reitzensteinii verba de glossis cum in prioribus tum in alteris litterarum partibus explicatis attulerim; en tibi haec: „Möglich, dass die Bemerkungen in den „Zweiten Teilen" trotz ihrer Aenlichkeit mit den entsprechenden Angaben in den „ersten Teilen" auf andere Quellen zurückgehen..." (*o.c.* p. 80). Addere liceat virum doctissimum haec scribentem inter alias etiam glossam *Sanates* in mente habuisse.

Antequam scribendo finem imponam, disertis admonendum est verbis, quid lucri ex hac longiore disputatiuncula ceperimus; scito quasdam alterius „S" litterae partis glossas ex Antistii Labeonis *in Leges XII Tabularum commentario* provenire videri: cuius commentarii vestigia — quod quidem sciam — apud Festum adhuc neque quisquam detexit neque detegere est conatus.

Cracoviae

DE QUINTIPORE CLODIO MELIORI FAMAE RESTITUENDO

Scripsit

MIECISLAUS BROŻEK

Nonius p. 448,12 sqq. M. s. v. edolare haec: „Varro Bimarco: cum Quintipor Clodius (*dolius* C^A D^A) tot comoedias sine ulla fecerit musa (*fecerimus* codd., corr. Iunius), ego unum libellum non edolem, ut ait Ennius?"

Quaeritur, quasnam cuiusve generis Clodius comoedias fecerit. Succurrit idem Nonius tribus epistulae cuiusdam Varronianae fragmentis, quorum ordo qui sequitur et aliis iustus est visus[1] et nobis probatur:

1. Nonius p. 144,2 sq. M. s. v. noenum: „Varro epistula ad Fufium: si hodie noenum venis, cras quidem si veneris meridiem die natalis Fortis Fortunae". Sic codices. In quibus alii alia corrigunt. Sed haec ad rem nostram minus pertinent[2], nisi quod putamus non esse hoc fragmentum cum eo, quod sequitur, ita conglutinandum, quod quidam faciunt, tamquam minime ignoremus, sitne conglutinandum nulla intercedente lacuna, an non. Nam hoc quidem ignoramus.

2. Nonius p. 117,4 sqq. M. s. v. gargaridiare: „Varro epistula ad Fufium: Quintiporis Clodi † ant foriae † (clodiant foriae codd.) ac poemata eius gargaridians (—*idiens* C^A D^A) dices: O Fortuna, o Fors Fortuna".

3. Nonius p. 425,20 sq. M. s. v. Fors Fortuna: „Varro epistula ad Fufium: dices: o Fors Fortuna, quantis commoditatibus /hunc diem". Hoc fragmentum cum fr. 2 unum efficit. Quod ex illo *dices* utrobique posito patet, quamquam in eis quae subiciuntur verbis quaedam in capite fr. 3 desiderantur, quaedam caudae addita leguntur.

Sed nobis id maximi est momenti, quid in illo *clodiant foriae* latere conicias. Nam Clodii videtur esse integrum. E reliquis autem litteris *Antiphone* Buecheler coniecit, *anaphoras* Mommsen, *Antipho eris* Mueller[3], *Antipho fies* Riese, Wissowa, Lindsay, alii. Sed Lindsay etiam *Antiphoni haec* pro *ant foriae ac* legi posse sperabat.

Videmus igitur *Antiphonem* omnibus fere placuisse. Qui et nobis placet, quamquam de lectionum quas congessimus veritate adhuc dubitamus quaerimusque,

---

[1] E. g. G. Wissowae, RE Suppl. I (1903), col. 323,12 sqq. (cf. F. Buecheler, *Bemerkungen über die Varronischen Satiren*, RhM XIV 1858, p. 447); A. Rieseo, *Varr. Sat. Men. rell.*, Lipsiae 1865, App., p. 259.

[2] Legendum vero putamus: *Si h. n. v., cras quidem, sis, veneris meridie*[*m*], *die natali*[*s*] *Fortis Fortunae* (id est: cras, die natali F. F., qui erit dies natalis F. F.). *Natali* autem legendum, non *natalis*, quod e natali f. fortunae conflatum videtur, adiecto illo *f*(=*s*) ad *natali*; unde plerique codices h. l. solum *Fortunae* pro *F. Fortunae* exhibent.

[3] Inde H. Bardon, *Litt. lat. inc.*, I, Paris 1952, p. 329: „l'une des pièces de Clodius s'intitulait Antipho". Sed falsus fere. Nam Antiphonem Mueller fabulae Clodianae personam intellexisse videtur, inscriptionem Buecheler.

utrum *Antipho fies*, quod Riese coniecit, an *Antiphonem ages* (—*ens*?) legendum sit. Quod ipsi malimus. Nam et haec lectio in tanta abbreviationum, sed et mendose scriptorum turba, quae in codicibus Nonianis occurrit, e litteris illis †*ant foriae*† erui possit[4].

Quae cum ita sint cumque in Clodii fabula quadam Antipho prodiisse videatur, fabulas eius palliatas fuisse facile cum prioribus credimus[5].

Sed nunc quaerimus: quare Varro Quintiporis Clodii, non Terentii poemata Fufium scripsit gargarizaturum, cum quae Clodii afferret verba etiam Terentii essent? Quae quia apud Terentium Getae sunt, e Varrone autem Antiphonis apud Clodium fuisse intelleguntur, viri docti a Clodio fure ac poeta pessimo ea ad Antiphonem translata esse censuerunt[6]. At Varro nihil de furto; nisi forte eum in reliqua epistulae parte, quae deest, de furto tractavisse tamen putas. Quod si contendis, iterum nos quaerere cogis, cur Clodii, non Terentii verba Fufium gargarizaturum Varro cum fastidio quodam ac contemptu scripserit. Possitne enim cogitari Varronem ignoravisse aut minus meminisse iisdem verbis iam Terentium finxisse Getam Fortis Fortunae opes in Antiphonem collatas laudare? Nonne igitur Terentius, qui quidem auctor optima semper fama frueretur, multo magis quam Clodius meruit, ut propter malam quandam verborum sive litterarum congeriem, quae est in illis trochaeis *O Fortuna, o Fors Fortuna*, derideretur?[7]

---

[4] Nam et *r* positum invenies pro *n* (e.g. 59,4 *accensiti* L, *accersiti* B^A; 103,23 *ratiore* pro *ratione*; 214,11 *murmun* L pro *murmur*; adde etiam; 209,18 *verro* L, *verre* B^A, *venae* Iunius; 231,15 *hipocons* L pro *hypocorisma*), et *i* saepe pro *e*, et 58,1 *ailem* L pro *agilem*, et *c* pro *g* (e.g. 73,17 *agrem* L, *aerem* C^A D^A pro *acrem*; 123,27 *magistograten* pro *Aristocratem*; 164,27 *percin* F^3 B^A, *percinc* L pro *pergin*), et litteras ultimas *-m*, *-t*, sed et *-s* saepe deficientes (e.g. 62,17 *confluge* L B^A pro *confluges*; 102,31 *urundine* F^3(?) L, *irudines* B^A; 130,12 *parteduat* L *pro partes duae*; 145,19 *aculei* L pro *aculeis*; 189,6 *malitia* pro *malitias*, etc.).

[5] Quod animadvertere supervacuum haberemus, nisi videremus locum explicationi uni cuidam probabili repugnantem coniecturis facilem esse. Quid enim, si quis ex *antforiae* etiam *antifoformione* restitui posse contendat? Haplographiae exempla in Nonii codicibus multa exstant (e.g.: 111,35 *catmo venatum* pro *Cadmogena natum*; 113,27 *reginarum* L pro *regina rerum*; 174,29 *aetatem pestatem* L pro *aetatem tempestatem* F^3 B^A; 205,24 *conciterris* L pro *concita terris*; sed et 170,16 *puloque* L B^A pro *populoque* F^3). Praeterea habes 100,26 *hermoge* pro *harmoge*, sed 183,8 *aroge* ut *forioe* pro *formione* m littera inter consonantem et vocalem intercepta). Habes *a* pro *o* positum (e.g.: 61,8 *quiare* L, *quare* B^A pro *qui ore*; 111,14 *obsecra* L pro *obsecro*; 197,3 *amnis* pro *omnis*; 216,9 *sola* L, *sala* B^A pro *salo* F^3). Quae qui observanda atque in usum nostrum vertenda putaverit legendumque *ant*⟨*ifo*⟩forioe i.e. *Antipho Phormione* divinaverit, eum necesse sit existimare aut Clodii ipsius Phormione Antiphonem prodiisse Clodiumque utique palliatas scripsisse et unam fabulam adeo Phormionem inscripsisse, aut illud *Antipho Phormione* inter lineas scriptum, quo adnotaretur Antiphonis (immo, Getae de Antiphone) ea verba *Phormione* Terentiana legi, tandem in textum irrepsisse, ut sit: *Quintiporis Clodi*, [*Antipho Phormione*] *ac poemata eius gargaridians dices*: *O Fortuna, o Fors* F., etc. Tum quidem, et Antiphone et Phormione Clodio surreptis, cogitari possit, verba illa, quamvis cum verbis Terentianae palliatae congruerent, a Clodio tamen etiam in togata adhiberi potuisse.

[6] Wissowa, *l.c.*; Riese, *o.c.* p. 106; 259.

[7] *Gargarizare* — cf. Th. L. L., p. 1694,20 sqq.: „os sive fauces curandi vel medendi causa liquore quodam usque ad gulam hausto saepiusque reiectato ac revocato colluere" — a Varrone

Sed — inquies — Terentio criticus pepercit propterea quod, quae in vetere auctore aequo animo ferenda, immo admiranda erant, ea in Clodio novorum poetarum temporibus sua componente vix toleranda ac ridicula videbantur. Quae te sane sagaciter invenisse comprobarem, si Clodius anaphoram sive alliterationem artificiosiorem quandam ineptiis obsoletioribus inserviens excogitavisset. Nam, ea de qua agitur, ita naturalis erat ac paene ex ipso sermone nata, ut nisi auribus cavillatoris malevoli nemini ingrata esse posset, nomenque ipsum Fortis Fortunae vix dubitabis, quin ab antiquis saepius usurpatum sit, quam ut populi aures alliteratione offenderet.

Sed Varroni Clodium iam supra vidimus, Nonii p. 448,12 sqq., invisum fuisse. Clodium igitur, non Terentium perstringendum sibi sumpsit, Clodii, non Terentii musam contemnere ac lacessere maluit, idque certe non iustus maluit censor, sed suae rei quodammodo favens, illius obtrectans. Non est igitur, cur Varronis iudicium de Clodio multas fabulas sine ulla faciente Musa prolatum tamquam a viro aequo ac severo prolatum aestimemus. Immo illud respiciamus oportet, quod Varro ipse concedit, multas Clodium fecisse comoedias. Nam qui multas fecit, eum necesse est existimemus aut spectatores quoque habuisse multos aut lectores non impigros. Habuit igitur Clodius, quibus placeret, habuit, quos inter fautores suos numeraret. Et ex his iam colligere possis fuisse Clodii fabulas non contemnendas. Qui si tamen a Varrone carpebatur, ab inimico carpebatur. Quid, si amicum atque aequum fabularum suarum invenisset iudicem? Si Plinium quendam aestimatorem habuisset? Qualis fuit Plinius minor ille, epistularum auctor, qui Vergilii Romani fabulas, Clodianis sine dubio non meliores, tot tamen tamque exquisitis verbis iustus ac benignus laudavit iudex[8].

Adde, quod Varronis temporibus qui comoediarum scriptores laude digni putarentur, iam numero ceteris fere clauso nominabantur: Caecilius, Plautus, Terentius. Quos qui non superaret, etiamsi exaequaret, sine Musa fabulas facere videbatur. Sed et illud adde, post Plautum, Caecilium, Terentium, Turpilium comoediae Graecae novae fabulas vix ullas remansisse meliores, quae in linguam Latinam versae Romanis sive spectatoribus sive lectoribus eadem cum Musa, quacum veteres illae fabulae, ostendi ac iudicibus subici possent, praesertim cum poetarum veterum temporibus multo facilius esset novas docere fabulas quam Clodii aetate, mimorum scilicet histrionibus aemulis. Quodsi Clodius tot tamen fecit comoedias, intellegendum est bonas fecisse eum plures quam malas.

Sed ne copiosius quam oporteat nostrum defendamus eoque ipso causam eius tamquam infirmam in suspicionem retrudamus, hoc concludimus: Clodium comoe-

---

uno hocque uno, quantum quidem sciamus, loco metaphorice usurpatum, idque magis propter similitudinem illam, quae inter liquoris in ore cum strepitu quodam obtuso agitati sonum et syllabarum *for- for-* saepius repetitarum vocem iocandi avidis facile percipienda intercedit, quam quod verbo *garrire* (fabellas, libellos) suggereretur.

[8] Plin. *Epist.* VI 21,2 sqq. Similiter Fundanius, Clodio certe non melior comoediarum scriptor, tamen ab Horatio amico (*Sat.* I 10,41 sqq.) aliquantulum laudatus est.

diarum auctorem poemata sua sine dubio feliciore quadam et indole et arte edolavisse, quam quae e Varronis irrisionibus iniustis colligi atque poetae insinuari possit.

Et quem Clodium? Quintiporis scilicet nomine ornatum. Quod nomen cum servorum sit, poetam putamus unum ex iis Clodiorum libertis fuisse, qui circa illud tempus, quo Varro Fufii Caleni utebatur amicitia, plures Romae exstitisse videntur. Ceterum Clodius non solum Varronis invidiam quandam sibi collegit, sed fortasse et Fufio quodammodo ingratus fuit. Cur autem ingratus, utrumne quod in re publica a diversis partibus staret, an quod Fufium ipsum offendisset, id quidem frustra ex me quaesiveris.

Cracoviae

WARTOŚCI LITERACKIE DZIEŁA WARRONA *O ROLNICTWIE*

Napisał

WŁADYSŁAW MADYDA

I

W roku 37 p. n. e. ukazał się w Rzymie utwór prozaiczny z zakresu literatury fachowej, który musiał wśród ówczesnych czytelników wzbudzać żywe zainteresowanie tytułem, treścią i autorstwem. Pracą tą były trzy księgi *O rolnictwie*, napisane przez najznakomitszego uczonego rzymskiego, Marka Terencjusza Warrona (116—27). Dzieło zachowane w całości zasługuje na uwagę także dzisiejszego badacza literatury, który je rozpatruje z perspektywy historycznej. Było ono bowiem owocem czasów szczególnie doniosłych w dziejach narodu rzymskiego, u schyłku republiki, a na progu pryncypatu.

Powstało w okresie wyjątkowym, odznaczającym się, jak mówi Pliniusz Starszy, „obfitością talentów" (*ingeniorum multitudine*, *Nat.* VII 115), już po śmierci Cycerona, twórcy nie tylko nowej prozy, ale i nowego odczuwania świata i człowieka w Europie. Życie kulturalne i literackie w Rzymie weszło podówczas w nową fazę. W tych okolicznościach dzieło sędziwego, ponad osiemdziesiąt lat liczącego autora nie mogło być tylko nowym dowodem ogromnej wiedzy polihistora. Pisarz musiał się liczyć ze zmienionym smakiem, wrażliwością odbiorców i nowymi wymaganiami stawianymi prozie. Dążył więc do tego, by fachową treść przybrać w szatę artystyczną.

Pod względem treści, fachowej rzeczowości i uczoności nie było dla czytelnika niespodzianek, jak tego można było się spodziewać po autorze, którego Kwintylian nazywa „mężem najuczeńszym wśród Rzymian" (*vir Romanorum eruditissimus*, *Inst.* X 1,95; por. βιβλιακώτατος u Plutarcha, *Rom.* 12) i który swą wiedzą ogarnął „wszystko prawie" (*paene omnia*, tamże XII 11,24). Materiał swój zaczerpnął raczej z ksiąg greckich i łacińskich aniżeli z własnego doświadczenia, choć nie brak całkiem jego owoców — powiada E. Norden[1]. Uczeni jednak dotąd nie są zgodni co do granic lektury i osobistego doświadczenia Warrona w tym dziele, „jednego z największych kompilatorów wszystkich czasów". Nie kusząc się o próbę rozwiązania tego zagadnienia można tylko za W. S. Teufflem powtórzyć, że Warron „porusza się na dobrze znanym mu terenie i ma wewnętrzny stosunek do przedmiotu"[2], i za A. Klotzem, że „w dziedzinie rolnictwa czuje się równy Grekom"[3]. W każdym razie jego traktat był pomyślany jako praktyczny podręcznik gospodarki, miał ogromne znaczenie praktyczne i często bywał cytowany. Jego twórca stał się autorytetem dla późniejszych: Wergiliusza, Pliniusza Starszego, Kolumelli, a za pośred-

---

[1] E. Norden, *Die römische Literatur*, Leipzig 1961, s. 42.

[2] W. S. Teuffel, *Geschichte der römischen Literatur*, I, Leipzig—Berlin 1916, s. 343.

[3] A. Klotz, *Geschichte der römischen Literatur*, Bielefeld – Leipzig 1930, s. 93.

nictwem Kolumelli dla Palladiusza i Wegecjusza. Utwór wreszcie jest ważnym źródłem historycznym dla poznania wiejskiej gospodarki w ówczesnej Italii.

Gdyby jednak wartość tych ksiąg wyczerpywała się na rzeczowej treści, można by je odłożyć do zbioru dokumentów historii nauki. Ale tak nie jest. Dzieło starannie i czujnie odczytane jest ważnym świadectwem humanistycznej i literackiej postawy jego twórcy. Co prawda, uznanie tych wartości literackich nie przychodziło łatwo starożytnym, nie przychodzi łatwo i dzisiaj filologom. Kwintylian uczył, że Warron jest pożyteczny raczej dla zdobywającego wiedzę niż wymowę (*Inst.* X 1,95), św. Augustyn zaś do Warrona odsyłał człowieka „zainteresowanego w rzeczach" (*studiosum rerum*), a do Cycerona — „zainteresowanego w słowach" (*studiosum verborum*, *Civ.* VI 2). Także nowsi uczeni co prawda przyjmują dużą wartość dzieła jako kopalni informacji, ale ubolewają nad „stylem szorstkim i zagmatwanym, nad myślą przysłoniętą trudnościami zarówno syntaktycznymi, jak technicznymi"[4].

W tego rodzaju ocenach pobrzmiewają dawne sądy znakomitego znawcy i sędziego Warrońskiego stylu, E. Nordena. Widział on w dziele *O języku łacińskim* utwór „utrzymany w najgorszym łacińskim stylu, który może wykazywać jakieś dzieło prozaiczne", a w dziele *O rolnictwie* mieszaninę archaicznej nieporadności i nowoczesnego wykształcenia, ujawniającego się w predylekcji do stylu Hegezjasza[5].

Oczywiście, niechęć i odraza do stylu Warrona wypływała u Nordena z pobudek poniekąd idealistycznych, skoro całe znakomite jego dzieło pt. *Die antike Kunstprosa* jest oparte na antynomii azjanizmu i attycyzmu, maniery i wzorowej klasyczności, której idealnym wcieleniem był w Rzymie według niego Cyceron. Stąd też w sądach Nordena raz po raz podziw dla Cycerona, by tak powiedzieć, determinuje ujemny sąd o Warronie. Na przykład czytamy tam, że „nierówny styl Warrona każe nam podziwiać wyrównaną elegancję u Cycerona"[6]. Kiedy indziej ubolewa, że nie ma u niego nic z cycerońskiej wytworności (*urbanitas*), że „autor stał blisko klasycyzmu, ale należał do niego w stopniu ograniczonym"[7].

Norden nie przeczy, że księgi *O rolnictwie* ze względów zrozumiałych są znacznie lepsze, gdyż autor dołożył w nich dużo starania o formę, ale i dodaje, że próżno byłoby tam szukać cycerońskiego periodyzowania: czuć tam raczej język prawa"[8]. Podobnie sądził A. Klotz[9]. Do wyjątków należą uczeni, którzy głoszą, że mimo wszystko styl Warrona nie jest pozbawiony elegancji. Zamknąć te uwagi można by typowym poniekąd sądem jednego z najnowszych uczonych: „Dla współczesnej filo-

---

[4] Wstęp do wydania H. B. Asha i W D. Hoopera (*Cato and Varro. De re rustica*) w serii The Loeb Classical Library, London 1934, s. XVII; por. też M. Hadas, *A History of Latin Literature*, New York 1952, s. 105.

[5] E. Norden, *Die antike Kunstprosa*, I, Leipzig—Berlin 1909, s. 195.

[6] Norden, *Die römische Literatur*, s. 42.

[7] Norden, *tamże*.

[8] Norden, *Die antike Kunstprosa*, s. 195.

[9] Klotz, *o.c.* s. 93.

logii klasycznej utrata utworów Warrona jest niepowetowana. Wskutek dziwnej igraszki losu dochowały się do naszych czasów jego dzieła *O języku łacińskim*, *O rolnictwie* — niestety najmniej interesujące dla historyka literatury rzymskiej"[10].

Stylistyczny kontrast zachowanych dzieł Warrona i Cycerona niejako samorzutnie przesądza ujemną ocenę dzieł „syna gór sabińskich". Tym bardziej że najnowsze badania i gruntowne studia K. Kumanieckiego wykazały nie byle jaki rozbrat i dystans tych dwóch ludzi w życiu. Pomimo podobieństwa losów nigdy pomiędzy nimi nie doszło do cieplejszych stosunków ani do serdecznego zbliżenia. Łączyły ich liczne ciężkie chwile związane z działalnością polityczną, ale nie zadzierzgnęły się nigdy między nimi węzły serdecznej przyjaźni, znajomość nie wyszła poza granice podziwu i szacunku czy zdawkowej i oficjalnej uprzejmości. Cyceron uznawał wielkość Warrona na polu naukowym, ale nie wspomina ani słowem o jego stylu. „W ten sposób dwóch najwybitniejszych pisarzy złączonych wielokrotnie losem przesunęło się obok siebie nie wyszedłszy poza ramy wzajemnego uznania"[11]. I dodaje E. Norden: „jeden był uczonym, drugi artystą, a każdy w tym ograniczeniu niemal jednostronny"[12]. A K. Kumaniecki dorzuca, że Cyceronowi styl Warrona musiał się wydawać przeżytkiem w stosunku do jego własnych osiągnięć[13].

Jednakże, jak się wydaje, warto pokusić się o pewne zrewidowanie oceny stylu i artystycznych ambicji Warrona na podstawie jego dzieła *O rolnictwie*. Zachowana praca stanowi prawdopodobnie próbę przekazania w nowym świetle treści, sto lat wcześniej opracowanej w sposób niezbyt pociągający przez Katona. Napisał ją autor, który jako chłopiec przeżył pojawienie się satyr Lucyliusza, był wieloletnim świadkiem wyjątkowej twórczości literackiej Cycerona i dożył czasów, kiedy Horacy wydał *Satyry* i *Epody*, Wergiliusz *Bukoliki* i *Georgiki*, Propercjusz księgę elegii do Cyntii. Sędziwy autor pisał w atmosferze wielkiej sztuki. Trudno się zgodzić z sądem, że Warron był tylko „echem Katona" (Widerspiel)[14]. Za Katonem poszedł tylko w ogólnym podziale treści rolniczej na trzy części, obejmujące uprawę roli, hodowlę bydła domowego i drobniejszy żywy inwentarz.

Nudę drętwej topiki fachowej usunął przede wszystkim śmiałym przekształceniem wykładu w interesujący tryptyk dramatyczny. Każda księga stanowi odrębną całość, ma własną oprawę miejscową i czasową i zawiera osobny fragment akcji. Słusznie zauważono, że w tych monodramatach jest o wiele żywsza sceneria i akcja niż w dialogach cycerońskich, w czym zapewne autorowi przysłużyła się jego własna twórczość w zakresie satyry menipejskiej. Dochodzą do tego w poszczególnych księgach wstępy, jak gdyby preludia, i okolicznościowe dygresje od partii zbyt

---

[10] *История римской литературы*, I, Moskwa 1959, s. 244.

[11] Norden, *Die römische Literatur*, s. 40; K. Kumaniecki, *Cyceron i Warron*, Meander XVII 1962, s. 295, 299, zwłaszcza 301; por. tegoż autora, *Cicerone e Varrone*, Athenaeum XL 1962, s. 242.

[12] Norden, *Die römische Literatur*, s. 40.

[13] Kumaniecki, *Cyceron i Warron*, s. 301.

[14] Norden, *Die antike Kunstprosa*, s. 196.

technicznych[15]. Ale co najważniejsze, dialog w pewnym sensie tętni życiem rozmówców i tonie niejako w podnieconej i burzliwej atmosferze końcowych lat rzeczypospolitej. Czytelnik raz po raz dowiaduje się o reakcjach mówiących ludzi, przejawiających się w gestach, uśmiechach, wymownych spojrzeniach i nastrojach; ba, wywód o gołębiach poprzedzony jest przylotem tychże ptaków niejako na widownię. Z jakościowymi cechami ożywienia dialogu krzyżują się elementy ilościowe, o których tak mówi A. Klotz: „Obfitość idei nakazuje zwiększyć liczbę rozmówców w stopniu większym, niż to występuje w dialogu artystycznym; choć przez to zwartość dialogu narażona jest na szwank, zyskuje on na naturalnej żywości"[16].

Jednakże nie leży w zamiarze niniejszego szkicu naświetlenie kunsztu Warrona od strony formalnej i kompozycji, choć ten temat niejako kusi do opracowania na tle porównawczym. Tu tylko ograniczymy się do pewnych literackich wartości w języku i w treści.

Już dawniej zauważono w piśmie Warrona „dowcip nieco staroświecki, ale ujmujący w swej dobrodusznej beztrosce"[16]. Dodajmy, że humor ten skrzy się różnymi odcieniami, począwszy od niewinnego docinku, poprzez cierpkość (*Italum acetum*), aż do jawnej zgryźliwości i sarkazmu. Zmieniają się w nim raz po raz dosadne sformułowania i zwroty przypominające nastrój i werwę plautyńskiej komedii. Zaliczyć tu można takie wyrażenia, jak: „wszelka uprawa roli bez powodzenia i dobrego wyniku jest rozczarowaniem, a nie uprawą" (*frustratio est, non agri cultura*, I 1,6), przy czym w manierze poetyckiej autor sprowadza „dobry wynik" do imienia pospolitego, choć dopiero co traktował go jako uosobione bóstwo. Podejmowanie uprawy w okolicy niezdrowej nazywa się „zapuszczaniem w rachunki z Orkusem", tj. ze śmiercią (I 4,3). Pewien rodzaj winnicy jest wspólny „lisom i ludziom" (I 8,5), co przypomina znaną scenę rodzajową wyobrażoną na pucharze w I idylli Teokryta. Według Warrona dla świń tarzanie się w błocie jest takim samym wypoczynkiem (*requies*) jak kąpiel dla ludzi (II 4,8), a rzeźnik jest „ustanowionym pośrednikiem pomiędzy wieprzowiną a ludnością" (II 4,8).

Temperament rozmówców znajduje sobie upust w dosadnych i niemal opryskliwych uwagach. Na przykład jeden z nich traktuje głupiego rolnika jako „chorego na umyśle i radzi go oddać pod opiekę krewnych i bliskich" (I 2,8). Mamy też bombastyczne powoływanie się na oklepanki, np. „nie wszyscy, którzy mają lutnię, są lutnistami" (II 1,3).

Motywy komediowe pobrzmiewają w przezwiskach godnych Plauta (np. *balatrones*), jednocześnie z jakąś aluzją do skóry i chłosty (II 5,1), oraz w humorystycznych zestawieniach. Oto odmawia się nazwy *villa* gospodarstwom, „które nie mają osła" (III 2,7), albo wręcz uznaje się osła za jakiegoś współwłaściciela dworu (III 2,9). Celowo rozmówca zbliża strzyżenie włosów na głowie do strzyży owiec podczas pewnej fazy księżyca (I 37,2). Pocieszną autoironią zaprawione jest oświad-

---

[15] Wstęp do wydania Asha i Hoopera, s. XVII; por. R. Hirzel, *Der Dialog*, I, Leipzig 1895, s. 552.

[16] Klotz, *o.c.* s. 93.

czenie rozmówcy Murriusa: „Będę mówił przede wszystkim o osłach, gdyż pochodzę z Reate, gdzie osły są największe i najlepsze" (II 6,1). Dowcipne, a zarazem sarkastyczne w intencji ma być powołanie się na przysłowie „Rzymianin zwycięża siedząc" w związku z faktem czekania na sługę świątyni (I 2,2, z aluzją do Liwiusza XXII 39,15).

Niezależnie od tych na pół humorystycznych rysów utwór zawiera mnóstwo wyrażeń jędrnych, plastycznych, zamykających w sobie ludowe wyobrażenia i ludowe doświadczenia. Należą tu sentencje w rodzaju: „każdy człowiek, zwłaszcza starzec, jest bańką wodną" (I 1,1), następnie przysłowia i zalecenia w stylu wręcz Hezjodowym, np. „najdłuższą częścią drogi jest przejście bramy" (I 2,2). W stylu Askrejczyka powiada o terminie pracy: „właściciel winnicy sprowadza do schronu zimowego rozwidlone podpory, skoro tylko zobaczy tylną część głowy człowieka zbierającego winogrona" (I 8,6).

W związku z dążeniem do silnej obrazowości i konkretności spotykamy w utworze efektowne przykłady zasady stylistycznej zwanej *pars pro toto*: a więc nie „rabusie", lecz „znienacka wyciągające się ręce łotrzyków" (I 12,4); to nie człowiek idzie na targ, lecz „często go tam prowadzą nogi" (II *introd.* 6).

W celu wzmożenia ekspresywności Warron wyzyskuje pewne szczegóły przeniesione w dziedzinę metafory, zbliżając się do słownictwa poetyckiego. Północ to „biegun nieba" (*cardo caeli*, I 2,4), swoista odmiana formy, typ to *fastigium formae*, przy czym *fastigium* znaczy tutaj „wierzchołek", „główny punkt" (I 6,5). Pospolite nazwy rzeczy i pojęć ustępują miejsca bardziej obrazowym, np. *via disciplinae* (III 2,18), *bivium* (I 18,7), *membra* (na oznaczenie przynależności inwentarzowych, III 2,9).

W szczególnym stopniu te konkretne wyobrażenia, opatrzone sensem pregnantycznym, mają na celu scharakteryzowanie działalności człowieka. Przygotowanie się do zejścia ze świata to „zbieranie tłumoków" (I 1,1), uprawa podjęta w okolicy niezdrowej — „gra w kości, w której stawką jest życie i majątek" (I 4,3), zysk to „połów" (*bolus*, III 2,16), a wadzenie się z kimś to „popychanie piły tam i z powrotem podczas rżnięcia drzewa" (III 6,1).

Śmiałość wręcz poetycką wykazuje Warron w charakteryzowaniu czynności i stanów wewnętrznych i zewnętrznych w człowieku i w jego otoczeniu. Słuchacz zawiedziony i dobity tym, co słyszy, po prostu więdnie (*macescit*, III 16,9), w innym położeniu ulega rozżarzeniu żądzą (*excandefacere cupiditate*, III 4,1; por. także użycie tegoż słowa na oznaczenie podwyższenia cen żywności, *excandefacere annonam*, III 2,16). Dzisiejszy zamiar „podważenia czegoś" wyraża się w niemniej obrazowym słowie *obstrigillare* (I 2,24), a popieranie kogoś w czasowniku *succinere alicui*, niby we wtórowaniu muzycznym (II 1,27; por. I 2,16).

Z równa pasją autor szuka plastycznych określeń celem scharakteryzowania stanów zwierząt i rzeczy nieożywionych. Pokarm „wsącza siły" (*suffundit vires*, II 8,4), woda w rurach „pełza" (*serpit*, III 5,2). Analogicznie pewne ptaki mają się odznaczać „nienaruszonym wyglądem i obliczem" (*aspectu ac facie incontami-*

natae, III 9,17), kurczęta nowo narodzone są „wybite" (*excusi*, III 6,4), a marniejąca ptaszarnia po prostu „warzy się" (*decoquit*, III 2,16). Ale o tym ożywianiu przyrody będzie mowa jeszcze dalej.

Na uwagę zasługuje szeroki zakres aluzji do stosunków ludzkich, zwyczajów i urządzeń, z których autor czerpie swe zwroty dla ożywienia wywodów technicznych. Ludzi biegłych i otrzaskanych w hodowli bydła nazywa „zapaśnikami" (*athletae* II 1,2). Sportową metaforą jest wzmianka o przekazywaniu pochodni na oznaczenie poddawania dalej tematu w dyskusji (III 16,9). Przebywanie etapów wiedzy znajduje wyraz w typowo rzymskim ujęciu: *a carceribus decurrere ad metas* (I 3). Kiedy indziej dla uwydatnienia ścisłego związku pojęć *pastio* i *cultura* posłuży się obrazem dwóch piszczałek celowo połączonych, choć różnych pod względem zadania (I 2,15), co daje mu asumpt do nazwania rozmówcy „trębaczem" (*tibicen*, I 2,17).

Nie brak w obrazowym języku Warrona szczegółów technicznych z zakresu teatru i sceny (np. *cancelli*, III 5,4). W atmosferę typowo rzymskich zwyczajów wprowadza czytelnika użycie w sensie przenośnym rzeczownika *minerval* „czesne" (III 2,18), rzeczownika *rudis* „rapier" jako symbolu zaszczytnego zwolnienia od pracy (I 2,12), przypomnienie zwyczajów na uczcie i podczas wyścigów w amfiteatrze (I 2,11).

Czołowe, poniekąd i zrozumiałe u Rzymianina miejsce w tych przenośniach zajmują terminy z zakresu wojskowości. Należy tu zwrot *post principia* „poza szykiem przednim" (III 4,1), określenie zajęcia kwatery nazwą „rozbijanie obozu w nocy" (III 2,15). Zabezpieczenie pewnego sprzętu gospodarskiego, rozwidlonych podstaw, opisuje zwrotem wojskowym: *reducit hibernatum in tecta* (I 8,6; por. *terra... subsidio misit harundinetum*, I 8,4).

Cóż dopiero mówić o tym, że w dziele o rolnictwie muszą się cisnąć autorowi niejako samorzutnie wyrażenia, zwłaszcza przenośne, z życia i doświadczenia ludzi wsi. Zresztą był to rodzaj słownictwa z dawien dawna umiłowany przez Rzymian. To poniekąd wrodzone Italczykowi zamiłowanie podsuwało przecież już Cyceronowi mnóstwo plastycznych i impresywnych porównań i przenośni. Stąd tak częste zestawienie u niego życia ludzkiego, zdolności i zajęć człowieka ze zjawiskami przyrody i wiejskiej pracy rolnika. Arpinata przyrównuje etapy życia ludzkiego do faz dojrzewającego drzewa (*Cato* 70), wielkie talenty do żyznych „uprawianych naukami pól, do bujnie owocujących zasiewów" (*Orat.* 48). W oczach jego także filozofia i sztuki są płodnymi drzewami (*Off.* III 5, *Orat.* 147), a trwała sława zakorzenioną rośliną (*Off.* II 43). W pewnym miejscu jak gdyby prosi czytelnika o wyrozumienie, że dłużej będzie podtrzymywał obraz żyznego pola (*Tusc.* II 13), który mu wyraźnie przypadł do smaku. Kiedy indziej chętnie sięga po przenośne czasowniki, stojące w związku z pracą ogrodnika czy sadownika: *amputare*, *circumcidere* (*Fin.* I 44), *inserere* (*Cael.* 76; por. *luxuries ... stilo depascenda*, II 96).

W dziele Warrona podobnych ujęć stylistycznych jest znacznie więcej. Autora zapraszał do ich użycia sam temat, z drugiej strony dawał on upust swej inwencji

i humorowi często niezbyt subtelnemu, ale zawsze bezpośredniemu i swojskiemu. I tak pracę w izbie czeladnej przypomina zwrot *pensum absolvere* „wykonać zadanie" (II 2,1). Chyba z praktyki ogrodnika pochodzi przenośny przymiotnik *insiticius* w sensie „zaszczepiony" na oznaczenie drzemki południowej (zaszczepionej w drzewo dnia; my dziś mówimy o jej ucinaniu). Drzemka ta służy do rozcinania (*diffindere*) dnia podobnie jak szczep rozcina roślinę (I 2,5). Typowo rolnicze słowo *circumcidere* „obcinać" jest dla Warrona równoznaczne z ograniczeniem tematu (I 1,11), podobnie jak *limitare* oznacza zakreślenie granic zagadnienia (II 2,1), a *vagari* — „wałęsanie się po tematach" (I 2,13).

Autor tu i ówdzie popada świadomie w rubaszność, skoro przypominanie sobie zjedzonych porcji ptaków nazywa „przeżuwaniem" (*ructari*, III 2,3), a wypowiedź jednego rozmówcy na temat hodowli owiec po prostu „beczeniem" (*balare*, II 3,1). Nie zdziwimy się już, że w tej atmosferze słownej mogło wtargnąć do tekstu pojęcie „przychowku ludzkiego" (*fetura humana*, II 10,6) i stad ryb czy pawi (*greges piscium, pavonum*, III 3,10; 6,1; 17,4).

Nie brak i dosadnych konkretów tchnących wiejską przyrodą i oborą. Autor źródła swej rozprawy nazywa wprost „korzeniami" (I 1,11), jak gdyby rywalizując z Cezarem Wopiskusem, który pola Rosei określił jako „wymię" Italii (I 7,10), a guzy z otworami na rurach nazwał „sutkami" (*mammillae*, III 14,2).

Autor dzieła *O języku łacińskim* i w tej fachowej rozprawie znalazł miejsce dla przeróżnych igraszek słownych, które Aulus Gellius (III 10,17) podciągał pod kategorię rzeczy raczej niesmacznych (*frigidiuscula*). „Ciężkie, harde, uparte usposobienie to tylko jedna strona jego osobowości. Kojarzy się z nim nieprzeparta skłonność do cierpkiego humoru, który przejawia się we wszelkiego rodzaju igraszkach słownych" — powiada Norden[17]. Często stoją one na pograniczu kalamburu lub wręcz są nim. Przykładem częstym jest celowe używanie tych samych wyrazów tuż obok siebie w dwóch różnych znaczeniach. Dodać tu należy nadużywanie w podobnej intencji wyrazu *ovum* (I 2,11), *ius* jako („sos" i „sprawiedliwość", III 17,4), przymiotnika *inferior* (w znaczeniu „późniejszy" i „niższy", I 2,16), zbliżenie do siebie imienia pospolitego „byk" i „koza" i nazwy konstelacji na niebie (I 2,17), kojarzenie wyrazów *muli* z *mulli* (III 7,6), wydobywanie różnych odcieni z przymiotników *amarus* i *dulcis* (III 17,2—3), czy wreszcie użycie przymiotnika *cordus* w sensie pejoratywnym: „zrodzony w niewłaściwym czasie" (II 3,1).

Częstokroć w tych dowcipnych powiedzeniach chęć żartowania krzyżuje się z chęcią tworzenia etymologii — powiada Norden.

Rodowody słowne Warrona już w starożytności spotykały się z dobrodusznym wyrozumieniem. Mając je na względzie powiada Kwintylian (*Inst.* I 6, 37): *Cui non post Varronem sit venia*? „Któż po Warronie nie zasługiwałby na przebaczenie?" Swoiste słowotwórcze zamiłowania Warrona zaznaczyły się przede wszystkim w nadawaniu rozmówcom i wspomnianym osobom „imion mówiących", pochodzą-

---

[17] Norden, *Die antike Kunstprosa*, s. 196.

cych z przebogatej skarbnicy ludowej, z której czerpał w tak nieporównany sposób komediopisarz Plaut. Przetykanie nimi fachowych wywodów ma na celu zaprawienie rozprawy harmonizującym z treścią humorem.

Przesuwają się więc przed czytelnikiem bezpośrednio jako żywe osoby tacy Rzymianie, jak Gruntowski (*Fundillius*), Włościańska (*Fundania*), Rolnicki (*Agrasius*), Polowski (*Agrius*). W księdze II (1,10) czytamy: „Mamy wiele imion od obu gatunków bydła większego i mniejszego" (to jest od wołów, krów, koni, osłów, kóz, owiec, świń) i zgodnie z tym wprowadza Konika (*Equiculus*), Krowińskiego (*Vaccius*), Maciorę (*Scrofa*). Także ptakom i rybom wiele osób zawdzięcza swe imiona: Paw (*Pavo*), Wróbel (*Passer*), Sroka (*Pica*), Kos (*Merula*), Piórkowski (*Pinnius*), Minóg (*Murena*). Jest nawet Złota Rybka — *Orata* (por. S. A. Schleicher, *Meletemata Varroniana*, I, Bonn 1846, s. 1—12).

Jednakże autor nie ogranicza się do użycia imion jako środka utożsamienia osoby. Przeciwnie, otacza je swoistym, niejako z nich wyprowadzonym kontekstem. Jak dedykowanie poszczególnych ksiąg jest uwarunkowane osobistymi stosunkami, tak imiona same sugerują odnośną topikę. „To już moje zadanie, gdyż tam są krowy" — powiada w pewnym miejscu Krowiński — *Vaccius* (II 5,2). „Możecie spokojnie mówić o pawiach, gdyż odszedł Fircellius (*Pavo*). Gdybyś mówił coś niewłaściwego o nich, z powodu pokrewieństwa miałby z tobą na pieńku" (III 6,1). Wszystkie osoby opatrzone imionami ptasimi podpadają pod pojęcie ptaszarni — *ornithon* (III 2,2). Gdzie indziej dodaje, że do prowadzenia rozmowy na temat świń nadaje się oczywiście *Scrofa* — Maciora (II 4,1). Podobnie zbliża imię *Appius* do pszczoły — *apis*, *Stolo* do imienia pospolitego *stolo* „odrośl", imię *Parra* do *parra* — jakiegoś złowróżbnego ptaka (III 16,3; I 2,9; III 5,18; por. Hor. *Carm.* III 27,1). Nie omieszkał też dodać, że księgę pierwszą poświęcił swej żonie Fundanii z powodu nabycia przez nią włości: *propter eius fundum* (II introd. 6; por. I 1,2).

W innych miejscach nadaje swemu utworowi zabarwienie literackie jak gdyby na drodze kontrastu. W tym celu wplata aluzje mitologiczne do Eumajosa, świniopasa znanego z *Odysei* (II 4,1), Melantiosa (II 3,1) czy znanego z rzymskiej mitologii Faustulusa, wychowawcy Remusa i Romulusa (II 3,1; por. II 1,9).

Szereg wyrażeń nosi na sobie piętno rzymskiej komedii, jej nastroju, tempa i mimo woli na myśl przywodzi językowy kunszt Plauta. Dotyczy to doboru słów, składni i stylistycznego układu zdań. Oto pojęcie *fugitivarius* „człowiek wyłapujący zbiegów" na oznaczenie człowieka wyszukującego zbiegłe ślimaki hodowlane (III 14,2); dochodzą śmiałe i nawet nazbyt plastyczne czasowniki: „chcieć się oszczenić", tzn. „parzyć" (*velle se maritari*, II 9,11), *empturire* „chcieć kupić" (II introd. 6), *decolare* „brakować" w znaczeniu wywiedzionym z obrazowego „wyciec", przy czym autor znowu pozwala tu sobie na igraszkę słowną, jak o tym świadczy w sąsiedztwie czasownik *colere* (I 2,8). W stylu parodii, tak częstym w komediach, współniewolnica nazywa się miłością pasterską — *venus pastoralis* (II 10,6). Niewątpliwie osobliwością składniową jest użycie datywu finalnego rzeczownika *venenum*

w zwrocie *veneno esse* (wzorowanego na zwrocie *detrimento esse*) w znaczeniu „być zgubnym" (I 2,18) oraz spotęgowanie do stopnia najwyższego rzeczownika *malum* „zło" w zwrocie *pessimo publico* „ku największej szkodzie państwa" (I 13,7).

Dodajmy śmiałe pod względem gramatycznym zdanie bez orzeczenia: „My tyle. Potem hałas z prawej strony, a nasz kandydat jako edyl wybrany, z szerokim paskiem, do dworu" (III 17,10). Ale w ostatnim wypadku autor kierował się świadomym celem stylistycznym.

Ta sama dążność do uplastycznienia opowiadania podsunęła mu emfatyczne powtórzenia, kiedy mówi o kosztownych sadzawkach rybnych: „naprzód są one budowane za drogie pieniądze, po wtóre napełniane za drogie pieniądze, po trzecie są utrzymywane za drogie pieniądze" (III 17,2). A czyż nie przypomina żywej rozmowy z jakiejś komedii taka wymiana zdań: „Co? Sześćdziesiąt? — wykrzyknął Apiusz — — Sześćdziesiąt? Sześćdziesiąt? Żartujesz — Sześćdziesiąt — powtarzam" (III 2, 15). A przy niejasnej logicznie budowie zdań (I 69,2) notuje wydawca: „tekst umyślnie wyraża podniecenie wyzwoleńca"[18].

Jedną z bardziej wyszukanych figur stylistycznych w starożytnej poetyce i retoryce był tzw. *charakterismos*, który autor *Retoryki do Herenniusza* definiuje w ten sposób: „portretowanie polega na przedstawianiu i odmalowywaniu w słowach czyjegoś kształtu, dostatecznie jasno dla rozpoznającego" (IV 63). Definicję swą retor rzymski ilustruje takim opisem przykładowym: „Mam na myśli, sędziowie, tego rudego, niskiego, pochylonego, siwego, nieco kędzierzawego, z niebieskoszarymi oczami, który ma na brodzie wielką bliznę, jeżeli tylko możecie go sobie przypomnieć". W związku z tym dodaje od siebie taką uwagę: „ta figura jest nie tylko pożyteczna, ale i pełna wdzięku, jeżeli jest krótka i jasna". Odpowiedni wzór mogła mu podsunąć komedia Terencjusza *Hecyra*, w. 439—441.

Pod wpływem tych zaleceń szkoły retorycznej Warron pozwala sobie — mutatis mutandis — między innymi na opisy charakteryzujące zwierzęta w gospodarce wiejskiej. Oto jakie winny być psy: „Mają się odznaczać ślepiami czarnymi lub szarożółtymi, okropnym ujadaniem, straszną paszczą, maścią przede wszystkim białą, gdyż łatwiej ją poznać w ciemnościach, wyglądem lwa ..." (II 9,3 n.). To, czego domagał się autor *Retoryki do Herenniusza* w odniesieniu do wizerunku jednostki, Warron przenosi na typ.

Ambicje pisarskie Warrona obejmują nie tylko dziedzinę języka, ale i kompozycję, która się składa jakby z aktów i scen umieszczonych na różnym tle czasowym i przestrzennym. Części jej i cząstki są pod względem językowym oznaczane znowu obrazowymi zwrotami: „wpleść akt" (II 5,2), „dotrzeć do czwartego aktu" (I 26), „podnieść kotwicę" (III 17,1), „opuścić port" (II 4,1), „otworzyć szranki" (II 7,1, w związku z nowym rozdziałem o hodowli koni). Jednakże badanie szczegółów kompozycyjnych utworu, jak zaznaczono, mogłoby już stanowić osobne zagadnienie na tle rozwoju kunsztu dialogu w literaturze rzymskiej.

---

[18] Ashi Hooper, *o.c.* s. 302.

II

Z pewnością większe zainteresowanie czytelnika tego fachowego pisma wzbudzi — zwłaszcza na tle twórczości Cycerona — zbadanie, w jakim stopniu Warron nasycił swój utwór treścią humanistyczną. Jest to zagadnienie w podręcznikach literatury rzymskiej często pomijane lub wręcz niedostrzegalne. Tymczasem rzecz zasługuje na uwagę. Pomimo że autor oficjalnie i niejako programowo nigdy nie był w bliskich stosunkach z Cyceronem, przecież podziwiał jego zasługi literackie, podświadomie ulegał jego wpływom i stawał się rzecznikiem, wprawdzie mniej wymownym, ale niemniej żarliwym, rzymskiego humanizmu, który czerpał soki z greckiej gleby.

Jak dla Cycerona, tak i dla Warrona *humanitas* znaczy wykształcenie (I 17,4) i chyba szczególny sposób życia, skoro u niego przymiotnik *humanus* kojarzy się z przymiotnikiem *iocosus* (II 5,1). Dodajmy tu drugie określenie kultury wewnętrznej utożsamionej z ogładą: *omnibus virtutibus politus* (I 2,10). Akcent tutaj niewątpliwie należy położyć na *politus* „wypolerowany", imiesłowie oznaczającym zwycięstwo cywilizacji nad naturą (*politus cultura*, III 2,5), elegancji nad prymitywem (por. *regie politus*, I 2,10), planu nad bezplanowością. Stąd jeden z rozmówców może mówić, że włości Tremeliusza Skrofy tworzą niezwykle przyjemny widok *propter culturam* (I 2,10). Tu nie idzie o sam fakt uprawy, lecz o uprawę wysokiej jakości, która w Cyrerońskim *Katonie* (52) jest utożsamiona z pojęciem sztuki: *ars agricolarum*.

Zgodnie z tym założeniem Warron odrzuca w uprawie „ślepy traf", ale radzi zawsze trzymać się jakiegoś rozumnego względu (*rationem aliquam*, I 92). Przypomina to przyjęte przez Cycerona zdanie, że sztuka jest jedynie wtedy sztuką, kiedy opiera się na rzeczach poznanych, na wskroś przejrzanych, zmierzających do jednego wyniku, nigdy nie zawodzących (*numquam fallentibus*, *De orat.* I 92). W związku z tym znakomity mówca rzymski mógł głosić, że „sztuka jest przewodniczką pewniejszą od natury" (*Fin.* IV 10), co znowu pokrywa się z poglądem autora *Retoryki do Herenniusza*, że „sztuka jest nauką, która daje pewną drogę i sposób" (I 3). Podobnie i Warron widzi w sztuce, utożsamionej z wiedzą, instancję nadrzędną w stosunku do natury i dobroczynną dla człowieka, skoro natura przedstawia bierną konieczność, a sztuka rokuje poprawę i postęp. Przyznaje, że są pewne rzeczy w mocy natury, a nie w naszej, ale wiele zależy od nas (*multum sit in nobis*), gdyż naszą zapobiegliwością możemy uczynić rzeczy ciężkie lżejszymi, a nauka pomniejsza zły stan (I 4,4). W ten sposób podjął i rozwinął myśli występujące i u autora *Retoryki do Herenniusza* i u Cycerona. Pierwszy głosił: „Sztuka wręcz wzmacnia i potęguje zalety naturalne", „natura nabiera blasku dzięki nauce" (III 29), drugi twierdził: „Sztuka czyni dobre lepszym, a co nie najlepsze, zaostrza i poprawia" (*De orat.* I 115). Jak gdyby torując Warronowi drogę do podobnych rozważań definiuje rolnictwo jako „wiedzę i sztukę rolników" *scientia atque ars agricolarum* (*Fin.* V 39) i podkreśla jej nadrzędną rolę wobec natury. W tym celu bierze za przykład winorośl. Jest w niej

tak mało siły, że nie mogłaby się mieć bardzo dobrze, gdyby nie przyszła jej w sukurs jakaś uprawa: „same winorośle, gdyby miały głos, przyznałyby, że tak trzeba się z nimi obchodzić i opiekować" (ibid.).

Podstawą i źródłem tej skuteczności sztuki w oczach Warrona było doświadczenie i próby (*experientia temptare*, I 18,8): „mamy próbować w doświadczeniu aby czynić inaczej". Wiarę w zwycięskie ludzkie doświadczenie przewyższające stan naturalny zawarł w zdaniu nieco błyskotliwym, ale jasnym: „pierwotnych nasion użyczyła natura, dalsze wynalazło doświadczenie rolnika (*reliqua invenit experientia coloni*); do pierwszych należą te, które rosną bez pomocy rolnika, choć ich się nie sieje; do drugich należą te, które choć pochodzą z pierwszych, nie rosną bez posiania" (I 40,2). Z wywodów tych, choć rolniczych, wyraźnie przebija wiara w ciągłe zdobycze sztuki ludzkiej, które na swój sposób tak ujął autor *Retoryki do Herenniusza*: „Nie ma rzeczy, którą by natura wynalazła jako rzecz ostatnią, nie ma rzeczy, którą by nauka odkryła jako pierwszą. Początki rzeczy pochodzą z naturalnego podłoża, dalsze wyniki zależą od nauki" (III 36).

W związku z tym stoi też fakt, że Warron do czasownika *instituere* dołącza bliskie i pokrewne pojęcia: *adhibita scientia ac cura* (III 9,2), podzielając w ten sposób wiarę ogółu Rzymian. Wyraził ją dobrze autor *Retoryki do Herenniusza* twierdząc, że sztuka bez pilności (*ars sine assiduitate*) niewiele pomoże (I 1) i jest słaba (*infirma est artis praeceptio sine summa assiduitate exercitationis*, III 40), a przede wszystkim Cyceron. Uważa on (*De orat.* II 150), że pomiędzy talentem a pilnością pozostaje bardzo mało miejsca na techniczne wiadomości: „sztuka tylko wskazuje drogę, reszta zależy od starania" (*reliqua sunt in cura*) i w tym też duchu, choć w sposób bardziej egzaltowany, głosił, że „nic świetnego nie powstanie w życiu bez nauki i bez zapału" (*studium et ardor amoris*, *De orat.* I 134).

Treść rozprawy nie dawała Warronowi zbyt dużo możliwości do rozważań estetycznych. Niemniej jednak, jak można się tego spodziewać po najbardziej wykształconym Rzymianinie, wplatał tu i ówdzie uwagi, które odsłaniają jego osobiste i ogólnorzymskie poglądy na piękno. Oczywiście jest to piękno szczególnego rodzaju, obserwowane w otoczeniu praktycznego gospodarza. Oto rada: „Należy mieć raczej kilka niż wiele psów o pięknym wyglądzie (*cum dignitate*) i rzutkich" (I 21), por. *facie debent esse formosi* (II 9,3). Podobne kryterium obowiązuje w stosunku do wołów (*quorum et forma spectanda*, II 5,9), mułów, które swym widokiem mają cieszyć oczy (*ut oculos aspectu delectare queant*, II 8,5).

Jak z tego widać, Warronowi przyświecało naturalne piękno gatunkowe, odrębne dla każdej istoty żywej, a określane pojęciem *dignitas*. Właśnie tak pojętą *dignitas* wymienia autor *Retoryki do Herenniusza* obok chyżości (*velocitas*), sił (*vires*) i zdrowia (*valetudo*) jako jedną z naturalnych cech żywego organizmu i utożsamia ją z pojęciem formy (III 10 i III 14). Na podobnych przesłankach opiera się u Cycerona rozróżnienie dwojakiego rodzaju piękna: wdzięku czy nadobności (*venustas*) i urody (*dignitas*, *formae dignitas*, *Off.* I 130). To drugie według Cycerona uwidacznia się „w stanie i w ruchu ciała" (*in statu et motu corporis*), harmonijnej pełni części, postu-

lowanej przez naturę (*natura in omnibus expleri partibus vult*, *Fin.* V 47, por. *ut eorum species ad naturam revertatur*, ibid. 49).

Zgodnie z tymi założeniami Cyceron pouczał, że „jego zdaniem w każdym rozwoju natury mieści się wiele, co prawda niepodobnych do siebie rzeczy, ale mimo to zasługujących na podobną pochwalę", „zachwycają one jeden zmysł różnymi gatunkami" (*De orat.* III 25). W *Tuskulankach* zaś zaznaczył, że natura postanowiła, by każdy twór (w świecie roślinnym i zwierzęcym), pozostając przy prawie natury, był doskonały w swoim gatunku (V 37 n.). Stąd w dziele *De natura deorum* (I 78) jeden z rozmówców nieco żartobliwie, ale szczerze twierdzi, że pod względem piękna gatunkowo pojętego on jako człowiek nie mógłby rywalizować z owym przepięknym bykiem, który uwiódł Europę.

Za istotę tak pojętego piękna Warron uważał harmonię części, co sugeruje w skojarzeniach wyrazów: *omnibus partibus honesti* (II 6,2), *formosos, nulla parte corporis inter se non congruenti* (II 7,4), a w tej klasycznej koncepcji piękna znowu się zbliżył do Cycerona, który piękno uważał za „pewną zharmonizowaną postać członków z pewnym urokiem kolorytu" (*Tusc.* IV 31). Podobnie jak autor *Retoryki do Herenniusza* w wyżej podanym miejscu, Cyceron stawiał je wśród szczególnych cech, *praecipua*, obok zdrowia, sił, tężyzny, szybkości ... (ibid. 30).

Znana też była Warronowi jeszcze inna dystynkcja: formy istniejącej z natury (*quam natura dat*) i formy „nałożonej", czyli zawdzięczającej swe istnienie ludzkiej pracy (*quam sationes imponunt*, I 6,1). Pojęcie tej drugiej pokrywało się w jego oczach z wprowadzeniem ładu i porządku i łączyło się w całokształcie sądów estetycznych Warrona z inną dystynkcją znaną czytelnikowi także z Horacego. Było to rozróżnienie dwóch celów rolnictwa: pożytku i przyjemności (*utilitas*, *voluptas*, *delectatio*, I 2,12; III 3,1), przy czym jako Rzymianin, rzecz jasna, pożytkowi przypisywał pierwsze miejsce (I 4,1). Nie znaczy to jednak, że rozkosz, *voluptas*, płynąca z rolnictwa na tle pożyteczności, była dla Warrona czymś poślednim i ograniczonym do takich części ziemi, jak sady i ogrody, *quae sunt fructuosa propter voluptatem* (I 23,4). Przeciwnie, przeżywanie piękna w dziele Warrona rozciąga się na całą pracę rolniczą i całe jej tło.

Niezmiernie charakterystyczne są uwagi na początku księgi I, omawiającej uprawę roli. Powiada tam, że spośród pól jednako żyznych każdy człowiek, potencjalny nabywca, zawsze będzie wolał piękniejsze dla oka (*quod formosius, cultura honestior ager*, I 4,2). Z ostatniego cytatu widać, że warunkiem piękna (*forma, honor*) jest praca ludzka, *cultura*, a jego źródłem wzgląd na pożytek. Jak dotąd poglądy Warrońskie pokrywają się z sądami Cycerona. Wszak i ten chwalca rolnictwa wyznawał i w pewnym sensie zdeterminował podobne sądy. „Natura sprawiła to w sposób niewiarygodny — powiada w *De orat.* III 178 — że te same rzeczy, które kryją w sobie największy pożytek, mają w sobie najwięcej urody, a nawet wdzięku". Dodajmy w tymże duchu utrzymaną wypowiedź: „pożytkowi niemal z konieczności towarzyszy pewien urok i wdzięk (*De orat*, III 181), co jeszcze krócej ujął później Kwintylian mówiąc: „nigdy nie da się od pożytku oddzielić czystego piękna" (*Inst.*

VIII 3,11). Potwierdzenie tej reguły piękna znajdował Cyceron w świecie moralnym (*in eadem re utilitas et turpitudo esse non potest*, *Off.* III 35), w żywym organizmie i w zdrowiu (*Off.* I 95), w działaniu np. w walce (*quicquid in his rebus fiat utiliter ad pugnam*, idem *ad aspectum etiam sit venustum*, *Orat.* 228), w świecie natury, np. w budowie drzewa (*nusquam tamen est ulla pars nisi venusta*, *De orat.* III 179), w wytworach ludzkich (*De orat.* III 179) wreszcie w owocnej i celowej pracy człowieka na roli *agro bene culto nihil potest esse nec usu uberius nec specie ornatius* (*Cato* 57).

Szczególnym symbolem tego ładu i zarazem piękna wprowadzonego przez rolnika na pola, ogrody i sady była figura geometryczna *quincunx*, niejako konkretyzująca w sobie wszystkie aspekty celowości. Stosowano ją w szykach na polu bitwy, w rozstawieniu winorośli i w sadzeniu roślin, gdyż do niej chyba w największym stopniu można było odnieść Cycerońską definicję porządku, *ordo*: jest to układ w miejscach stosownych i właściwych (*Off.* I 142). Kwintylian zaś powiada: „Czyż nie należy użyczyć pięknego wyglądu urodzajnym polom? Któż przeczy? Przecież doprowadzę do ładu i pewnych odstępów moje drzewa. Cóż piękniejszego jest od tego kwinkunksa, który jest prosty od jakiejkolwiek strony spojrzysz? Ale jednocześnie i pod tym względem jest pożyteczny, że drzewa równomiernie wypijają soki z ziemi" (*Inst.* VIII 3,9).

I tu dochodzimy do dość oryginalnej myśli Warrona. I on jest, by tak powiedzieć, entuzjastą kwinkunksa jako gwaranta pożytku. Ale na tle Cyceronowych wyżej przytoczonych poglądów Warron ujmuje rzecz nieco inaczej. Powiada bowiem, że pełna owocność, pełny pożytek jest konsekwencją pięknej formy, a nie piękna forma jest wynikiem rachowania się z pożytkiem: *de formae cultura hoc dico, quae specie fiant venustiora sequi ut maiore quoque fructu sint, ut qui habent arbusta, si sata sint in quincuncem, propter ordines atque intervalla modica* (I 7,2). Trzeba przyznać, że takie postawienie sprawy w starożytności jest raczej rzadkie i świadczy o pewnej subtelności autora.

III

Rozprawa Warrona *O rolnictwie* raz po raz otwiera szersze horyzonty humanistyczne. Autor nie zawęża pola widzenia do fachowych rad i stwierdzeń, przeciwnie, z fachową wiedzą stale kojarzy ogólnoludzkie odczucia i uczucia. Rozpatrywanie zdobyczy i osiągnięć Warrona tylko pod kątem stylu, i to na tle prozy Cycerońskiej jest jednostronne i dla Rzymianina krzywdzące. A takiej postawy wyrazem są na przykład zdania: „Jest to jeden z najgorszych stylistów, jakich wydał Rzym; Cyceronowa reforma stylu wcale go nie dotknęła" (W. S. Teuffel[19]); „jako stylista nie wywołuje on podziwu swymi ozdóbkami osadzonymi na starym podłożu: podziw okazujemy temu, co jednolite, w sobie zamknięte i harmonijne" (E. Norden[20]).

---

[19] Teuffel, *l.c.*

[20] Norden, *Die antike Kunstprosa*, s. 200.

Są to oceny i sądy poczęte w bałwochwalczym zapatrzeniu się na Cycerona. Tymczasem różnice w stylu językowym muszą zejść na plan dalszy wobec ich pokrewieństwa treściowego w poglądach na sprawy rolnictwa. Były to poglądy w pierwszym rzędzie literatów-humanistów. Obaj byli przekonani, że sama wiedza książkowa w tej dziedzinie jest drugorzędna (Warron I 5,2). Cyceron głosił wręcz, że w tym zakresie nie trzeba od razu czytać ksiąg Punijczyka Magona, że tu, jak w innych dziedzinach życia, idzie o ogólnie dostępny rozum (*communis intellegentia*, *De orat.* I 248 n.).

Drugim momentem upoważniającym do pisania na ten temat według obu autorów jest przeżywanie szczerej radości i przyjemności z zetknięciu z wsią i z pracami rolnymi. Doznania te znalazły bodaj silniejszy wyraz u Cycerona (por. *habet animi causa rus amoenum et suburbanum*, *S. Rosc.* 133; *fundos ... obire aut res rusticas vel fructus causa vel delectationis invisere*, *De orat.* I 249). Od Cycerona też dowiadujemy się, że Leliusz i Scypion mieli zwyczaj wczasować na wsi i tak cudownie odmładzać się (*repuerescere*), kiedy wydobywali się z Rzymu jak gdyby z więzienia (*De orat.* III 22).

Najczęstszymi określeniami charakteryzującymi stosunek Rzymian do rolnictwa są rzeczowniki *delectatio*, *voluptas*, *iucunditas* (por. *scientiae delectatio*, *Rep.* V 3,5; *satiari delectatione non possum*, *Cato* 52; *cum admiratione delectent*, ibid.; *se agri cultione oblectabant*, ibid. 56; *oblectamenta rerum rusticarum*, ibid. 55; *voluptates agricolarum, quibus ego incredibiliter delector*, *Cato* 51; *Rusticus Romanus — iucundissimus aspectus*, *Fam.* XVI 21,7).

Przekonanie, że sztuka rolnicza jest w pierwszym rzędzie sprawą człowieka, a w dalszym — uczonego, łączyło się u Warrona z typowo rzymską wiarą w wyjątkową wartość i rolę tego zawodu. „Wielcy nasi przodkowie nie bez przyczyny stawiali Rzymian wiejskich wyżej nad miejskich" powiada (II introd. 1) powtarzając zespół pojęć *rusticus Romanus*, który powyżej Cyceron podciągnął pod „widok najprzyjemniejszy". W jego przekonaniu jest to zawód nie tylko starożytniejszy, ale i lepszy od wszystkich innych (*melior*, III 1,4) ze względu na usługi podczas wojny i pokoju, a przede wszystkim ze względu na jego stronę moralną. Wszak ludzie jemu oddani prowadzą życie zbożne i pożyteczne (*piam et utilem*, III 1,5). Tą ogólną atmosferą tłumaczą się zaszczytne pojęcia *dignitas*, *maiestas* odniesione do spraw rolnictwa (II 1,6 — 10, II 5,4).

W ten sposób poglądy Warrona stanowią kontynuację sądów i Katona, i Cycerona. Pierwszy (Pliniusz, *Nat.* XVIII 26) oświadczył: „Z rolników rodzą się ludzie najdzielniejsi i najodważniejsi żołnierze i bynajmniej nie myślący źle". Drugi znacznie przewyższył Warrona w pochwałach rolnictwa i rolników. Wszak według Cycerona „rolnicy tworzą rodzaj ludzi najlepszy, najsprawiedliwszy, najuczciwszy (*Verr.* III 27), na którym zasadza się całość rzeczypospolitej (*a quo uno ... summa rei publicae ... continetur*, ibid. II 149).

W mowie *Pro Murena* (22 n.) twierdzi Cyceron, że „wszystkie sztuki, które mają sobie zdobyć sympatię narodu rzymskiego, muszą mieć zasługującą na podziw god-

ność i bardzo wdzięczną pożyteczność" i oczywiście jako Rzymianin na czoło mógł tu wysunąć sztukę wojskową: „Cnota wojskowa góruje nad wszystkimi innymi. To właśnie ona zdobyła imię narodowi rzymskiemu, to ona zdobyła wieczną sławę temu miastu, zmusiła świat do słuchania jego władzy". „Wszystkie rzeczy miejskie, wszystkie nasze przesławne zajęcia, nasza sława sądowa i skrzętność kryją się pod opieką i pod osłoną cnoty wojennej".

Rolnictwo jednak zajmowało miejsce tuż za rzemiosłem wojennym. Jak Warron, tak Cyceron wywodził ze wsi owych „najwyższych i najsławniejszych ludzi", „którzy wyprowadzili rzeczpospolitą z najmniejszej i najszczuplejszej i pozostawili nam największą i najpełniej kwitnącą" (*S. Rosc.* 50). W rolnictwie widział najlepsze zajęcie zarobkowe: „Ze wszystkich rzeczy, które przynoszą jakiś zysk, nic nie jest płodniejsze od rolnictwa, nic słodsze, nic bardziej godne człowieka wolnego" (*Off.* I 151) i dlatego chwalił nawet kupca, który na stare lata osiedlił się na roli (ibid.). Cyceron też torował drogę Warronowi swoim poglądem na uszlachetniający i umoralniający wpływ gospodarki na roli, mimo że jest ona „daleka od wszelkiej wytworności" (*abhorret ab omni politiore elegantia*, *Fin.* III 4). Uważał ją za szkołę rzetelności, uczciwości i cnotliwości. Życie prowadzone na wsi jest według niego „najbardziej oddalone od żądzy, a zespolone z obowiązkiem" (*S. Rosc.* 39), „bardzo szlachetne i bardzo przyjemne" (*honestissima et suavissima*, ibid. 48). „Nie mógłbyś znaleźć każdego owocu na każdym polu; podobnie nie każdy czyn rodzi się w każdym życiu. W mieście lęgnie się zbytek, ze zbytku z konieczności wykłuwa się zachłanność, z zachłanności zuchwałość, a stąd wszystkie zbrodnie i przestępstwa; życie zaś wieśniacze, które ty nazywasz rubasznym, uczy oszczędności, pilności, sprawiedliwości" (ibid. 75). Wniosek, do którego sprowadzał Cyceron swoje poglądy na rolnictwo, streszczał się w sądzie, że uprawa roli „jest zbawienna dla całego rodzaju ludzkiego" (*Cato* 56), że rolnicy „najbardziej się zbliżają do życia mędrców" (ibid. 51) i że nie ma nic tak królewskiego: *nihil tam regale* (ibid. 59).

Jednakże oprócz szczerego kultu dla rolnictwa jako zawodu najszlachetniejszego i najpożyteczniejszego obok sztuki wojennej są u Warrona przebłyski głębszej interpretacji jego godności. W księdze III 1,5 wspomina, że przodkowie Rzymian nie bez przyczyny nazywali ziemię matką i Cererą, że słusznie nazwę *initia* przydawaną początkom cywilizacji przenieśli do początków misteriów Cerery. Autor tutaj niewątpliwie przeprowadza etymologię łańcuchową *mater* — *creatrix* — *Ceres* z jednej strony, a z drugiej łączy mistyczne obrzędy z hołdem dla tej bogini, która ucząc uprawy roli wyprowadziła człowieka ze stanu wegetacji zwierzęcej na drogę cywilizacji i kultury. *Initia* w sensie inicjacji skojarzył z pojęciem *initia* oznaczającym początki nowego ludzkiego życia. Pod tym względem Warron stał pod wpływem i urokiem głębokiego zdania Cycerona (*Leg.* II 36), który powiedział: „Zdaje mi się, że twoje Ateny stworzyły i wniosły w życie wiele wspaniałych i boskich rzeczy, ale nic lepszego od owych misteriów. Wszak dzięki nim porzuciliśmy życie dzikie i straszne, nauczyliśmy się kultury i poznaliśmy zgodnie z nazwą inicjacji naprawdę początki życia".

U podstaw tego zdania i Cycerońskiego, i Warrońskiego leży Isokratesowa pochwała Demetry (*Paneg.* 28) za największe dary, za to, że nie tylko wpoiła w ludzi lepsze nadzieje na życie przyszłe, ale i dała im płody ziemi, które oznaczały wyjście z fazy życia zwierzęcego. Odblaski tego pogłębionego spojrzenia na uprawę roli odnaleźć można i w *Katonie* (51), gdzie Cyceron popada poniekąd w patos, którego źródłem jest uświadomienie sobie tajemniczej siły ziemi (*terrae vis ac natura*) i bezpośredniego stosunku do niej człowieka (*ratio cum terra*).

W powyższych wywodach uświęcał Warron rolnictwo elementem boskim. Ale uzupełnić je trzeba szczegółami niejako immanentnymi w Warronowym utożsamieniu tajnych obrzędów z początkami cywilizacji. Pod autorytetem boskim w rzeczy samej tkwi tu pochwała człowieka, który uprawiając rolę, zdobywając pracą jej płody, robi krok naprzód. W miejsce natury podstawia kulturę. Częściowo w tym duchu, zdaje się, jest utrzymana u Warrona (III 1,4) antynomia pojęć *divina natura et ars humana*, a zdecydowanie rozwinięte pochwały człowieka znajdujemy u Cycerona. Atmosferą tajnych misteriów trącą u niego uwagi o podporządkowaniu roślin i zwierząt człowiekowi (*Nat. deor.* II 37), o ludziach jako o „uprawiaczach ziemi" (*quasi cultores terrae*), „którzy nie pozwalają jej zdziczeć okropnością zwierząt i zmienić się na skutek surowości roślin; dzięki którym pola, wyspy, wybrzeża błyszczą ozdobione domami i miastami" (*Nat. deor.* II 99). „Wielkimi" nazywa tych, którzy „wynaleźli owce, szaty, domy, życie cywilizowane, ochronę przed zwierzętami; dzięki nim oswojeni i wykształceni od sztuk koniecznych przeszliśmy do wytworniejszych" (*Tusc.* I 62). Wśród dowodów tej cywilizacyjnej roli człowieka widział Cyceron sztukę lekarską, żeglugę, rolnictwo i uzyskiwanie owoców, przy czym nie omieszkał dodać, że zdobycze te są rezultatem pracy zbiorowej (*conspiratione hominum atque consensu*, *Off.* II 12 i 16).

Żarliwą wiarą w zdolności i siły postępowe człowieka nacechowane są te zdania, w których podkreśla jego wyjątkową rolę w świecie i w ulepszaniu warunków życia: „praktyczne zastosowanie i troska o te wszystki rzeczy należą do ludzi" (*Nat. deor.* II 156; por. *utilitas, quae ad usum hominum orta ab hominibus solis invenitur*, *Nat. deor.* II 162).

Zamknąć te uwagi o rolnictwie jako o pierwszym przejawie cywilizacyjnej roli człowieka można dumnym stwierdzeniem Cycerona: „Naszymi rękoma staramy się uczynić jakby drugą naturę w przyrodzie" (*nostris denique manibus in rerum natura quasi alteram naturam efficere conamur*, *Nat. deor.* II 152).

Zhumanizowanie pracy Warrona o rolnictwie przejawia się nie tylko w założeniach poniekąd filozoficznych; widnieje ono także w jej spoetyzowaniu, czego dowodem są rozsypane w książce obfite uosobienia i ożywienia w otoczeniu człowieka oddanego pracy na wsi. Pierwsze miejsce ma tutaj ziemia, potraktowana jako istota żywa, np. w zdaniach: *terra cubilia praebet uvis* (I 8,5), *qua inviolata ultro ferret terra* (II 1,4). Pod tym względem Warron mógł znaleźć wzory nie tylko u poetów, ale i w prozie Cycerona. Wszak on odnosi do pola takie przydawki jak *fidelis* (*Fam.* XVI 17,1), przyrównuje ziemię do matki (*ut mater*, *Leg.* II 67), rolom przypisuje

uczucia ludzkie (*np. ut ager ipse cultorem desiderare ac lugere dominum videretur, Verr.* III 47). Według niego pokojem cieszą się nie tylko ci, którym natura dała zdolność odczuwania, lecz także, jak się zdaje, pola i domy.

W dużym stopniu Warron przenosi ludzkie doznania i zachowanie się na rośliny głównie winorośl, w której widzi uczucia (*metuit*, I 8,2; *rixantur*, I 47), akty woli (*quaerit* I 8,3; I 8,7), świadomość (*discat*, I 8,6), czynności (*per idem bivium redit in villam*, I 55,4; *escendit* I 8,7; *ministrat* I 8,5) i, co ujmujące, żywy organizm obdarzony „miękością kobiecą" (*feminea mollitia*, I 41,4). Jesteśmy tuż na progu odczuwania Wergiliusza. Warto nadmienić, że podobnie Cyceron widział w winorośli istotę żywą (*ut animantes*, *Nat. deor.* II 120), która posługuje się jak gdyby rękami (*tamquam manibus*, ibid, *quasi manibus*, *Cato* 52) i pełza w wielorakim i błędnym poślizgu (ibid.), i przechodzi okresy wzrostu i doskonałości na kształt istot żywych (*non dissimilis animantium*, *Fin.* V 39).

Poetyckiemu zhumanizowaniu w pierwszym rzędzie uległ u Warrona świat zwierząt i pod tym względem dzieło Warrona stanowi istotne ogniwo pomiędzy Cyceronem a Wergiliuszem. Przenosząc na zwierzęta ogólne charakteryzujące zazwyczaj człowieka stany (np. *greges quibus silvae ad pabulandum cordi*, II 10,3) mógł powołać się na autorytet Cycerona, który w czułym zrozumieniu zwierząt dorównywał poetom. Wszak on to głosił, że „w zwierzętach można dostrzec siłę natury", a „kiedy dostrzegamy ich trud w rodzeniu i wychowaniu, zdaje się, słyszymy głos samej natury (*naturae ipsius vocem videmur audire*, *Fin.* III 62; por. *Tusc.* V 38). Za Epikurem nazywał je „zwierciadłami natury" (*Fin.* II 32) i przyznawał im „jakieś podobizny cnót ludzkich" (*humanarum quaedam simulacra virtutum*, *Fin.* II 109 n.). Przejawem tych ludzkich cnót u zwierząt był dla niego instynkt społeczny (*coetus quodam modo civitatis*), przejawy miłości, poznania, pamięci, a u wielu także tęsknoty (por. *Fin.* V 38: *in quibus inest aliquid simile virtutis* etc.), wśród tych tęsknot widział miłość (*quaedam similitudo amoris humani*, *Lael.* 81) i ukochanie wolności (*Agr.* II 9).

W tej atmosferze nabiera u Warrona właściwego wyrazu określenie wołu jako *socius hominum ... et Cereris minister* (II 5,3) czy wzmianka o *amici pisces* Lukullusa (III 17,9), nazwanie pewnego gatunku wołów *nugatorii* (II 5,10), przypisanie jagniętom możliwości zestarzenia się z tęsknoty (*desiderio senescere*, II 2,17), a przede wszystkim wzruszające dopatrzenie się u psów „tęsknoty za człowiekiem" *desiderium hominum* (II 9,6), w czym uprzedził go Cyceron mówiąc o *canum fida custodia tamque amans dominorum adulatio* (*Nat. deor.* II 158).

Nie inaczej rzecz przedstawia się z ptakami. Gołębnik jest potraktowany czysto po ludzku, skoro autor widzi w nim *vestibulum* (III 7,4), u zamkniętych drozdów — markotność (*despondeant animum*, III 5,6), podobnie jak Cyceron widział u innych ptaków radość z wolnego przestworza (*Tusc.* V 38). O mrówce powiedział Cyceron, że jest w niej nie tylko zdolność odczuwania, ale także umysł, rozum i pamięć. W stopniu jeszcze większym Warron mógł to samo twierdzić o „najsłodszych pszczołach, matkach miodu". Ustęp w III księdze poświęcony tym stworzeniom jest pro-

zaicznym odpowiednikiem poetyckiej ich pochwały u Wergiliusza w *Georgikach*. Obu pisarzy ożywia zachwyt nad zdolnościami i społecznymi instynktami tych owadów, ale Warron jest bodaj najwymowniejszym ich chwalcą w literaturze, także światowej, przed Maeterlinckiem. Natura przyznała im najwięcej talentu i sztuki, powiada III 16,3, gdzie też podnosi ich „niewiarygodny kunszt wrodzony". Cyceron twierdził wręcz, że „pszczoły żyją gromadnie nie w celu tworzenia plastrów miodu, lecz dlatego lepią plastry miodu, że z natury mają instynkt do życia zbiorowego" (*congregabilia natura*, *Off.* I 157). Podobnie Warron zauważa, że pszczoły z natury nie są samotnicze jak orły, ale mają pociąg do życia zbiorowego jak ludzie (*ut homines*, III 16,4). W związku z tym wychwala ich wspólnotę pracy (*societas operis*, ibid.), podziwia ich ustrój społeczny (*ut hominum societates*, III 16,6; *hic est et rex et imperium et societas*, ibid.), troskę o króla (nie królową! — III 16,8), zapobieganie rebeliom (III 16,8), organizację wojskową w czasie wojny i pokoju (III 16,9 i III 16,29—30). Krótko mówiąc, są to dla niego wyjątkowe istoty skrzydlate — ptaki Muz (III 16,7).

Jednakże dzieło Warrona jest nie tylko cennym świadectwem antycznego humanizmu, w którym prace i otoczenie rolnika ukazywały się czytelnikowi rzymskiemu w nowym świetle, jakże odmiennym od surowego i trzeźwego punktu patrzenia starego Katona. Księgi te są zarazem historycznie ważnym dokumentem odsłaniającym sposób myślenia i odczuwania Rzymianina, i to u progu epoki Augustowskiej. Jak w zwierciadle odbija się w nim indywidualne oblicze autora, prawdziwego potomka szczepu italskiego, „natury dwoistej", łączącej w sobie kult przeszłości z nowomodnymi ambicjami, starą religijność z postępowym racjonalizmem. Zasady wielkiej polityki Rzymian w państwie ulegają tu redukcji do zasad zarządzania gospodarstwem wiejskim i poddanymi, ale w rzeczy samej są te same (np. II 10,2). Z Horacym łączy go kult dzielnych przodków i odraza do współczesnego zbytku (*antiquorum diligentia*, *horum luxuria*; por. III 3,6 i III 6,6). „Rozmowy Warrona toczą się nie w wysoce wykształconym społeczeństwie Cycerońskich dialogów; wieje z nich mocne powietrze wsi, zauważa A. Klotz[21] dodając: „w ten sposób użyczył on cesarzowi Augustowi naukowego ekwipunku, dzięki któremu chciał on umożliwić odrodzenie ludziom po niszczycielskich wojnach domowych"[22]. Stąd pochodzi tyle punktów stycznych między twórczością Horacego a dziełem Warrona w kulcie prostoty (*frugalitas*, np. III 2,3), w zwalczaniu wystawności „naszego wieku" (III 3,10; por. III 17,3 całkiem w stylu Horacego utrzymaną inwektywę na *coniunctae piscinae*). Atmosferą Horacjańskich „ód rzymskich" tchnie krytyka greckich szkół ćwiczeń fizycznych na tle wartości pracy na roli (II introd. 2) oraz inwektywa na nieumiarkowanie, lenistwo i niedbałość mieszczan (II introd. 1—3). Petroniusz w *Satyrikonie* mógł już u Warrona znaleźć pobudki i wzory do nader plastycznego odtwarzania niesmacznych scen zbytku (III 4,3; III 13,3). Warron był niestrudzonym

---

[21] Klotz, *o.c.* s. 93.
[22] Tenże, *o.c.* s. 96.

chwalcą „dawnych dobrych czasów naszych przodków", bohaterów narodowych, których słowa wprawdzie tchnęły czosnkiem i cebulą, ale którzy mimo to byli najlepiej usposobieni — *optime animati*.

Jednakże głównym, zasadniczym tonem pobrzmiewającym w całym utworze jest wielki patriotyzm, gorące umiłowanie Rzymu i jego kultury. Ono tłumaczy wyczuwalny u Warrona dystans i pełen niezaprzeczonego przekąsu stosunek Greków i greczyzny (por. *philograeci*, III 10,1, *semigraeci pastores*, II 1,2; *vocabulis Graecis retinnire*, II introd. 2), używanie greczyzny w celach żartobliwych (II 5,1) i analogicznie nieco patetyczne wprowadzanie symboliki rodzimej (np. *Lymphae*, *Neptunus* zamiast woda, morze, III 17,2).

Taka wielka miłość do rodzimego kraju była jego gwiazdą przewodnią w całej twórczości. Nie darmo już współcześni dziękowali mu, że zadomowił ich w ojczyźnie. Pisząc o rolnictwie chciał wskrzesić zainteresowanie do życia i pracy na wsi i pod tym względem nie tyle poprzedzał, ile przygotowywał poemat Wergilego. Ten sam entuzjazm, ten sam gorący patriotyzm, który dyktował Wergilemu natchnione wiersze „Pochwały Italii", są wyczuwalne u Warrona, dla którego pojęcie *cultura* nabrało sensu symbolicznego. W księdze pierwszej stawia pytania retoryczne, kryjące w sobie w istocie mocne twierdzenie, pytania, na które w niezrównany sposób odpowie Wergili. Oto one: „Czyż jest jakiś pożyteczny owoc, który by się nie rodził w Italii, a nawet nie stawał doskonałym? Czy nie jest tak pokryta drzewami owocowymi, że wydaje się jednym sadem?" (I 2,6). Wy, którzy przeszliście wiele ziem, czy widzieliście jakąś staranniej uprawiana — *ecquam cultiorem Italia vidistis*? Na co pytany odpowiada: „Osobiście sądzę, że nie ma kraju na świecie, który byłby tak uprawiany (*ego vero ... nullam arbitror esse, quam tam tota sit culta*, I 2,3). Treść tych pytań i odpowiedzi, podniesioną do wyżyn najwyższej poezji, zamknie Wergiliusz w słynnych wierszach:

Lecz ni Media bogata w bory, ni uroczy
Ganges, nie Hermus, który złoty piasek toczy,
Italii nie dorówna, Indie ni Baktriana,
Panchaja kadzidlnymi piaskami zasłana.
Naszych ziem byki ogniem ziejąc nie orały,
Pod siew zębów straszliwych smoka ni łan cały
Porósł w plon gęsty hełmów i dzid, kłosy za to
Są ciężkie; massyk płynie obficie; bogato
Oliwki rosną; owce, bydło ruń wypasa...
Tu wieczna wiosna, lato miesięcy przyczyni;
Dwa razy owce rodzą, drzewo owoc daje.
W zamian obce tygrysów dzikich obyczajów...
A wspaniałe
Miasta dodaj, budowli podniesioną chwałę...
O witaj, Wielka Matko żniwa,
Ziemo Saturna, matko herosów szczęśliwa!

(*Georgiki* II w. 139 nn.; przełożyła Anna Ludwika Czerny)

Ale stary Warron wierszy tych jeszcze nie przeczuwał, choć je pośrednio przygotowywał. Dlatego na nich wypadnie zakończyć te uwagi. Znowu należy sięgnąć po autora, z którym co prawda nie wiązały go zażyłe pod wieloma względami stosunki. Jednakże pod tym jednym, gorącej miłości do Rzymu i ojczyzny, byli całkowicie zgodni. Warron dużo wcześniej mógł u Cycerona znaleźć nie mniej pełne uniesienie wyznania miłości do kraju rodzinnego, „jedynego na świecie, który jest siedzibą cnoty, władzy, godności" (*De orat*. I 196). Uczuciom nie tylko własnym, ale każdego Rzymianina, dawał Cyceron wyraz, kiedy po powrocie pełen wzruszenia i zachwytu mówił: „A sama ojczyzna — o bogowie nieśmiertelni! Nie da się tego wypowiedzieć, ile mieści w sobie miłości, ile rozkoszy. Co za wygląd Italii, jakaż świetność miast, jaki krajobraz, jakie pola, owoce, co za piękno stolicy, jakaż ludzkość obywateli, jakaż godność rzeczypospolitej, jaki wasz majestat! (*P. red. ad Quir*. 4).

Wszystkie podobne wypowiedzi, czy to w formie poetyckiej, czy prozaicznej, kulminują w dumnym wyznaniu Cycerona (*Nat. deor*. III 21): „W naturze rzeczy nie ma rzeczy lepszej od świata, a na ziemi rzeczy lepszej od naszego miasta".

Kraków

DE VARRONE CICERONIS ET VERGILII INTERPRETE ET AUCTORE

Summarium

Ope Casimiri Kumaniecki, qui rationem vitae et opinionum inter Ciceronem et Varronem intercedentem luculente investigavit, innixus auctor id sibi proposuit, ut locum et honorem Varronianae *De agricultura* disputationis denuo definiret. Cui rei intentus id egit, ut in parte prima praecipuas locutiones et colorem poeticum Varronis illustraret, in parte altera nonnullas Varronis sententias ad artem et sensum pulchri pertinentes ex placitis Ciceronis nec non aliorum scriptorum Romanorum explicaret, in parte tertia cognationem quandam inter Varronem et Vergilium *Georgicorum* auctorem stabiliret. Hoc modo se effecisse putat, ut stili Varroniani humanitatis decor aliquatenus eluceret.

DE *POLITICI* ARISTOTELEI VESTIGIIS APUD CICERONEM IN LIBRIS QUI SUNT *DE RE PUBLICA* CONSPICUIS

Scripsit

MARIANUS PLEZIA

Cum ante hos triginta ferme annos in universitate nostra Iagellonica Cracoviensi antiquitatis studiis me dedissem ibique primam de Ciceronis Academicis disputatiunculam conscripsissem, nihil mihi fuit potius, Casimire Kumaniecki, quam ut tecum eam communicarem, cuius egregiam doctrinam humanitatemque iam pridem puer imberbis in gymnasio expertus essem, atque demum te collaudante suadente hortante Thaddaeo Sinko communi magistro nostro eam obtuli, cuius auctoritate mox in eadem hac EO typis mandata est. Itaque nunc etiam sollemni huic occasioni maxime congruum futurum esse duxi, ut commentariolum de Cicerone potissimum compositum una cum ceteris amicis gratulabundis in hoc EUS volumine genio tuo dedicarem. Neque enim sum inscius utrique nostrum penitus in animo insedisse illud Quintiliani: eum in litteris profecisse aliquid, cui Cicero valde placeret. Vale.

1

M. Tullio, libris *De re publica* elaborandis cum vacaret, praeter cetera exemplaria Graeca Aristotelis *Politicum* dialogum obversatum esse ipse auctor est in epistula ad Quintum fr. (III 5,1) data Tusculani, mense Octobri exeunte vel ineunte Novembri a. 54. Cuius rei qui fontibus librorum *De re publica* investigandis operam dederunt, minime erant ignari, praesertim cum Cicero post annos fere decem in opere suo *De finibus* (V 4,11) sententiam Aristotelis: „qualem in re publica principem esse conveniret" (quae ad eundem dialogum certo referenda est), iterum laudavisset. Verumtamen quantum Aristotelius ille *Politicus* ad Ciceronis doctrinam de praestante in civitate viro conformandam valuisset, nemo adhuc accuratius definire atque explicare ausus est, quoniam ex hoc dialogo perexigua tantum fragmenta temporum iniquitatem tulerunt[1].

---

[1] J. Bernays, *Die Dialoge des Aristoteles*, Berlin 1863, p. 153 sq., cf. 53: „Als der umfänglichste unter den politischen Dialogen tritt uns der bereits (S. 50) erwähnte Staatsmann (Πολιτικός) entgegen [...] Cicero, der ihn zweimal nennt, hat sich es schwerlich versagt, ihn bei seiner eigenen politischen Schriftstellerei auszubeuten [...] Nähere Berichte über den Inhalt im Einzelnen und Bruchstücke fehlen". Fragmentum unum tantum nominatim illi dialogo adscriptum traditur a Syriano *in Arist. Metaph.* (Comm. in Arist. Gr. VI 1), p. 168,33 (R. Walzer, *Aristotelis dialogorum fragmenta*[2], Hildesheim 1963, p. 99; cf. W. Jäger, *Aristotle*[2], Oxford 1948, p. 87). Qui eidem operi a Val. Rose (*Aristotelis qui ferebantur librorum fragmenta*[3]. fr. 80—81) atque a W. D. Ross (*Aristotelis*

Quae cum ita essent nihil dubitavi, quin ad remotissima quaeque indicia omniumque paene oblivione obruta confugiendum esset, dummodo quantumlibet lucis afferatur quaestioni et per se difficillimae et summa fontium penuria impeditae. Itaque ad epistulam illam Arabice traditam animum adverti, quae ab Aristotele Alexandro M. missa fuisse fertur, quam a. 1891 Iulius Lippert uno solo codice Vaticano (Arab. 408) usus primum edidit[2], quamque nos una cum collega humanissimo litterarumque orientalium peritissimo Iosepho Bielawski Varsoviensi propediem edituri sumus forma multo pleniore integrioreque, quae e codicibus tribus Constantinopolitanis (Aya Sophya 2890, Fatih 5323, Köprülü 1680) recuperari posse videtur[3].

De cuius epistulae origine fide auctoritate quid sentiendum existimavi, alibi exposui[4]; hoc unum nunc mihi sumam, quod ab omnibus, qui de ea re disseruerunt, concessum esse intellego: e Graeco exemplari eam in linguam Arabicam esse conversam. Nihil enim interest, utrum ab Aristotele ipso eam profectam esse putaveris, an docto cuidam homini in Aristotelis libris ac doctrina summopere versato tribueris; ex Aristotelis quippe fontibus eam manasse nemo infitias ibit[5]. Si quae igitur illius epistulae sententiae cum his, quae Cicero de principe civitatis docuerit, apte congruere visae sint, iure nostro eas ad *Politicum* dialogum referemus. Neque enim epistulam ipsam neque *Politica* Aristotelis, quae hodie exstant, Ciceroni nota fuisse probabile est[6]; nihil ceteroquin apud Ciceronem inveneris tale, quod directo ex hoc vel illo opere sumptum esse dicas.

---

fragmenta selecta, Oxford 1955, p. 64—67) tribuuntur loci e Cicerone, Proclo, Philodemo excerpti, mera tantum neque satis probabili coniectura ad *Politicum* referuntur. Cf. ceterum E. Bignione, *Aristotele perduto e la formazione filosofica di Epicuro*, II, Firenze 1936, p. 97—102; P. Moraux, *Les listes anciennes des ouvrages d'Aristote*, Louvain 1951, p. 31; R. Weil, *Aristote et l'histoire*, Paris 1960, p. 145 s.; J. Aubonnet, praefatio ad *Aristote Politique*, Paris 1960, p. XXIV sq.; A. H. Chroust, *Aristotle's Protrepticus*: *A Lost Dialogue*, RhM CVIII 1965, p. 346—353.

[2] J. Lippert, *De epistula pseudaristotelica* ΠΕΡΙ ΒΑΣΙΛΕΙΑΣ *commentatio*, Halle 1891 diss. Eius versionem Latinam repetivi in libello q.i. *Aristotelis epistularum fragmenta cum testamento*, Varsoviae 1961, p. 50—63.

[3] Cf. J. Bielawski et M. Plezia in commentariis Academiae Scientiarum Polonae q.i. *Sprawozdania z prac naukowych Wydziału I PAN* VI 1963, p. 12—17; J. Bielawski, *Lettres d'Aristote à Alexandre le Grand en version arabe*, Rocznik Orientalistyczny XXVIII 1964, f. 1, p. 7—28 et f. 2, 1965, p. 7—12.

[4] Cf. M. Plezia, *Aristotelis epistularum fragmenta*, p. 138—151; idem, *List Arystotelesa do Aleksandra* (Polonice) Meander XIX 1964, p. 392—404; idem, *Geneza memoriału Arystotelesa do Aleksandra W. z r. 330* (Polonice), *Spraw. Wydziału I PAN.* VIII 1965, p. 31—46.

[5] Donec quae ad hanc rem spectant in commentario editionis futurae accuratius exponere licebit, legas velim commentationes nostras in adn. 4 laudatas.

[6] Cf. O. Gigon, *Cicero und Aristoteles*, Hermes LXXXVII 1959, p. 142—162; F. Solmsen, *Die Theorie der Staatsformen bei Cicero De r.p. I*, Philologus LXXXVIII 1933, p. 333.

2

Ab eo itaque loco potissimum initium mihi capiendum arbitror, quo primum rector ille rei publicae inducitur atque lectorum memoriae mandatur[7], a capite dico 51 libri II, cuius verba ipsa sunt haec: „Sit huic (i. e. Tarquinio tyranno) oppositus alter, bonus et sapiens et peritus utilitatis dignitatisque civilis quasi tutor et procurator rei publicae: sic enim appelletur, quicumque erit rector et gubernator civitatis. Quem virum facite ut agnoscatis, iste enim est, qui consilio atque opera civitatem tueri potest. Quod quoniam nomen minus est adhuc tritum sermone nostro, saepius genus eius hominis erit in reliqua nobis oratione tractandum". Nobis quidem non tam vir ille rei publicae conservator, quam appellatio tutoris et procuratoris imprimis agnoscenda est, quam e Graeco translatam atque propterea sermone Latino minus tritam esse nemo non videat (cf. paulo superius 49: „... primum ortum tyranni; nam hoc nomen regis iniusti Graeci esse voluerunt"). Est vero tutor, qui pueros orbos pupillari iure regendos suscepit, procurator, qui alieni iuris vicarius constitutus est. At conferas, quaeso — ad verba sane, non ad rem — s. Pauli locum, qui est *ad Gal.* 4, 1—2: ἐφ' ὅσον χρόνον ὁ κληρονόμος νήπιός ἐστιν, οὐδὲν διαφέρει δούλου κύριος πάντων ὤν, ἀλλὰ ὑπὸ ἐπιτρόπους ἐστὶν καὶ οἰκονόμους ἄχρι τῆς προθεσμίας τοῦ πατρός. Vides iam certe tutorem et procuratorem nihil esse nisi ἐπίτροπον καὶ οἰκονόμον translatum, quippe et Lucianus (*Alex.* 39) procuratores Caesaris Graece verbis οἱ Καίσαρος οἰκονόμοι interpretatus est.

Qua tamen in re princeps ille civitatis tutori et procuratori comparandus sit, adhuc incertum est. Hanc quaestionem ut solvamus, adminiculo esse videntur, quae in epistula illa Arabica tradita leguntur. Afferam Lipperti versionem Latinam, aliquatenus ad Constantinopolitanorum codicum memoriam emendatam (p. 16): „Quiete vero et tranquillitate perfrui non est eiusmodi, quod quilibet sciat[...] etenim si hoc ita esset, patres deberent bona sua filiis possidenda tradere inde a prima eorum pueritia. Sed sicut nullo modo fieri potest, ut rei familiaris regimen commendetur pueris, ita fieri nequit, ut tradatur civitatis regimen populo, cum sint mores populi similes puerorum moribus, quorum utrumque genus desiderat custodes et rectores".

Quibus in verbis paene omnia Aristoteliam philosophandi rationem redolent: consuetudo nimirum fuit Aristoteli constitutionem familiae cum civitatis constitutione comparare, id quod talibus locis ut sunt *Pol.* A 12; *EE* H 9.1241b 27 ss.; *EN* Θ 12. 1160b 22 ss. manifesto demonstratur[8]. Maioris etiam est momenti, quod

---

[7] Tractaverunt hunc locum nuperrime K. Büchner, *Der Tyrann und sein Gegenbild in Ciceros Staat*: *Studien zur römischen Literatur*, II, Wiesbaden 1962, p. 116—147; J. Kroymann, *Die Stellung des Königtums im I. Buch von Ciceros Staat*, HSPh LXIII 1958, p. 309—332; J. Michelfeit, *Der König und sein Gegenbild in Ciceros Staat*, Philologus CVIII 1964, p. 262—287.

[8] Cf. P. Moraux, *À la recherche de l'Aristote perdu. Le dialogue 'Sur la justice'*, Louvain—Paris 1957, p. 28—30, qui Aristotelem etiam in libris περὶ δικαιοσύνης ea comparatione usum esse affirmat.

ex Aristotelis doctrina luculenter explanatur, qua in re populi mores cum moribus puerorum conferendi sint. Populus videlicet accipiendus est hoc loco pro multitudine vel vulgo (οἱ πολλοί), cuius rei prima statim sententia documento est („quiete vero et tranquillitate perfrui non est eiusmodi, quod quilibet sciat"). Puerorum vero atque multitudinis commune esse Aristoteles dicit, ut affectibus potius quam ratione regantur (κατὰ πάθος, πάθει, κατ' ἐπιθυμίαν ζῶσιν): *EN* A 1. 1095a 6: διαφέρει δ' οὐδὲν νέος τὴν ἡλικίαν ἢ τὸ ἦθος νεαρός· οὐ γὰρ παρὰ τὸν χρόνον ἡ ἔλλειψις, ἀλλὰ διὰ τὸ κατὰ πάθος ζῆν καὶ διώκειν ἕκαστα. Quocum cf. *ib.* K 10.1179b 16 ss. τοὺς δὲ πολλοὺς ἀδυνατεῖν πρὸς καλοκαγαθίαν προτρέψασθαι... πάθει γὰρ ζῶντες τὰς οἰκείας ἡδονὰς διώκουσιν — ubi rectissime adnotavit Dirlmeyer[9] in commentario hoc quidem loco iuvenes cum multitudine eodem in genere positos esse — sed audi porro *ib.* 33: τὸ γὰρ σωφρόνως καὶ καρτερικῶς ζῆν οὐχ ἡδὺ τοῖς πολλοῖς, ἄλλως τε καὶ νέοις. Eadem praedicantur de iuvenibus *EN* Γ 15. 1119b 5; Δ 15. 1128b 17; Θ 3. 1156a 31 nec secus de multitudine A 2. 1095a 21 ss.; A 3. 1095b 16 ss. (cui opponuntur οἱ χαρίεντες, οἱ σοφοί, οἱ πρακτικοί). Quae cum ita sint, „custodes atque rectores" interpretis Arabi idem velle atque οἰκονόμους καὶ ἄρχοντας in aperto est, qui apud Aristotelem haud dissimili modo secum componuntur *Pol.* A 10. 1258a 31: ἔστι μὲν ὡς τοῦ οἰκονόμου καὶ τοῖ ἄρχοντος περὶ τῆς ὑγιείας ἰδεῖν, ἔστι δ'ὡς οὔ κτλ.

Sed redeat disputatio nostra, unde profecta est, ad Ciceronis „tutorem et curatorem r. p.", cui Graece ἐπίτροπον καὶ οἰκονόμον respondisse pro certo nunc haberi potest. Minime sane fortuito iis quidem nominibus usum esse auctorem Romanum et verbis suis haud ambigue declaratur et usu eorundem nominum Aristotelio considerato plane intelligitur. Etenim illo ipso *Politicorum* capite, quo consilia dominatus leniendi atque in mitius regimen inflectendi exponuntur (E 11), eadem haec nomina frequentius occurrunt, videlicet: 1314b 7 οὕτω γὰρ ἄν τις διοικῶν οἰκονόμος ἀλλ' οὐ τύραννος εἶναι δόξειεν — *ib.* b 38 κατασκευάζειν γὰρ καὶ κοσμεῖν τὴν πόλιν ὡς ἐπίτροπον ὄντα καὶ μὴ τύραννον — 1315b 2 ὅτι δεῖ μὴ τυραννικὸν ἀλλ' οἰκονόμον καὶ βασιλικὸν εἶναι φαίνεσθαι τοῖς ἀρχομένοις καὶ μὴ σφετεριστὴν ἀλλ' ἐπίτροπον. Itaque non incongrue post Tarquinii iniustum regnum i. e. tyrannidem depictam vitiis huiusmodi dominatus opponitur is, qui est verus „tutor et procurator r. p."

3

Quibus observationibus invitati et tamquam recta arrepta via firmius eadem procedentes videamus, quem ad finem huic moderatori civitatis (quem cum vilico prudenti item comparat Cicero V 4,6) actiones suae dirigendae sint ex utriusque philo-

---

[9] Aristoteles, *Nikomachische Ethik*, übersetzt und kommentiert von F. Dirlmeyer[3], Berlin 1964, p. 601.

sophi, Graeci dico Romanique, sententia. Audi primum Aristotelem ita docentem (*Pol.* Γ 6.1278b 38 ss.): ἡ δὲ τῶν τέκνων ἀρχὴ καὶ γυναικὸς καὶ τῆς οἰκίας ἁπάσης, ἣν δὲ καλοῦμεν οἰκονομικὴν ἤτοι τῶν ἀρχομένων χάριν ἐστὶν ἢ κοινοῦ τινος ἀμφοῖν (i. τοῦ ἄρχοντός τε καὶ τῶν ἀρχομένων) καθ' αὑτὸ μὲν τῶν ἀρχομένων κτλ. Cui plane consentit Cicero cum dicit (V 6,8): „Ut enim gubernatori cursus secundus, medico salus, imperatori victoria, sic huic moderatori rei publicae beata civium vita proposita est, ut opibus firma, copiis locuples, gloria ampla, virtute honesta sit; huius enim operis maximi inter homines atque optimi eum esse perfectorem volo". Quodsi in memoriam revocaveris ea, quae de populi moribus puerilibus in epistula Arabica dicta deprehendimus quaeque in *EN* de multitudine cupiditatibus obnoxia praedicantur, minime profecto miraberis celebrem illam Ciceronis sententiam (item V 6,8) de r. p. rectore, „qui populi utilitati magis consulat quam voluntati".

Quem tamen ad modum ille utilitatem communem tuebitur, qua ratione civium animos sibi obtemperantes reddet? Quaeramus responsum primum ab auctore epistulae Arabicae, qui duabus id artibus fieri affirmat, verecundia nimirum atque timore (p. 16 sq; Lippert): „Quae cum ita sint, opus est civitati legibus bene constitutis atque rectore, qui earum curam gerat hominesque ad honestam vivendi normam adducat, viles quidem et ignobilis naturae timore, nobiles autem indolisque egregiae verecundia". Eadem fere pluribus explicantur in ea epistulae parte, quae in Lipperti editione desideratur, sed haec iam, quae allata sunt, ad rem nostram comprobandam sufficiunt. Quibuscum conferendi sunt imprimis tales loci Aristotelis ut *EN* K 10, 1179b 10 ss. τοὺς δὲ πολλοὺς ἀδυνατεῖν πρὸς καλοκαγαθίαν προτρέψασθαι· οὐ γὰρ πεφύκασιν αἰδοῖ πειθαρχεῖν, ἀλλὰ φόβῳ. Ib. 24 ss. οὐ γὰρ ἂν ἀκούσειε λόγου ἀποτρέποντος οὐδ' ἂν συνείη ὁ κατὰ πάθος ζῶν· τὸν δ' οὕτως ἔχοντα πῶς οἷόν τε μεταπεῖσαι; ὅλως δ' οὐ δοκεῖ λόγῳ ὑπείκειν τὸ πάθος ἀλλὰ βίᾳ. 1180a 4 ss. οἱ γὰρ πολλοὶ ἀνάγκῃ μᾶλλον ἢ λόγῳ πειθαρχοῦσι καὶ ζημίαις ἢ τῷ καλῷ. διόπερ οἴονταί τινες τοὺς νομοθέτας δεῖν μὲν παρακαλεῖν ἐπὶ τὴν ἀρετὴν καὶ προτρέπεσθαι τοῦ καλοῦ χάριν ὡς ἐπακουσομένων τῶν ἐπιεικῶς τοῖς ἤθεσι προηγμένων, ἀπειθοῦσι δὲ καὶ ἀφυεστέροις οὖσι κολάσεις καὶ τιμωρίας ἐπιτιθέναι.

Non incognita haec erant etiam Platoni (*Epist.* VII 337 A; *Legg.* IX 880 DE), ad quem respexisse videtur Aristoteles, cum διόπερ οἴονταί τινες scripsit. Atque ad illos, quos laudavimus, *EN* locos prope accedit Ciceronis fragmentum item e quinto *De re publica* libro servatum (V 4,6), ubi haec leguntur: „... civitatibus, in quibus expetunt laudem optimi et decus, ignominiam fugiunt et dedecus, nec vero tam metu poenaque terrentur, quae est constituta legibus, quam verecundia, quam natura homini dedit quasi quendam vituperationis non iniustae timorem. Hanc ille rector rerum publicarum auxit opinionibus, perfecit institutis ac disciplinis, ut pudor civis non minus a delictis arceret quam metus"[10].

---

[10] Necessitudinem, quae inter hunc Ciceronis locum atque *EN* K 10 intercedit, notavit iam R. Stark, *Aristotelesstudien*, München 1954, p. 71 adn. 4.

Liber quintus cum non nisi pessime laceratus ad nos pervenisset, animadversiones de metu pravis hominibus salubriter inferendo in fragmentis eius frustra quaereres, sed de huiusmodi rebus sermonem in libro sexto fuisse habitum ostendunt verba (VI 1,1): „Quam ob rem ita se conparet hic civis necesse est, ut sit contra haec, quae statum civitatis permovent, semper armatus". Quibus mihi accurate respondere videntur, quae in epistula Arabica paulo post praecepta iam laudata de duabus regendi rationibus occurrunt (p. 17 Lippert): „Talis enim vir efficere potest, ut in civitatibus boni mores maneant pellanturque ab eis delicta. Oportet autem hunc virum esse insignem atque perfectum, non solum beneficiis, iustitia, diversisque virtutum generibus, verum etiam potentia et belli apparatu praestantem, ut continere populum atque ad obsequendum legi adducere queat".

Haud dissimilibus in rebus versatur ἀπορία, quam proponit Aristoteles *Politicorum* libro III (15, 1286b 28 ss.) πότερον ἔχειν δεῖ τὸν μέλλοντα βασιλεύειν ἰσχύν τινα περὶ αὐτόν, ἢ δυνήσεται βιάζεσθαι τοὺς μὴ βουλομένους πειθαρχεῖν ἢ πῶς ἐνδέχεται τὴν ἀρχὴν διοικεῖν; εἰ γὰρ κατὰ νόμον εἴη κύριος, μηδὲν πράττων κατὰ τὴν αὐτοῦ βούλησιν παρὰ τὸν νόμον, ὅμως ἀναγκαῖον ὑπάρχειν αὐτῷ δύναμιν, ἢ φυλάξῃ τοὺς νόμους. τάχα μὲν οὖν τὰ περὶ βασιλέα τὸν τοιοῦτον οὐ χαλεπὸν διορίσαι· δεῖ γὰρ αὐτὸν μὲν ἔχειν ἰσχύν κτλ. Quamquam enim de rege, non de liberae civitatis rectore hic agitur, quaestio ipsa in utroque nihil differt, ut verba continuo posita declarant (*ibid.* b 66): καθάπερ οἱ ἀρχαῖοι τὰς φυλακὰς ἐδίδοσαν, ὅτε καθισταῖέν τινα τῆς πόλεως αἰσυμνήτην.

4

Haec in promptu habui quae dicerem de Aristotele Ciceronis in effingenda imagine rectoris r. p. auctore. Neque profecto magnopere contendam omnia, quae in libris *De re publica* ad eum fontem referri possint, a me conquisita collectaque esse; feliciori, qui plura fortasse invenerit, certe non invidebo[11]. Attamen satis exemplorum allatum esse arbitror, e quibus cognoscatur Aristotelis auctoritatem in ea re apud Ciceronem haud parum valuisse. Cui id imprimis debitum esse videtur, ut princeps ille civitatis appellatione „tutoris et procuratoris" a tyranno distinguatur, utpote qui populi regimen hunc ad finem sibi commissum esse existimet, ut communi utilitati provideat, non suae. Idem civitatis disciplinam duabus artibus constare persuasum habeat necesse est, cum verecundia bonorum, tum malorum timore; quo ut seditiosi cives afficiantur, ad motus eorum compescendos vi et armis se comparet.

Quod autem ad epistulam illam Arabicam attinet, hunc fructum cepisse mihi videor, ut priorem eius partem, id est Lipperti capitula 2—4 (p. 15—17) cum Aristotelis *Politico* dialogo artissimo quodam nexu cohaerere comparatione operis

---

[11] Cf. ceterum R. Stark in ephemeride q.i. La nouvelle Clio VI 1954, p. 56 sqq.

Tulliani ostenderem. Quam ad opinionem amplectendam id etiam me adducit, quod in ea quidem epistulae parte appellationem „rectoris" (Arabice *mudabbir*) frequentius apparere conspicio, quae deinde nominibus „imperatoris", „regis" ceterisque eius modi locum cedat. Illam autem cum rectore r. p. Ciceroniano, cuius praesertim in libri quinti sextique fragmentis iterum atque iterum mentio fit, plane conspirare non est quod moneam.

Quae a Cicerone — Aristotele, ut vidimus, auctore — de praestanti in r. p. viro ratione ac doctrina concepta essent, a Caesare Augusto in vitae usum conversa atque ad agendi vim translata esse satis constat. Sed multo longius memoria eorum viguisse videtur, si modo vera sunt, quae de imperatore Hadriano tradidit Spartianus (8,3) qui eum „et in contione et in senatu saepe dixisse" affirmat „ita se rem publicam gesturum, ut sciret populi rem esse, non suam"[12].

Cracoviae

---

[12] Hunc locum cum Arist. *Pol.* E 11.1315b 2 comparavit iam W. L. Newmann, *The Politics of Aristotle*, IV, Oxford 1902, p. 476.

THE SURNAMES AND THE ALLEGED AFFINITY OF C. CAELIUS RUFUS

By

JERZY LINDERSKI

In an interesting and inspiring article Professor M. Brożek[1] has recently called attention to the form in which there appears in the *History* of Cassius Dio (ind. lib. 57) the name of C. Caelius Rufus (cos. A. D. 17): Γ. Καικίλιος[2] Γ. υἱ. Νέπως ἢ Ῥοῦφος. The juxtaposition of the two cognomina Rufus (a normal cognomen in the gens Caelia) and Nepos (normally used by a branch of Caecilii, the Caecilii Metelli Nepotes) is indeed striking and various hypotheses have been advanced to explain this name-form. Professor Brożek cites with approval (and probably he is right in so doing) the opinion of Klebs[3] that this unusual name was concocted by a scribe who mistakenly added to the gentilicium Καικίλιος (which he had already found in his text: such a corruption of Caelius — Καίλιος into Caecilius — Καικίλιος is very frequent in the manuscripts) the cognomen Nepos (while retaining at the same time the cognomen Rufus of the Caelii).

M. Brożek proposes to trace back that error to its very first conception. He conjectures that the full name of C. Caelius Rufus, also including his filiation, was C. Caelius C. f. M. n. Rufus. The scribe would have erroneously understood the abbreviation n(epos) as N(epos) and M(arcus) as M(etellus). This, in combination with Καικίλιος from Καίλιος, should have produced in the extant text of Cassius Dio the strange form Γ. Καικίλιος Γ. υἱ. Νέπως ἢ Ῥοῦφος. The author contends

---

[1] M. Brożek, *De C. Caelii Rufi nomine corrupto*, Eos LII 1962, p. 129.

[2] Cf. 57, 17, 1 Γάιος Καικίλιος. Also the fasti Lunenses call him Caecilius (CIL IX 1356; A. Degrassi, *Inscriptiones Italiae*, XIII f. 1, Roma 1947, p. 310); this is, however, only a mistake as the name of the other consul of 17 A.D. is also corrupted (L. Pontius Flaccus instead of L. Pomponius Flaccus). Cf. also E. Groag, RE III (1899), col. 1266 (*Caelius* no 33); A. Degrassi, *I Fasti Consolari dell'Impero Romano*, Roma 1952, p. 8.

[3] E. Klebs, *Prosopographia imperii Romani*, I, Berolini 1897, p. 261. Klebs rejects the explanation of Nipperdey (*Opuscula*, p. 534), that the full name of the consul C. Caelius was C. Caecilius Metellus Nepos Caelius Rufus or C. Caelius Rufus Caecilius Metellus Nepos and that this unusual accumulation of nomina was due either to adoption or to addition of the maternal name (Nipperdey's explanation has been rejected also by Groag, RE III (1899), col. 1266; *Prosop. imp. Rom.*, II², 1936, p. 27—28, but accepted by U. Ph. Boissevain in his edition of Cassius Dio, ad loc.). However, it is interesting to observe that such hybrid name-forms sporadically made their appearance already in the late republic; cf. e.g. P. Cornelius Scipio Nasica (cos. 52 B.C.) whose name after his adoption into the family of the Caecilii Metelli was Q. Caecilius Metellus Pius Scipio Nasica (cf. on him F. Münzer, RE III (1899), col. 1224—1228, s.v. *Caecilius* no 99; idem, *Aus dem Verwandtenkreise Caesars und Octavians*, Hermes LXXI 1936, p. 222 ff.; M. H. Prévost, *Les adoptions politiques à Rome sous la République et le Principat*, Paris 1949, p. 19; L. R. Taylor, *The Office of Nasica Recorded in Cicero, Ad Atticum 2.1.9*, Classical, Mediaeval and Renaissance Studies in Honor of B. L. Ullman, Roma 1964, p. 80 ff.).

further that Marcus, C. Caelius' grandfather, was none other than M. Caelius Rufus, praetor in 48 B. C. To strengthen this supposition he adduces two arguments: 1. Velleius Paterculus (who was a contemporary of C. Caelius) did not mention in his *Historia Romana* the praetorship of M. Caelius Rufus "suo loco", but only additionally in II 68,1—2; he would have added this passage in consideration of the influence of M. Caelius' grandson, the consul who *fortasse satis valuit, ut et avus eius et ipse Velleio non neglegendi viderentur*. 2. Velleius would have mentioned M. Caelius also because of *communio civitatis*. M. Brożek points out that the home-town of Velleius greatgreatgrandfather was Aeclanum and that an inscription (CIL IX 1238) testifies the existence in that town also of the Caelii Rufi.

That the praenomen of C. Caelius' grandfather was Marcus, it has been deduced by M. Brożek by subtle reasoning from a scribe's mistake; assuming as a working-hypothesis the correctness of this theory, let us see at first if the arguments adduced to prove the identity of this Marcus with M. Caelius Rufus, Cicero's friend and praetor in 48 will stand criticism.

1. It is contended that Velleius Paterculus mentions M. Caelius in order to gain the favour of his grandson, the influential consul. But the text points to the contrary. Velleius relates that M. Caelius as praetor in 48 rebelled against Caesar, intended to cancel debts, was declared enemy by the senate and finally was killed by consular troops[4]. To mention this (and only this) would be, indeed, a very perverse method of gaining C. Caelius' favour[5]. Could not Velleius select from the deeds of M. Caelius anything more suitable to that end?

So this point proves nothing. Neither that the consul was a grandson of the orator, or that he was not. It is simply not pertinent.

2. It is contended that the home-town of Velleius and the Caelii Rufi was Aeclanum in the land of the Hirpini. If the alleged *communio civitatis* is to have any bearing on the question of the indentity of M. Caelius the grandfather with M. Caelius the orator, it is indispensable to prove on external evidence that both men descended from the same community, be it Aeclanum or any other town in Italy.

a. The origin of Velleius Paterculus. It is to be observed that it was Minatus Magius, Velleius' maternal and not paternal ancestor that was a native of Aecla-

---

[4] Vell. II 68.1—2: *M. Caelius... in praetura novarum tabularum auctor extitit nequiitque senatus et consulis auctoritate deterreri; accito etiam Milone Annio, qui non impetrato reditu Iulianis partibus infestus erat, in urbe seditionem, in agris haud occulte bellicum tumultum movens, primo summotus a re publica, mox consularibus armis auctore senatu circa Thurios oppressus est.* It may be interesting to observe that Velleius mentions Caelius in passing once before (II 36,2), but in a very appropriate place: among other prominent orators of Cicero's time.

[5] It may be amusing to observe that abolition of debts — *tabulae novae* — was also Catiline's slogan. There was nothing more repudiating to the propertied classes in Italy than projects for the cancellation of debts (cf. Z. Yavetz, *The Failure of Catiline's Conspiracy*, Historia XII 1963, p. 490 ff.). And the consul C. Caelius was certainly not a man to be pleased by such information about his ancestor.

num. The Vellei themselves were a Campanian family, with their *domus* probably at Capua[6].

b. The *patria* of M. Caelius Rufus: Aeclanum or Tusculum? But the choice is by no way confined — as M. Brożek seems to admit — only to these two municipalities. In fact, Professor Brożek is, to my knowledge, the first to propose Aeclanum. The inscription that records there a Caelius Rufus is late and suspect[7], so that this is rather a remote possibility. But in discussing the origin of M. Caelius Rufus it seems hardly possible to omit the basic text of Cicero, *pro Caelio 5*: *Nam quod est obiectum municibus esse adulescentem non probatum suis, nemini umquam praesenti ... ani maiores honores habuerunt, iudices, quam absenti M. Caelio; quem et absentem in amplissimum ordinem cooptarunt et ea non petenti detulerunt quae multis petentibus denegarunt*. The corrupt reading ... *ani* (*praetoriani* P) has become a real crux interpretum. Various emendations have been proposed, but none gained general favour. Beroaldus (in 16th century) proposed *Puteolani*, but against this conjecture cf. the just remarks of C. M. Francken, P. Groebe and R. G. Austin[8]; Orelli (in 1832) read *Praenestini*, W. Wegehaupt (in 1878) *Cumani*, F. Luterbacher (in 1905) *Formiani* and Vollenhoven *Veronenses*[9]. Some scholars were of the opinion that there was hidden no city-name at all and so Oetling (in 1868) proposed to read *oppidani*, Francken (in 1880) *praetori populi Romani* (sic!), Harnecker (in 1886) *populares* (which I adduce only for curiosity). The most plausible had long seemed the reading *Tusculani*, thus assigning the patria of M. Caelius Rufus to Latin Tusculum. This reading was proposed by J. G. Baiter and accepted, among others, by F. Münzer, P. Groebe and R. Syme[10]. But there are strong arguments against this conjecture. R. G. Austin and L. R. Taylor have rightly pointed out that Cicero's words about the excessive honours given to Caelius by his municipes would have

---

[6] See the discussion and sources in R. Syme, *The Roman Revolution*, Oxford 1960 (first published 1939), p. 383; I. Lana *Velleio Patercolo*, Torino 1952, p. 55 ff., esp. p. 62; A. Dihle, RE VIII A (1955), col. 638—639 (*Velleius* no 5). There seems to be no connection between the family of the historian and C. Velleius, a senator from Lanuvium, cf. L. R. Taylor, *The Voting Districts of the Roman Republic*, Rome 1960, p. 263.

[7] CIL IX 1238: D.M. /C. Caelio Rufo/ qui vixit ann. XXVI/ m. VII C. Caelius fil. /infeliciss. The editor (Th. Mommsen) comments on this inscription as follows: „Vide ne sit interpolata; certe offendit quod pater cognomine caret". Cf. Münzer, RE III (1899), col. 1267: „eine verdächtige und jedenfalls späte Inschrift".

[8] C. M. Francken, *Ciceronis Oratio pro Caelio*, Mnemosyne N. S. VIII 1880, p. 204; P. Groebe, *Das Geburtsjahr und die Heimat des M. Caelius Rufus*, Hermes XXXVI 1901, p. 614; R. G. Austin, *M. Tulli Ciceronis Pro M. Caelio Oratio*[3], Oxford 1960 (2nd edition 1952), p. 147.

[9] Vollenhoven (cited by Austin) thus identified M. Caelius with Caelius known from Catullus. This opinion was shared also by Francken, *o.c.* p. 204. Against this view see, however, the remarks of F. Arnaldi, *Catullo e Clodia*, Rivista di Filologia V 1927, p. 351; M. Rothstein, *Catull und Lesbia*, Philologus LXXVIII 1923, p. 17.

[10] Münzer, RE III (1899), col. 1267; Groebe, *o.c.* p. 614; R. Syme, *Caesar, the Senate and Italy*, Papers of the Brit. School at Rome XIV, 1938, p. 6 n. 19; idem, *The Roman Revolution*, p. 88—89. On evidence of inscriptions the Caelii were a prominent family at Tusculum.

sounded very strange if his home-town were Tusculum, the *patria* of many distinguished aristocratic and consular families[11].

The situation changed in 1905 when A. Clark adduced the reading of Σ (a second hand in Cod. Paris. 14749 representing the tradition of the lost Cod. Cluniacensis) *Praestutiani*. This reading had, however, already been known to Gruter (in 17th century) who emended it into *Praetutiani*. This emendation (in the form *Praetuttiani*) was introduced by R. G. Austin into his Oxford edition of the *Pro Caelio*[12]. Austin points out to the existence of an ager Praetuttianus in Picenum with its chief town Interamnia (not to be confounded with Interamna on the Nar). He thinks that Cicero used *Praetuttiani* as a shortened form for the full title *Interamnates Praetuttiani*. Austin's solution has recently been adopted by L. R. Taylor in her monumental monograph on the Roman voting districts[13].

So the question concerning the origin of M. Caelius Rufus, as it stands now, is, at best: Tusculum or Interamnia? (but not Aeclanum).

c. The home-town of C. Caelius Rufus (cos. A. D. 17). An inscription from Tusculum (CIL XIV 2622) records a C. Caelius C. f. Rufus who was aedil of Tusculum together with C. Caninius Rebilus. This man has been with great probability identified with the consul[14].

So, it seems to be virtually certain that all the three men concerned, Velleius, C. Caelius the consul and M. Caelius the orator descended from three different towns and that none of them was Aeclanum[15].

It now becomes clear that the identification proposed rests only on the praenomen Marcus recovered by M. Brożek from the text of Cassius Dio as the praenomen of C. Caelius' grandfather, but not attested as such elsewhere. Let us now see if it is reasonable at all to attribute C. Caelius a grandfather named Marcus.

Theoretically (and perhaps only theoretically) it is not impossible that a scribe had misunderstood the abbreviation *M(arcus)* as *M(etellus)* and *n(epos)* as *N(e-*

---

[11] Austin, *o.c.* p. 49, 147; Taylor, *The Voting Districts*, p. 199—200. On the attitude of the *Tusculani* cf. Cicero, *pro Plancio* 19—23 where the orator contrasts the lack of interest of the Tusculani in the petitio of M. Iuventius Laterensis with the great support given Cn. Plancius by his fellow-townsmen from Atina. See esp. *pro Plancio* 20: *numquando vides Tusculanum aliquem de M. Catone illo in omni virtute principe, num de Ti. Coruncanio municipe suo, num de tot Fulviis gloriari*?

[12] Austin, *o.c.* p. 146—147. Before Austin, Gruter's emendation was accepted by Rothstein, *o.c.* p. 18 and Arnaldi, *o.c.* p. 351.

[13] Taylor, *o.c.* p. 199—200.

[14] Groag, RE III (1899), col. 1266 (*Caelius* no 33); R. Syme, *Senators, Tribes and Towns*, Historia XIII 1964, p. 114. But cf. T. P. Wiseman, *Some Republican Senators and their Tribes*, U. Q. N.S. XIV 1964, p. 126, who identifies him with C. Caelius, the tribune in 51 B. C. According to Wiseman C. Caelius (cos. suff. 4 B. C.) and C. Caelius C. f. Rufus (cos. A. D. 17) were probably son and grandson of the tribune of 51.

[15] Even if Tusculum were the patria of M. Caelius, this would certainly not have been sufficient to prove such a close parentage between the consul and the orator, as that admitted by M. Brożek.

pos), but, in view of the fact that these abbreviations were most frequently used and must have been familiar to any scribe, such a thesis seems to be highly improbable[16].

This is not all. Let us observe further that in the extant text of Cassius Dio C. Caelius is equipped with only two cognomina, Rufus and Nepos; the third alleged cognomen, Metellus, is omitted. So the scribe must have at first misinterpreted *M(arcus)* into *Metellus* and then left *Metellus* out of his text. But if so, how can we know that there stood in the original text the name Marcus? This belief depends on the reasoning that the cognomen *Nepos* [from *n(epos)*] must have been preceded (as it is normal) by *Metellus* and that that latter cognomen could have been inferred only from the abbreviation *M(arcus)*. The whole theory rests ultimately on the interpretation of *Nepos* = *n(epos)* and so the grandfather Marcus becomes a more and more elusive person; another moment and he will disappear altogether.

It is said that this misinterpretation of *n(epos)* into *Nepos* was due to a scribe's error („sive dictantis sive librarii ad dictationem parum attenti culpa"). Let us now ask which condition would absolutely have to have been fulfilled in order that such confusion could have come about. The answer presents itself: the text must have been dictated and written down in Latin. If it were in Greek the full name of the consul C. Caelius, as required by the theory under discussion, would have sounded Γ. Καίλιος (Καικίλιος) Γ. υἱ. Μ. ἔγγ. Ῥοῦφος; and from ἔγγ(ονος) to Nepos it is rather a long way. But were the indices to Cassius Dio compiled in Latin?

Kraków

---

[16] If this thesis is to have any degree of probability, it is necessary to show that the abbreviations M. and N. were really sometimes used to denote the cognomina Metellus and Nepos respectively. As far as the inscriptions are concerned, R. Cagnat (*Cours d'épigraphie latine*[4], Paris 1914) records no such example; also on the brick-stamps where the names are possibly most contracted, such abbrevations are not attested (although this may, of course, be due only to chance). Cf. H. Bloch, *Indices to the Roman Brick-stamps*, HSPh LVIII–LIX 1948, p. 36–39.

DIE REGULUS-ODE DES HORAZ

Von

JERZY KRÓKOWSKI

In der Erklärung und Beurteilung der sog. Römeroden kann man jetzt den Standpunkt als überwunden betrachten, den — um nur die markantesten Namen zu nennen — Th. Mommsen, A. v. Domaszewski, Ronald Syme vertreten haben[1]. Sie sind nämlich nicht als ein von vornherein geplanter Zyklus aufzufassen, den Horaz, um die Verleihung des Ehrennamen Augustus an Oktavian im J. 27 zu verherrlichen, als Lobpreis auf die neu entstehende Verfassung und auf ihren Schöpfer konzipiert hätte, in dem er, ein Sprachrohr des Herrschers, nicht nur dessen Ideen der Moralerneuerung förderte, sondern gelegentlich auch die aktuellen Fragen der zeitweiligen Politik in dessen Sinne erörterte.

Die von R. Heinze in dem berühmten Aufsatz vom Jahre 1929[2] formulierten Gesichtspunkte akzeptierend und die von ihm gegebenen Anregungen im allgemeinen befolgend — besonders dank der neueren deutschen Horazforschung[3] — sehen wir in zumindest manchen dieser Gedichte, um mit Heinze zu sprechen, selbständige, in verschiedenen Zeiten und in verschiedener Stimmung entstandene Schöpfungen. Im oder um das Jahr 27, in der Zeit der allgemeinen Freude und Hoffnung, dass nun dank Oktavian die Gefahren der Bürgerkriege überwunden werden und Rom unter Führung des Princeps in eine neue, glückliche Phase seiner Entwickelung eintritt, wurden sie in den nun vom Dichter entworfenen Zyklus-Plan einverleibt und durch andere, bereits für diesen gedichtete, ergänzt. Sie entfliessen den Gedanken und Gefühlen des Dichters selbst, mehr als den ihn auferlegten Ideen und Wünschen des Herrschers, die der im Kreise des Mäzen verkehrende Dichter konformistisch angenommen und gepriesen hätte, um Augustus' Gunst zu gewinnen und sich eine günstige Position zu sichern (einen „Hofdichter" haben ihn sogar manche genannt).

Ein besonders geeignetes und lehrreiches Beispiel für die Schwierigkeiten, die uns entgegentreten, wenn wir den gedanklichen, wie auch besonders dichterischen

---

[1] Th. Mommsen, *Akademische Reden*, Sitzungsber. d. Preuss. Akad. d. Wiss. 1889, S. 23—35 = *Reden und Aufsätze*, Berlin 1905, S. 168—184; A. v. Domaszewski, *Der Festgesang des Horaz auf die Begründung des Principates*, RhM LIX 1904, S. 302—310 = *Abhandlungen zur römischen Religion*, Leipzig 1909, S. 11—120; R. Syme, *The Roman Revolution*, Oxford 1939, im Abschnitt „The Organisation of Opinion".

[2] R. Heinze, *Der Zyklus der Römeroden*, N. Jahrb. V 1929, S. 675—687 = *Vom Geist des Römertums*, Leipzig und Berlin 1938, S. 213—235.

[3] Z.B. F. Klingner, *Horazens Römeroden*, Varia variorum für K. Reinhardt, Münster-Köln 1952, S. 118—136; K. Büchner, *Die Römeroden*, Studien zur röm. Literatur, III, Wiesbaden 1962, S. 125—138.

und künstlerischen Gehalt der einzelnen Oden erfassen wollen, dieselben aus zeitlichen, aktuellen Ereignissen in dem „Mommsenschen" Geist interpretierend, bietet die prächtige fünfte Ode. Schon Heinze hat sich über sie folgendermassen ausgesprochen: „Es ist sehr schwer, über Zweck und Anlass dieses Gedichtes zu urteilen"[4]. Wir wollen es versuchen, auf eine ganz andere Quelle der Horazischen Ausführungen hinzuweisen, als die von Mommsen formulierte: „Verteidigung des Augustus wegen seiner äusseren Politik" in der Partherfrage[5].

Das Gedicht beginnt mit der Strophe, in der an die Seite des am Himmel herrschenden blitz-schleudernden Juppiter Augustus gestellt wird, den die Römer als Gott auf Erden betrachten und verehren werden, wenn er Britanner und Parther unterwirft. Die Strophe lässt auch die Zeit der Entstehung der Ode mit grossem Mass der Wahrscheinlichkeit bestimmen (oder vielleicht die Zeit der endgültigen Redaktion der Ode bei ihrer Eingliederung in den Zyklus?). Der Terminus post quem muss die Verleihung des Namens an Oktavian sein, der Terminus ante quem — der endgültige Verzicht des Augustus auf den Feldzug nach Britannien, was im J.26 erfolgte (Heinze). Man nimmt auch im allgemeinen an, dass die Ode gedichtet worden ist, als Horaz den Plan des Zyklus fertig hatte, und dass sie, zusammen mit der III. Ode, eine Umrahmung des zentralen Gedichtes des Zyklus, des „Musengedichtes" IV, bildet. In der Anlage sind die Oden dadurch ähnlich, dass in beiden eine Rede den Höhepunkt bildet (und fast die ganze Ode ausfüllt), hier die der Juno, dort die des Regulus[6].

Der Name der Parther bringt dem Dichter den Gedanken an die Schmach der Niederlage des Krassus bei Karrhä im J. 53 nahe und an die Notwendigkeit, diese Schmach unter Augustus' Führung[7] zu tilgen. Wenn aber in der Partherfrage die Wiedererlangung der Feldzeichen, die damals des Feindes Beute wurden, den Aufruf zu bilden pflegt[8], spricht Horaz in den Strophen II und III von den Soldaten des Krassus, die bis jetzt in der Gefangenschaft leben, barbarische Weiber geheiratet haben und im feindlichen Heer dienen — und das alles geschieht *incolumi Iove et urbe Roma*.

Der unerwartete Nachdruck auf die gefangenen Soldaten, nicht auf die Feldzeichen — wer würde aber vom Dichter eine rigorose Logik erwarten — ist aber, wie es im weiteren klar wird, von künstlerischen Rücksichten bedingt[9]. Er bereitet

---

[4] Ibid., S. 231.

[5] Mommsen, *o.c.* S. 178.

[6] Siehe jetzt E. Fraenkel, *Horaz*, Darmstadt 1963, S. 315 f., 322 f.

[7] Die Benennung des Augustus als praesens divus bezeichnet ihn als Gott, der nach römischem Glauben dem römischen Heere durch seine hilfreiche Gegenwart in der Schlacht beisteht (H. Haffter, *Die fünfte Römerode der Horaz*, Philologus XCIII 1938, S. 132 ff.).

[8] So auch Horaz *Carm.* IV 15,6: *et signa nostro restituit Iovi derepta Parthorum superbis postibus*; *Epist.* I 18, 56: *templis Parthorum signa refigit*; *Mon. Ancyr.* 29; *signa et spolia reddere*; bei Iustinus freilich, XLII 5: *captivi ex Crassiano sive Antonii exercitu recollecti signaque cum his militaria Augusto remissa.*

[9] Fraenkel, *o.c.* S. 323.

den Weg der Regulusgeschichte vor und ermöglicht den Übergang zum Hauptteil des Gedichtes, der Ansprache des Regulus an die Senatoren, und zum Bild des unbeugsamen Mannes, einer Verkörperung der römischen Tugend, der, nachdem er dem Senat den für sich selbst verderblichen Rat erteilt hat, den dem Feinde geleisteten Schwur treulich erfüllend, den Weg nach Karthago antritt, d. h. dem Martertode ungerührt entgegengeht. Das sind zwei künstlerische Höhepunkte des Gedichtes, die sich ins Gedächtnis des Hörers einprägen, um deren willen das Gedicht überhaupt geschrieben worden scheint.

Die Legende von Regulus' Gesandschaft nach Rom und von seinem Martertod in Karthago[10], die wahrscheinlich unter der Feder der Annalisten geprägt worden ist (Polybios kennt sie nicht), hat zur Cicero's Zeit eine feste und traditionelle Form angenommen. Sie bildete ohne Zweifel auch das Lieblingsthema der rhetorischen Schulübungen (*rhetorum campus*, Cic.). Davon zeugen die Stellen z. B. bei Seneka dem Jüngeren oder bei Valerius Maximus (aber auch bei Seneka *Contr.* V 7 wird Regulus als Beispiel genannt, dass es nicht unbedingt schändlich ist, in Gefangenschaft zu geraten). Wenn es sich um Ovid handeln würde, drängte sich von selbst der Gedanke an die Schulerinnerungen auf. Bei Horaz kommt diese Quelle der Inspiration nicht in Betracht. Die spärlichen und lückenhaften Einzelheiten, die von den Historikern und Antiquariern überliefert sind, geben solch ein volles und ausdrucksreiches Bild nicht, wie wir es bei Horaz haben. Anders bei Cicero, der mehrmals der heldenhaften Haltung des Regulus gedenkt, besonders aber in seinem Werk *Über die Pflichten*, laut seinem Grundsatz, die philosophischen Ausführungen nicht nur mit Beispielen zu illustrieren, die er in den griechischen Quellen vorfand, sondern auch mit den aus römischen Geschichte geschöpften (*externa — nostra*). Der Reguluslegende bedient er sich hier zweimal, I 39—40 als Beispiel dafür, dass man den auch dem Feinde gegebenen Schwur halten soll. III 99—100 in einer Erörterung über die *magnitudo animi et fortitudo*.

Daher ist es nicht verwunderlich, dass man schon seit Denis Lambin die beiden Stellen als Parallele und Illustration in den Horazkommentaren anzuführen pflegt, allerdings mit dem Vorbehalt, es solle nicht heissen, Cicero wäre eine direkte „Quelle" für Horaz; es könnte doch eine traditionelle Form der Legende sein (so Pasquali[11]), die Horaz auch anderswo, z. B. aus den Annalisten, bekannt war (das lässt sich aber der lückenhaften Überlieferung wegen nicht feststellen).

Wenn wir aber die beiden Darstellungen miteinander vergleichen, zwingen die Berührungspunkte zur Überlegung, und zwar nicht nur im Gehalt, sondern auch, was wichtiger ist, in der künstlerischen Ausgestaltung, um nicht davon zu sprechen, dass bei beiden Schriftstellern von Austausch der Gefangenen die Rede ist und nicht

---

[10] Cf. E. Klebs, RE II (1896), Sp. 2088 f.; P. Blätter, *Studien zur Regulusgeschichte*, Sarnen 1945 (Diss. Fribourg); H. Kornhardt, *Regulus und die Cannagefangenen. Studien zum römischen Heimkehrrecht*, Hermes LXXXI 1954, S. 85—123.

[11] G. Pasquali, *Orazio lirico*, Firenze 1920, S. 704.

auch vom Frieden, wie bei Livius epit. 18. Das letzte erklärt sich freilich dadurch, dass bei beiden die Geschichte ein Gegenstand der moralischen Deutung ist.

Bei Cicero hat Regulus solche vorteilhafte Aussichten vor sich (*utilitatis speciem*, allerdings — *falsam*), *Off.* III 99: *manere in patria, esse domi suae cum uxore, cum liberis, quam calamitatem accepisset in bello communem fortunae bellicae iudicantem tenere consularis dignitatis gradum.* Dabei ist es nicht belanglos, dass das *manere in patria* eqs. an das früher von Ulixes Gesagte anknüpft: *regnare et Ithacae vivere otiose cum parentibus, cum uxore, cum filio* (§ 97).

Doch liessen es ihn nicht tun: *magnitudo animi et fortitudo.* Deshalb plädierte er in der Senatssitzung dagegen: *Itaque quid fecit? In senatum venit, mandata exposuit, sententiam ne diceret recusavit; quamdiu iure iurando hostium teneretur, non esse se senatorem. Atque illud etiam ... reddi captivos negavit esse utile; illos enim adulescentes esse et bonos duces, se iam confectum senectute.* In der Folge davon (*cuius cum valuisset auctoritas*) — *neque eum caritas partiae retinuit nec suorum* — kehrte er nach Karthago in die Gefangenschaft zurück, obwohl er wusste, was für Folgen es nach sich ziehen wird: *Neque vero tum ignorabat se ad crudelissimum hostem et ad exquisitissima supplicia proficisci.*

Diese in der Ciceronianischen Darstellung enthaltenen Motive sind bei Horaz effektvoll entwickelt, sowohl in der Rede des Regulus, *dissentientis condicionibus foedis*, wie auch, und hier besonders, in der ergreifenden Endszene, wo er, die Küsse der Frau und die Kindlein von sich weisend, vor den Senatoren steht, den Blick zu Boden geheftet, seine Meinung auszusprechen sich weigernd, da er als Gefangener, so lange ihn der dem Feinde geleistete Eidbände, kein Senator sei (so bei Cicero, von Horaz kurz durch *capitis minor* wiedergegeben). Als aber die lange schwankenden Senatoren seinen Rat billigten, was für ihn Untergang bedeutet (*consilium non alias datum*, bei Cicero: *stultum hominem diceret quispiam et repugnantem utilitati suae*), eilt er, *egregius exul*, die um ihn trauernden Freunde und das ihn zurückhaltende Volk beiseite schiebend, seinem Verhängnis entgegen; dabei ist bei ihm keine Spur der Erregung sichtbar, und es scheint, als ob er, der seiner Klienten Zwist am Forum geschlichtet, zu sich aufs Land zur Erholung zurückkehre, etwa wie die Interlokutoren des Dialoges vom Redner — Regulus, ein unübertroffenes Exempel der römischen Tugend und Unbeugsamkeit.

Dieser prächtigen Szene geht Regulus' Rede voraus, in der er seine Stellungsnahme begründet. Bei Cicero heisst es: es lohnt sich nicht, die gefangenen Karthager gegen ihn auszutauschen, junge Männer und gute Feldherren gegen den schwachen Greis. Bei Horaz ist die Motivation anders ausgestaltet, vorbereitet aber durch das früher über die Soldaten des Krassus ausgesprochene Urteil und aufs engste an dieses anknüpfend. Sein Regulus sah in Karthago an den Wänden der Tempel die römischen Feldzeichen (*signa ... Punicis adfixa delubris*), er sah die den Soldaten entrissenen Waffen, ohne dass diese den Tod fänden (*sine caede*); er sah die freigeborenen Soldaten selbst, die Hände am Rücken gefesselt (*civium retorta bracchia libero*). Er sah die punischen Felder, die unlängst durch die Legionen verwüstet wur-

den, jetzt in Ruhe bebaut. Und dieser Anblick der Schande des römischen Namens führt ihm den Gedanken nahe: Wer es einmal duldete, von dem treulosen Feinde gefangen zu werden, ohne den Heldentod auf dem Kampffelde zu erleiden, wer einmal am Arm die Fesseln fühlte und zum Sterben zu feig war (*qui lora restrictis lacertis sensit iners, timuitque mortem*), der ist der Sorge und Gnade unwert. Der für Gold ausgekaufte Soldat kommt nicht tapferer in die Heimat zurück, ebenso wie kein Färber dem Zeug hilft, dass es die verlorenen Naturfarben wiedererlange, wie die der Schlinge entsprungene Hindin dadurch nicht kampfbereit wird. Zur Schande würden die Römer noch Schade erleiden und ein verderbliches Beispiel den zukünftigen Generationen geben (*exemplo trahenti perniciem veniens in aevum*).

Die, welche den Ausgangspunkt des Horaz in den aktuellen Ereignissen suchten, wollten seit Mommsen dieser Argumentation eine Verteidigung der Aussenpolitik des Augustus etwa um das Jahr 27 sehen. Dieser, offiziell zu dem Programm Julius Cäsars sich bekennend, Britannien, Germanien und das Königreich der Parther in das römische Reich einzuverleiben, war damals keineswegs geneigt, diesen Plan auszuführen, und vor kurzem war er aus dem Orient zurückgekehrt, ohne irgendeinen Erfolg in der parthischen Sache heimgebracht zu haben, wie früher Antonius. Das müsste ihm die öffentliche Meinung übelnehmen, und auch im Senat müssten solche Stimmen laut werden, da Horaz des Senates zweimal gedenkt. Deshalb solle Horaz kündigen, dass die karrhischen Gefangenen unwert sind, für ihr Los zu sorgen, um dadurch das Ablassen vom Feldzug gegen die Parther im Sinne des Herrschers zu rechtfertigen. — So ungefähr Mommsen.

Da würde Horaz gleich nach der ersten Strophe, in der Augustus aufgefordert wird, Britanner und Parther zu unterwerfen, sich von dieser Stellung zurückziehen, in Bezug auf die Parther, nicht aber auf die Britanner! Schon Heinze hat dagegen eingewendet, dass der Dichter, indem er die Schande breit ausmalt, die die Gefangenschaft der Soldaten des Krassus Rom zuzieht, auch die Notwendigkeit der Rache unterstreicht.

Auf einen anderen schwachen Punkt dieser Argumentation hat G. de Plinval hingewiesen[12]. Er spricht Bedenken aus, ob in den Jahren 27/26, also ein Viertel Jahrhundert nach Karrhä, das Los jener Gefangenen so viel Interesse erwecken konnte. Vom praktischen Standpunkte aus gesehen, hatten dieselben doch für Rom keinen Wert mehr. Dagegen lebten in parthischer Gefangenschaft die Soldaten des im J. 40 geschlagenen Decidius Saxa, die des Legaten Oppius Statianus, im J. 36, und die Antonius selbst, gefangen während seines Rückzuges am Ende desselben Jahres, Männer, deren Verlust fühlbar war. Diese eher dürfte Horaz — behauptete Plinval — gemeint haben, obwohl man von ihnen kaum sagen konnte, dass sie *sine caede* in Feindes Gewalt gerieten. Übrigens formulierte der Schweizer Gelehrte besonders stark den „aktualisierenden" Standpunkt; seiner Meinung nach tritt

---

[12] G. de Plinval, *Horace et le sort des prisonniers d'Orient*, Mélanges J. Marouzeau, Paris 1948, S. 491–498.

Horaz — in dem Gedicht, der nach ihm zu den „les mieux réussies" gehört — als ein ministre discret der Augusteischen Propaganda; man solle bei ihm weder eine „réaction du patriotisme", noch ein „echó de l'opinion contemporaine indignée" suchen. — Ein schwacher Punkt dieser Anschauung besteht wiederum darin, dass Horaz expressis verbis von den karrhischen Soldaten spricht, während er anderswo die Gefangenen und die Feldzeichen der Jahre 40 und 36 ausdrücklich nennt.

Etwas anderes fällt aber in der Argumentation des Regulus bei Horaz auf. Wie man in den Kommentaren unterstreicht, war bei den Römern der Auskauf und Austausch der Gefangenen üblich, obwohl man auch gelegentlich vom *exemplum civitatis minime in captivos iam inde antiquitus indulgentis* spricht, Liv. XXII 61,1. Nicht lange nach der Gesandschaft des Regulus, im J. 239, notiert Livius epit. 19: *commutatio captivorum cum Poenis facta est*. Auch im J. 217. Damals waren Hannibal und Fabius Maximus überreingekommen, dass derjenige, der mehr Leute erhalte, zweieinhalb Pfund Silber für den Soldaten zahle. Da den Römern 247 Männer mehr zuteil wurden und der Senat zögerte, die schuldige Summe zu bewilligen, weil der Diktator die Väter nicht um Rat gefragt habe, verkaufte er sein vom Feinde nicht vernichtetes Landgut und deckte die Schuldsumme aus eigenen Mitteln (Liv. XXII 23,6). Also erachtete man solch eine Transaktion als zulässig und nicht schändlich.

Einen Fall dagegen, ebenfalls aus dem II. punischen Kriege, da man den Vorschlag, die Gefangenen auszuwechseln, abgewiesen hat, erzählt in ausführlicher und rhetorisch reich ausgeputzter Darstellung derselbe Livius, XX 58—61 (auch bei Polybios VI 58), und zwar in der Lage, da die Römer in diesem Masse Soldaten brauchten, dass sie trotz kritischer finanzieller Situation eine ungeheuere Summe aufgaben, um 8000 Sklaven aus privatem Besitz auszukaufen und zu bewaffen, obwohl sie um einen viel geringeren Preis ebenso viel Soldaten von den Puniern erhalten konnten.

Es waren die Soldaten, die während der Schlacht bei Kannä zum Überwachen des Lagers zurückgelassen, da die anderen den Tod am Schlachtfeld erlitten, in Gefangenschaft gerieten. Hannibal sandte damals zehn Delegaten der Gefangenen in der Gesandschaft nach Rom damit sie über den Austausch verhandeln ohne jede andere Garantie der Rückkehr, als ihren Schwur (*nec pignus aliud fidei quam ut iurarent datum*, 58, 6).

Auf die Rede der Delegierten, die als Argument die aus der Geschichte bekannten Fälle des Loskaufens der Gefangenen anführten, auch auf geringere Kosten hinwiesen, ale die der Ausstattung der Sklaven, und die Trauer ihrer Verwandten, die im Vorhof der Kurie stehen und mit Besorgnis auf den Entschluss des Senates warten (60, 16), antwortete in der Diskussion T. Manilius Torquatus, *priscae ac nimis durae, ut plerisque videtur, severitatis*:

Es bestehe zwar ein *mos a maioribus traditus*, dass man die Gefangenen loskauft. Diese aber haben es nicht verdient, die sich sogar beinahe rühmen, dass sie sich dem Feinde übergaben. Sie sollten mit Kraft die dichtgeschlossenen Reihen der Feinde

durchbrechen und eher im Kampf fallen, als in feindliche Gewalt geraten. Zu spät begehren sie die Heimat, jetzt, da sie ihre bürgerliche Ehre verloren haben, dem Bürgerrecht entfremdet und Knechte der Punier geworden sind (*deminuti capite*, *abalienati iure civium*, *servi Carthaginiensium facti*). Sie wollen für Geld dorthin zurückkehren von wo sie sich aus Feigheit und Niederträchtigkeit entfernt haben. Solche Bürger sollte das Vaterland begehren? (60, 15 ff.).

Unter dem Eindruck dieser Rede beschloss der Senat die Gefangenen nicht loszukaufen — obwohl viele Senatoren unter ihnen Verwandte hatten —, wobei man auch in Betracht zog, dass die Staatskasse leer war, und dass es auch zu Hannibals Gunsten wäre, der an Geldmangel litt. Als aber der Senatsentschluss dem Volke bekannt geworden war, gesellte sich neue Trauer wegen des Verlustes so vieler Bürger zu der alten, und sie begleiteten die Gesandten mit viel Weinen und Klagen bis zu dem Tore (61,3).

In diesem Falle waren es besondere, durch die Kriegslage bedingte Rücksichten, die diesen Entschluss verursachten. Doch erinnert die Argumentation und manche Einzelheiten dieser Szene lebhaft an Horaz. Die Geschichte in ähnlicher Ausstattung konnte Horaz wiederum, wie Livius, aus der Annalistik bekannt sein, die ja stets dem Prozess der Rhetorisierung unterlag. Woher aber stammt die Assoziation zwischen der Absage des Regulus, die Horaz als Argument in der Frage der karrihischen Gefangenen anwendet, mit dem Ereignis aus dem II. punischen Kriege?

Wie gesagt, hat die Cicero-Stelle *Off.* III 99—100 (und I 39—40) einen festen Platz in den Horazkommentaren. Dagegen benutzt man zur Interpretation unserer Ode einen anderen, den beiden Schriftstellern gemeinsamen Punkt nicht. Und zwar bildet die Stelle III 99—100 zur einen Teil der ganzen Partie III 96—115 über die *animi excellentis magnitudo et praesentia*, die befiehlt, die *species utilitatis* abzuweisen, und in dieser Partie sich einigemal wiederholt, wie ein Leitmotiv, der Name und — wie es bei Cicero heisst — *laus Reguli* (§ 111). Im § 100, so wie in I 39, unterstreicht Cicero, dass Regulus den Schwur gehalten hat und dass er gegen die *species utilitatis* handelte. Im § 111 hebt er hervor, dass er *captivos retinendos censuit*. Im § 113 f aber (auch I 40) stellt er der lobenswerten Haltung des Regulus das Verhalten eben dieser *decem illi* gegenüber, *quos post pugnam Cannensem misit iuratos ad senatum Hannibal, se in castra redituros, quorum erant potiti Poeni, nisi de redimendis captivis impetravissent.* Und er berichtet, nach Polybios (dasselbe bei Livius), wie einer der zehn Abgesandten, kurz nachdem sie den Weg nach Rom angetreten haben, unter dem Vorwand in das Lager zurückkehrte, er habe vergessen, etwas mitzunehmen und vor Einbruch der Nacht die anderen einholte, um auf diese Weise den Schwur vermeintlich zu erfüllen und dann in Rom bleiben zu können. (So bediente er sich einer solchen *sollertia*, wie z. B. der Q. Fabius Labeo als Schiedsrichter im Streit der Nolaner mit dem Neapolitanern, *Off.* I 33). Der Senat billigte aber diese *calliditas perverse imitata prudentiam* nicht, und befahl, ihn in Fesseln zu Hannibal zurückzubringen. Was aber hier für Cicero — und für uns — am wichtigsten ist (*illud erat maximum*), beschloss der Senat diese 8000 Männer

nicht loszukaufen, um den römischen Kriegern einzuprägen, dass sie entweder siegen oder sterben sollen: *eos senatus non censuit redimendos, cum id parva pecunia fieri posset, ut esset insitum militibus nostris aut vincere aut emori.*

Damit endet die Partie, in der über *animi excellentia et praestania* gehandelt wird. *Sit iam huius loci finis* — sagt Cicero, um laut der im § 96 gegebenen Disposition zu einen anderen Gegenstand überzugehen: *conformatio et moderatio continentiae et temperantiae*. In dieser aber Partie, in der Regulus' Name immer wieder auftaucht, sind sowohl einzelne Motive, mit denen die Endszene der Horazischen Ode[13] ausgeschmückt ist, enthalten, wie auch die Regulus-Affaire mit der der Kannenser Gefangenen verbunden ist, hier aber findet sich dieselbe Argumentation gegen den Auskauf der Gefangenen, deren sich Regulus bei Horaz bedient.

Diese augenscheinlichen Übereinstimmungen lassen doch in der Ciceronianischen Fassung der Reguluslegende und in ihrer moralischen Deutung nicht nur eine der Überlieferungen der Regulusgeschichte — der uns bekannten und auch der unbekannten — sehen, sondern seine direkte Quelle. So hätte auch Horaz Anregung gefunden in der Lektüre des Cicero-Werkes *Über die Pflichten*, in dem — neben den gelegentlichen Ausfällen gegen Cäsars Diktatur, die bei dem Haupte des republikanischen Lagers und in der politischen und persönlichen Situation, in welcher das Werk entstand, natürlich sind — ein Vortrag der Ethik vorliegt, nicht nur der individuellen, sondern auch der nationalen, die im Grunde der Prinzipat dem Verteidiger und Theoretiker der Republik entnahm, in Sorge um Erhaltung des *mos maiorum* und des römischen Charakters des Reiches.

Das lässt ohne jeden Zweifel dem poetischen Bilde des Horaz einen Platz im Bereich der moralischen Erwägungen und nicht der aktuellen Propaganda zuweisen. So wird man, glaube ich, der Intention des Dichters gerecht, der in den Römeroden wie ein Prophet feierlich das Lob der römischen *virtus* kündet, zu Nutzen und zur Anwendung für die junge, augusteische Generation. Die aktuellen Anspielungen finden sich hier auch. Doch waren sie für den Dichter kein *spiritus movens*. Das ergreifende Horazische Bild geht aus den moralischen Erwägungen hervor, unterstützt durch die Lektüre des Ciceronianischen Werkes. Daher empfindet der Leser den Regulus und seine Rede als erst—, die Aktualien als zweitrangig.

Es wäre hier noch der Zusammenhang der I. Strophe mit dem Ganzen zu klären. In dieser Hinsicht bereiten uns die Römeroden einige Schwierigkeiten. Die Ursache davon ist der pindarische Gedankengang, oder — wie es F. Klinger treffend bezeichnete — die Mehrstimmigkeit der Gedankenführung, bzw. auch der Umstand, dass manche Gedichte *ex post* dem Plan des Zyklus einzupassen waren. So ist die Einheit des IV. Gedichtes ein Gegenstand der Auseinandersetzungen, die nicht zur Übereinstimmung geführt haben, und auch der Zusammenhang der zwei ersten Strophen des I. Gedichtes hat den Interpretatoren viel Mühe bereitet[14].

---

[13] Hor. *Carm.* III 6,9—12.

[14] Der letzte mir bekannte Versuch stammt von V. Pöschl, *Die Einheit der ersten Römerode*, HSPh LXII 1958, S. 322—346.

In der uns vorliegenden Fassung nehmen die Oden III und V wirklich den Platz ein, den man ihnen im Zyklus zuschreibt. Das macht wahrscheinlich, dass sie im J. 27, schon für den Zyklus, entstanden. Doch könnte man sich auch wohl vorstellen, dass die beiden Oden früher geschrieben worden sind, besonders wenn man die Vermutung von Tanaquil Faber abweist, dass in der Junorede an angebliche Pläne der Übertragung der Hauptstadt nach Osten angespielt und mit ihnen polemisiert wird. Was aber die karrhische Schande betrifft, hat man ja schon von Antonius ihre Tilgung erwartet. Die Angelegenheit war gewiss am Vortag der Schlacht von Aktium aktuell, da die Oktavianische Propaganda den heiligen Krieg gegen Antonius und Kleopatra verkündigte. Man dürfte also annehmen, — das tue ich aber nicht, — dass die V. Ode früher verfasst worden ist. Jedenfalls ist sie als Frucht der Überlegungen des Dichters und Moralisten über die römische *virtus* aufzufassen, deren Erneuerung dazu führen wird, die hoffnungslose Lage zu überwinden, deren Ursache die langwierigen Bürgerkriege und die Lockerung der Volksmoral war. Erst als die Ode dem Zyklus einverleibt wurde, käme die erste Strophe hinzu.

Es wäre kein isoliertes Beispiel des Einflusses des Ciceronianischen Schrifttums und Gedankengutes auf die augusteischen Schriftsteller, der présence culturelle des Cicero in diesem — wie es der Rhetor Q. Haterius bezeichnete — ihm fremden Zeitalter (Sen. *Suas.* 6,1).

Von Eduard Norden stammt folgendes Urteil: „Die Wirkung der philosophischen Schriften Ciceros auf die Zeitgenossen — intime Freunde wie Brutus und Atticus natürlich ausgenommen — muss sehr gering gewesen sein. ... Die Wirkung dieser Schriften begann erst, ale die Bildungsdifferenzen sich nivellierten und griechische Sprachkenntnisse im Westen eine Seltenheit wurden, d. h. zur Zeit der Propaganda des Christentums" usw.[15]

Das ist im allgemeinen richtig. Ganz ähnlich hat der Ciceronianische Typus der Beredsamkeit gleich nach seinem Tode jenem weichen müssen, den er stets bekämpfte, der uns aber aus dem Werke Senekas d. Älteren, auch in den Schriften Senekas des Philosophen bekannt ist: erst zur Zeit Quintilians erfolge die Rückkehr zur Ciceronianischen Eloquenz.

Doch hat Th. Zieliński in seinem Cicero-Werk, unter dem Schlagwort „Horaz als Philosoph ein Schüler Ciceros, in Römeroden und sonst", als einen „Schuldschein auf die Zukunft" aus der V. *Tuskulane* einige Erinnerungen aus der Cicero-Lektüre bei Horaz notiert[16]. M. Pohlenz nahm daraus, in der Teubnerschen Ausgabe der *Tuskulanen*, 1918, S. IV, nur die Damoklesstelle an, von anderen sagt er „cetera nimis audacter Zieliński". Er selber aber erachtete, dass ein anderer augusteischer Dichter, Ovid, bei der Abfassung der *Remedia amoris* den *Therapeutikos* des Chrysip-

---

[15] E. Norden, in: Gercke-Norden, *Einl. i.d. Alt.-wiss.*, I, 1910, S. 493.

[16] Th. Zieliński, *Cicero im Wandel der Jahrhunderte*, Leipzig und Berlin 1912, S. 88 und 306.

pos benutzt hat, direkt oder durch Vermittlung von Cicero *Tusc.* IV 74, was er mit vielen wörtlichen und gedenklichen Anklängen belegte[17].

In der neuer Zeit aber hat an Zieliński E. T. Silk angeknüpft. Einige Stellen aus den Oden und Epoden mit Cicero zusammenstellend kam er zur Überzeugung, dass Cicero in manchen Horaz angeregt hat, in anderen aber, wo man den direkten Zusammenhang nicht sieht, der Cicerotext den des Horaz besser interpretieren lässt[18].

Ähnlich bei Ovid. K. Atzert führt in der Teubnerausgabe des Werkes *De officiis*[2], 1932, S. XXV f., mehrere Echos der Cicerolektüre im III. Buch der *Ars amatoria* an. An ihn wiederum anzuknüpfen scheint S. D'Elia in dem mir nicht bekannten Artikel *Echi del De officiis nell'Ars amatoria*: die Ethik, die den Grund des Ovidischen Werkes bildet, sei immer noch die Ethik des Cicero, obwohl von Ovidius im Sinne des Weltmannes durchgebildet.

Ulrich Knoche hat im Aufsatz über *Die geistige Vorbereitung der augusteischen Epoche durch Cicero* die Role des Cicero als „Wegbereiter des augusteischen Sendungsbewusstseins" definiert, also der Idee, die zu den Hauptideen des Prinzipates gehörte[19]. Dass Horaz seinen anfänglichen Pessimismus in der Beurteilung der Lage Roms und sein angebliches *taedium sollicitum* gegenüber dem Vaterland unter dem Einflusse der Ereignisse überwand und sein System der individuellen in das der nationalen Ethik umwandelte — die Spuren der Zusammengehörigkeit dieser beiden Ideenbereiche sind u. a. in der I. römischen Ode sichtbar —, war es nicht nur die Folge des offiziellen Druckes seitens Augustus, der in der heimatlichen Geschichte die *praecepta et exempla publica vel privatim salubria*[20] aufsuchte und als realer, nüchterner Politiker in ihnen lediglich ein geeignetes Instrument zur Forderung seiner Absichten sah. Es entsprang der bei den Römern allgemeinen Bewunderung des *mos maiorum* als der Quelle der nationalen Kraft, und diese Überzeugung fand auch in den Büchern *Über die Pflichten* ihren Ausdruck. In dieser Sphäre soll man den Anlass zu den politisch-moralischen Ausführungen des Horaz in den Römeroden suchen. Ein Beispiel aber einer direkten Beeinflussung durch Cicero bietet die Regulus-Ode.

Wrocław

---

[17] Einspruch dagegen erhob K. Prinz, *Untersuchungen zu Ovid Remedia amoris*, WS XXXVI 1914, S. 61 ff.

[18] E. T. Silk, *Notes on Cicero and the Odes of Horace*, YCLS XIII 1952, S. 147–158.

[19] U. Knoche, in: Das Bild der Antike, II, Leipzig 1942, S. 200–218.

[20] Suet. *Aug.* 89.

LA BUCOLIQUE POST-VIRGILIENNE

Par

RAOUL VERDIÈRE

Casimiro Felici Kumaniecki meo,
in memoriam lucubrationum nostrarum Varsoviensium

Virgile, en publiant ses *Bucoliques*, avait certes introduit un genre nouveau dans la littérature latine, mais, témoignant d'une honnêteté que les écrivains qui vinrent après lui n'ont pas toujours accoutumée, il n'avait nullement prétendu inaugurer un genre inédit. De fait, à plusieurs reprises, il s'est réclamé directement ou indirectement de Théocrite[1]. Or, depuis le Syracusain, la bucolique avait subi de profonds avatars internes. En effet, même si chez Théocrite ainsi que chez les bucoliastes grecs qui suivirent une tranchée si heureusement ouverte par celui-ci, la bucolique fait montre, déjà parfois, d'un caractère allusif, elle baigne aussi, et au suprême degré, dans les âcres relents de la ferme. Avec Virgile, pieux desservant d'une muse plus raffinée, elle sera presque toute d'allusion, présentant „sous des masques et des oripeaux de bergers et de bergères des poètes et des mondaines"[2] du siècle d'Auguste. De tendance philosophique comme la bucolique VI, à mi-chemin entre la bucolique et l'élégie comme la bucolique X, elle n'émet plus qu'à peine le puissant remugle du bouc; politique comme les bucoliques I,IV et IX, elle offrira au jeune Calpurnius l'occasion de s'étaler dans une interprétation du genre où il passera maître, à telles enseignes que Lucain, encore à l'orée de son talent, ne pourra que le suivre.

Des sept bucoliques Calpurniennes que nous possédons, trois sont consacrées à l'empereur Néron, tandis que les quatre autres sont de pures bucoliques.

La première bucolique néronienne inaugure un procédé d'une originalité singulière. Les deux pastoureaux Corydon et Ornytus pénètrent dans une pinède où ils découvrent un hêtre qui porte, gravé dans son écorce, un long poème prophétique, le *vaticinium* de Faune[3]. Procédé original, ai-je dit, puisque nous n'en avons pas d'autre témoignage, mais procédé qui s'inscrit dans le cadre d'une croyance

---

[1] Verg. *Ecl.* 6, 1–2; 10, 1.

[2] L. Herrmann, *Les Masques et les Visages dans les Bucoliques de Virgile*, Bruxelles 1930, p. 3.

[3] Calp. *Ecl.* 1, 33–88. Pour les références à Calpurnius, à Lucain et à Nemesianus je renvoie à l'édition de C. Giarratano, *Calpurnii et Nemesiani Bucolica, Einsidlensia quae dicuntur carmina*, 3e ed., Turin 1943, Paravia, et non à mon édition T. Calpurnii Siculi *De laude Pisonis et Bucolica* et M. Annaei Lucani *De laude Caesaris Einsidlensia quae dicuntur carmina*, Berchem-Bruxelles 1954. Mon édition est en effet conforme à „la norme des dix-huit vers" inventée par mon maître Léon Herrmann et à laquelle je ne crois plus. Je crains d'ailleurs d'avoir été le seul à y croire. Je prépare une autre édition, entièrement renouvelée, qui sera respectueuse de l'ordre habituel des vers et qui paraîtra dans la collection „Roma Aeterna".

religieuse dont Ennius, ce semble, est le premier témoin[4]. Qu'annonce cette prophétie? Tout simplement le retour de l'âge d'or. Alors que Virgile, dans sa quatrième bucolique, chantait aussi ce paradis perdu mais susceptible d'être retrouvé, Calpurnius, les pieds solidement plantés dans la réalité, chante un paradis revenu: la fin de la tyrannie, le retour de la légalité, la certitude enfin qu'il n'y a plus à craindre une guerre civile. Et qui apportera à Rome une telle félicité? „Le jeune dieu, qui — dit le poète gagna sa cause au bénéfice des ancêtres de sa mère, les Iules"[5]. L'emploi du mot *iuvenis*, mot banal sans doute, mais qui, ici, ne peut nous laisser indifférent, évoque le *iuvenis* de la première bucolique virgilienne[6], et ce n'est qu'aux vers suivant que Calpurnius écrit *deus*[7], séparant ainsi, mais dans l'ordre inverse de celui de Virgile[8], deux mots appelés à se télescoper dans l'esprit du lecteur averti. Je doute s'il y a là un hasard, mais il est en tout cas certain que, heureusement pour nous, le tour employé par Calpurnius est si allusif qu'on est confondu d'apprendre qu'il fallut attendre Haupt[9] pour être persuadé que le jeune dieu chanté était Néron. Approfondissant certaines données fournies par Sarpe[10], Haupt fut le premier à souligner que ce vers est une nette allusion au procès des Troyens plaidé en grec par Néron devant Claude en 53[11]. La non moins nette allusion à Agrippine m'a permis d'écrire: „A ceux qui, sur la foi des textes sénéciens, seraient encore tentés de dater la bucolique de l'an 60, je dirai qu'un vers de celle-ci condamne irrémédiablement cette date: *maternis causam qui vicit Iulis*"[12]. Or Agrippine fut assassinée en 59 et le sénat, entre autres décisions méprisables, prit celle de „mettre l'anniversaire d'Agrippine au nombre des jours néfastes"[13]. J'en ai conclu — et M. Bardon a admis cette conclusion[14] — que Calpurnius avait dû nécessairement publier son recueil avant 59. Ce point d'histoire acquis permet d'en élucider un autre. A la fin du poème, Faune cesse de prophétiser l'âge d'or pour attirer l'attention sur l'apparition d'une comète au firmament romain. Celle-ci ne peut donc être la comète de l'an 60, comme d'au-

---

[4] Enn. *Ann.* 214 V.[2]:

... scripsere alii rem
versibus quos olim Faunei vatesque canebant.

[5] Calp. *Ecl.* 1,44–45.

[6] Verg. *Ecl.* 1, 42.

[7] Calp. *Ecl.* 1, 46

[8] Verg. *Ecl.* 1,6; 1, 18.

[9] M. Haupt, *De Calpurnii et Nemesiani carminibus bucolicis dissertatio*, 1854, repris dans *Opusc.* I, Leipzig 1875, p. 358 sqq. Le premier à suivre Haupt fut Th. Birt, *Symbola ad historiam hexametri latini*, Bonn 1877, p. 63 sqq.

[10] G. Sarpe, *Quaestiones philologicae*, Rostock 1819.

[11] Cf. Tac. *Ann.* XII 58, 2; Suet. *Claud.* 25, 10.

[12] Verdière, éd., p. 35.

[13] Tac. *Ann.* XIV 12,1

[14] H. Bardon, recension de mon édition, REL LVII 1955, p. 214.

cuns l'ont soutenu[15], mais celle de l'an 54[16]. Or l'apparition d'une comète fut toujours considérée par les Latins comme un signe de mauvais présage. Témoin ce qu'en ont écrit Virgile[17], Ovide[18], Lucian[19], Silius Italicus[20], Sénèque[21], Tacite[22] et Suétone[23]. Faisant à nouveau preuve d'originalité, Calpurnius semble donc s'inscrire en faux contre une opinion reçue. En réalité, il fait chorus avec Virgile et Ovide quand ceux-ci décrivent les présages annonçant la mort de César, mais, et c'est là l'important pour nous, en bon thuriféraire néronien qu'il est, il tourne à bien ce que chacun avait accoutumé de considérer à mal[24]. Au demeurant, Calpurnius devait faire école en la personne de Curtius Rufus. Cette communauté d'idée m'a permis d'établir, dans un article [destiné à paraître dans *Festschrift für Lesky*], que celui que les érudits français appellent d'habitude Quinte-Curce a écrit son oeuvre au début du règne de Néron.

Est-il possible d'établir quand se situe l'action de la première bucolique Calpurnienne? J. Hubaux et L. Herrmann, à nouveau, ont insisté sur les rapports existant entre cette bucolique et l'*Apokolokyntose* et notamment sur le fait que ces deux oeuvres commencent par une scène de vendange. Toutefois, si la satire soi-disant sénécienne dit très précisément: „C'était le 13 octobre"[25], Calpurnius était tenu de s'exprimer d'une manière moins terre à terre. Aussi écrit-il:

---

[15] Cf. J. Hubaux, *Sénèque et Calpurnius Siculus*, dans *Mélanges Paul Thomas*, Bruxelles 1930, p. 451 sqq.; Idem, *Les thèmes bucoliques dans la poésie latine*, Bruxelles 1930, p. 208–210; H. Bardon, *Les empereurs et les lettres latines d'Auguste à Hadrien*, Paris 1940, p. 226, mais cf. note précédente.

[16] Le premier à l'avoir soutenu est J. B. Postgate, *The Comet of Calpurnius Siculus*, CR XVI 1902, p. 38 sqq., qui fut suivi par L. Herrmann, *Réflexions sur la comète de Calpurnius*, RBPh X 1931, p. 145 sqq.

[17] Verg. *Georg.* I 466–468.

[18] Ov *Met.* XV 787.

[19] Lucan. I 526–533.

[20] Sil. I 461; VIII 626–627.

[21] Sen. *Nat.* XII 28, 2.

[22] Tac. *Ann.* XIV 22,1.

[23] Suet. *Nero* 36, 1. La comète de 54 a été signalée par Plin. *Nat.* II 23 (25), 92; Suet. *Nero* 36,1; Dio Cass. LX 35,1.

[24] Cf. Calp. *Ecl.* I 82–83:

> At quondam non talis erat, cum Caesare rapto
> indixit miseris fatalia civilibus arma.

[25] Cf. *Apocol.* 2, 1–2:

> Iam Phoebus breviore via contraxerat ortum
> lucis et obscuri crescebant tempora somni;
> iamque suum victrix augebat Cynthia regnum,
> et deformis Hiems gratos carpebat honores
> divitis Autumni, iussoque senescere Baccho
> carpebat raras serus vindemitor uvas.

Puto magis intellegi si dixero: mensis erat October, dies III idus Octobris.

Nondum Solis equos declinis mitigat aestas,
quamvis et madidis incumbant prela racemis
et spument rauco ferventia musta susurro[26].

Est-ce à dire que l'action de la bucolique se déroule également le 13 octobre 54, jour du trépas de l'empereur Claude? Certainement point, sinon l'on ne comprendrait pas que le poète fasse prophétiser à Faune le règne à venir de Néron. En réalité, Calpurnius a été très précis. La vendange proprement dite est terminée puisque les pressoirs fonctionnent et que l'on recueille le vin nouveau. Or celui-ci est offert en libation à la déesse Meditrina au cours d'une fête, les *Meditrinalia*, que l'on célébrait le 11 octobre et, comme le foulage de la vendange n'est pas terminé, l'action doit donc se dérouler dans les jours qui ont précédé immédiatement le 11 octobre.

On comprend maintenant ce que certains motifs virgiliens sont devenus en passant par le creuset calpurnien. Les poèmes gravés dans l'écorce des arbres ne sont plus destinés à chanter l'amour, mais les *laudes* du nouveau dieu, Néron. Cette adulation forcenée a écoeuré maint critique. Je me garderai bien de mettre leur sincérité en doute, mais ce n'est pas une raison pour douter de la sincérité de Calpurnius. Je suis persuadé que la répulsion a été provoquée, et inconsciemment sans doute, par le Néron des années tragiques. On a perdu de vue que le Néron chanté par Calpurnius était celui du bienheureux *quinquennium*, de ces cinq années de félicité où il était encore le prince dont Racine faisait dire à Burrhus dans son *Britannicus*:

Quel plaisir de penser et de dire en vous-même:
Partout, en ce moment, on me bénit, on m'aime;
on ne voit le peuple à mon nom s'alarmer,
le ciel dans tous leurs pleurs ne m'entend point nommer,
leur sombre inimitié ne fuit point mon visage,
je vois voler partout les coeurs à mon passage.

Par ailleurs, ce sentiment d'adoration, s'il était le seul à s'exprimer, eût rapidement fait naître la lassitude; il y a „quelques vers qui ne sont pas exempts de grandiloquence mais qui pourtant sont animés d'une fierté vraiment romaine, d'un orgueil sincèrement confiant dans la destinée du gigantesque empire"[27]:

Scilicet ipse deus Romanae pondera molis
fortibus excipiet sic inconcussa lacertis,
ut neque translati sonitu fragor intonet orbis
nec prius ex meritis defunctos Roma Penates
censeat, occasus nisi cum respexerit ortus[28].

Si la première bucolique peut à juste titre passer pour un „évangile", je vois dans la quatrième un alléluia de „joyeuse entrée" dans lequel Calpurnius, brûlant ses vaisseaux, chante la déification de Néron avec une flagornerie si révoltante qu'on

---

[26] Calp. *Ecl.* 1, 1—3.

[27] Hubaux, *Les thèmes bucoliques*, p. 215—216.

[28] Calp. *Ecl.* 1, 84—88. Sur l'exégèse de ces vers cf. mon article à paraitre dans *Festschrift für Lesky*.

n'a pu l'en excuser qu'en voyant dans ce poème „la grande idée politique et sotériologique dont la fantaisie de Virgile s'était emparé pour donner à sa quatrième églogue tant de mystérieuse ampleur"[29].

Cette bucolique débute par un magnifique éloge de Mélibée, prononcé par Corydon, en qui la critique est unanime à reconnaître Calpurnius. Il comporte trois grandes parties. Dans la première, Corydon exprime sa reconnaissance pour l'aide matérielle que Mélibée lui apporte à lui-même ainsi qu'à son frère Amyntas, qui est également poète; dans la deuxième il vante l'activité littéraire de Mélibée; dans la troisième enfin Calpurnius fait l'éloge d'un Tityre en qui, avec nombre d'érudits, je reconnais Virgile. Cette longue, trop longue introduction, compte 81 vers. Puis, Corydon et Amyntas chantent en couplets amébées l'éloge de Néron et un peu celui d'Octavie. Le poème se termine par de vives félicitations de Mélibée suivies de non moins vives pressions de Corydon qui désirerait que Mélibée portât son poème à la connaissance du dieu du Palatin où il a ses entrées. Mélibée, tout refroidi, se contente de répliquer qu'il est l'heure de conduire les moutons à la rivière.

Le but poursuivi par Calpurnius dans ce poème est clair: il veut chanter l'âge d'or, mais il se rend compte qu'un thème comme celui-ci dépasse singulièrement le cadre imparti au genre bucolique. Ce n'est point, à mon avis, une critique directe à l'adresse du Virgile de la quatrième bucolique, mais une prise de position par laquelle Calpurnius veut montrer, puisqu'il s'impose un cadre identique, qu'il entend bien, non point égaler Virgile, mais le dépasser. Qui plus est, il multiplie les allusions à des passages virgiliens bien connus pour que le lecteur ne soit pas dupe de son but. C'est ainsi qu'il se fait donner par Mélibée le conseil de ne pas chanter Néron comme il a chanté Alexis[30] — net rappel de la deuxième bucolique virgilienne — et de fabriquer la même flûte que celle qui chanta les forêts dignes d'un consul[31], net rappel de la quatrième bucolique Virgilienne. Et quand Corydon assure à Mélibée que, grâce à sa protection, son frère et lui jouissent des bois d'Amaryllis[32], comment ne pas songer à la première bucolique virgilienne? Ainsi donc, nous voyons Calpurnius talonner, cerner Virgile à la suite d'une marche d'approche dont les étapes sont évidentes pour nous, comme s'il voulait le vaincre sur le champ de bataille où le Mantouan semble s'être illustré en premier lieu. Mais, entre l'éden promis par Virgile et celui que décrit Calpurnius, rien de commun. Procédant par un crescendo habile, Corydon et son frère Amyntas nous présentent en Néron un dieu souriant, étendant son action bienfaisante et pacificatrice, non seulement au monde romain, mais à tous les domaines. Si, au début du panégyrique de l'empereur, Amyntas se contente de dire, qu'Apollon accompagne Néron[33], Corydon, fidèle à une des lois du couplet amébée, surenchérit aussitôt pour proclamer que l'empereur se trouve aux côtés de

---

29 Hubaux, *Les thèmes bucoliques*, p. 198.
30 Calp. *Ecl.* 4, 73—74.
31 Calp. *Ecl.* 4, 76—77.
32 Calp. *Ecl.* 4, 38.
33 Calp. *Ecl.* 4, 87—88.

Jupiter[34]. A la fin, brisant toutes les barrières de l'imagination, comme en proie aux transes pythiques, mêlant avec un art consommé adoration et loyalisme, Calpurnius fait lancer par ses pastoureaux deux couplets où, interpelant Néron sous le nom de Jupiter, ils lui demandent de „ne pas délaisser son oeuvre de paix"[35]. Insensiblement, allégoriquement, se conformant à une tradition qui, à travers le culte sullanien et la quatrième bucolique virgilienne, remonte aux „basileis" hellénistiques, Calpurnius joue magnifiquement de l'équivoque Néron-Apollon pour conclure son éloge par une matoise mais directe allusion à la tendance de la conjoncture qui tend à l'assimilation entière de l'empereur avec le père des dieux. Si Calpurnius, dans le dessein apparemment insensé qu'il a conçu, n'a pu ne pas avoir recours à certains procédés virgiliens, on voit aussi comment il a su s'en détacher. Ce ne fut pas sans l'aide puissante de quelques prédécesseurs renommés. C'est ainsi que J. Hubaux a soutenu que quelques traits de l'Apollon Calpurnien ont été empruntés à Callimaque[36]. Toutefois, le poète paraît aussi s'être inspiré d'Ovide. A preuve, la fin des *Metamorphoses*. Faites qu'il arrive le plus tard possible et au dela de la limite de notre siècle le jour où cette tête auguste, abandonnant l'univers qu'elle gouverne, accèdera au ciel et, de loin, accordera sa faveur à nos prières"[37]. A première vue, Calpurnius semble pasticher Ovide: „Dieux, je vous en prie, ce jeune héros que vous avez envoyé du sein de l'azur, ne le rappelez à vous qu'après un grand nombre d'années," mais il se reprend pour ajouter: „ou plutôt délivrez-le de sa condition de mortel et accordez-lui une destinée céleste à la trame éternelle"[38]. L'imitation ovidienne est criante, si criante même que Calpurnius se rend bien compte qu'elle n'échappera pas à la sagacité du lecteur lettré. Comment faire? Il donne alors la parole à Mélibée: „Les vers que vous venez de chanter sur vos flûtes jumelles sont d'un chant si doux, si limpide que je ne préférerais pas le nectar qu'ont accoutumé de butiner les essaims Péligniens"[39]. Or, Ovide est né à Sulmone, au pays Pélignien, et le compliment ahurissant de Mélibée, pour bucolique qu'il soit, veut tout simplement dire: „Je vois bien que vous avez imité Ovide, mais vous l'avez surpassé".

Encore que la septième bucolique Calpurnienne soit d'un intérêt bucolique très piètre, il n'en est pas de même au point de vue historique et archéologique. C'est

---

[34] Calp. *Ecl.* 4, 93—94.

[35] Calp. *Ecl.* 4, 137—146 et surtout 146: *ne desere pacem.*

[36] Cf. Hubaux, *Les thèmes bucoliques*, p. 201—202.

[37] Cf. Ov. *Met.* XV 868—870:

> Tarda sit illa dies et nostro serior aevo,
> qua caput augustum, quem temperat, orbe relicto,
> accedat caelo faveatque precantibus absens.

[38] Cf. Calp. *Ecl.* 4, 137—140. Hubaux, *Les thèmes bucoliques*, p. 203, a été le seul, semble-t-il à avoir saisi, ici, l'influence d'Ovide sur Calpurnius.

[39] Calp. *Ecl.* 4, 149—151. Il est étonnant qu'aucun des commentateurs de Perse, à ma connaissance, n'ait songé à appuyer *nectar* (*Prol.* 14) en se référant à Calpurnius, pas même E. Paratore, *L'ultimo verso dei „choliambi" di Persio*, Latomus XXIII 1964, p. 685—712.

en effet le document le plus important concernant l'amphithéâtre en bois construit par Néron. Le protagoniste est à nouveau Corydon. Durant son absence ont eu lieu les *Parilia*, fête de purification célébrée par les bergers le 21 avril, jour mythique de la fondation de Rome. Comme, suivant Tacite, l'amphithéâtre fut construit en 57[40], et que, suivant Suétone[41], sa construction dura moins d'un an, il faut admettre qu'il s'agit des *Parilia* de 58 plutôt que de 57 en raison de la précision apportée par Suétone. De toute façon, il ne peut s'agir des *Parilia* de 59, d'abord parce qu'une construction en bois devait fatalement connaître une vie brève, ensuite parce qu'on a vu plus haut que le recueil de Calpurnius a dû obligatoirement paraître avant la condamnation portée en 59 par la sénat contre Agrippine. Dernière précision et non la moindre, Corydon a été absent de la campagne pendant 20 jours[42], d'où l'on peut déduire que l'action de la septième bucolique se situe au environs du 10 mai 58.

Lorsque le vieux berger Lycotas s'étonne de cette longue absence, Corydon rétorque sur un ton supérieur par un long récit dont le seul intérêt réside dans la description du luxe dont Néron adorna son amphithéâtre, pourtant promis à une vie éphémère, et des *venationes* qui y furent célébrées. Ce morceau, qui tient du morceau de bravoure, excite prodigieusement la curiosité de Lycotas: „Corydon a-t-il vu le dieu?"[43] Entendons l'empereur. Oui, Corydon l'a vu, mais d'assez loin, car son sarreau de paysan ne lui a pas permis d'approcher Néron. Toutefois, „si mes yeux ne m'ont pas leurré", s'écrie-t-il, „ce sont, croit-on, réunis en un seul, les visages de Mars et d'Apollon"[44]. Passage dont l'importance est grande, car Néron, d'Apollon et de Jupiter qu'il était, est devenu une trinité. Exagération? A peine. L'assimilation au dieu de la guerre est, d'après moi, une allusion au fait que, après la retraite des Parthes en 55, le sénat, entre autres honneurs accordés à Néron, avait décidé de lui faire élever dans le temple de Mars Ultor une statue aussi haute que celle du dieu[45]. Bref, à part l'évocation des *Parilia* et d'une joute poétique entre deux bergers, cette bucolique ne présente aucune des qualités inhérentes au genre. Je n'ai pas laissé d'y déceler un motif virgilien que, bien entendu, Calpurnius a repris à sa manière. On se souvient que dans sa première bucolique Virgile traite du thème de l'absence. Tityre est parti à Rome pour y obtenir sa liberté; quand il l'apprend, Mélibée s'écrie: „Je me demandais pourquoi, Amaryllis, tu invoquais tristement les

---

[40] Tac. *Ann.* XIII 31, 1.
[41] Suet. *Nero* 12, 1.
[42] Calp. *Ecl.* 7, 1–2.
[43] Calp. *Ecl.* 7, 76–78:

> nunc, tibi si propius venerandum cernere numen
> fors dedit et praesens vultumque habitumque notasti
> dic age, dic, Corydon, quae sit mihi forma deorum.

[44] Calp. *Ecl.* 7, 83–84.
[45] Cf. Tac. *Ann.* XIII 8,1.

dieux et pour qui tu laissais pendre les fruits dans leur arbre: Tityre était loin d'ici. Les pins eux-mêmes, les fontaines elle-mêmes, ces arbustes eux-mêmes t'appelaient, Tityre"[46]. Or la septième bucolique de Calpurnius débute de la sorte: „Voilà 20 nuits que nos forêts désirent te voir et que tes taureaux mélancoliques attendent tes chants"[47]. Personne n'est dupe de l'hyperbole de Mélibée chez Virgile, mais on y sent frémir une émotion aussi sincère, aussi profonde qu'elle est déclamatoire; en revanche, chez Calpurnius, la mélomanie des taureaux, tout au plus bonne à inspirer un Benjamin Rabier ou un Walt Disney, est affreusement ridicule.

Les quatre autres bucoliques, celles qu'un Servius eût appelé des *merae bucolicae*, sont plus significatives de la technique calpurnienne, car ce sont celles qui permettent le mieux de saisir avec quelle maestria Calpurnius use de l'*adumbratio*, procédé de contamination auxquels même les plus grands poètes, tel Virgile lui-même, eurent recours.

La deuxième bucolique met en scène Idas, un berger, et Astacus, propriétaire d'un verger, lesquels brûlent d'amour pour la pure Crocalè et se la disputent en couplets amébées où ils combinent dans un méli-mélo abracadabrant troupeaux, plantations et passion. Le berger Thyrsis, arbitre de la joute, un peu effrayé sans doute par ce désordre qui n'est pas un effet de l'art, les renvoie en leur disant sagement: „Vous vous valez tous deux; aussi vivez en bonne intelligence"[48].

La méthode de contamination de Calpurnius se révèle clairement. Il écrit: „Pendant toute l'année, je présure un fromage blanc comme neige"[49]. Virgile avait fait dire à son Corydon: „Je ne manque de lait frais ni l'été, ni l'hiver"[50]. Pourquoi notre poète a-t-il remplacé le lait frais par le fromage? Simplement parce que, comme l'a fort bien montré J. Hubaux[51], un détracteur de Virgile auteur d'un *Vergiliomastix*, s'était amusé à intercaler dans son texte une ponctuation qui faisait dire tout le contraire[52]. Aussi, pour éviter ce traquenard, Calpurnius est remonté à la source de Virgile, à Théocrite, qui avait écrit: „Le fromage ne me fait défaut, ni en été, ni en automne, ni au plus fort de l'hiver". Calpurnius prit son fromage, si j'ose dire, à Théocrite, remplaça les saisons par l'année et, pour donner de la couleur à son emprunt, il alla de surcroît cueillir l'épithète *niveus* chez Ovide[53]. Prenons

---

[46] Verg. *Ecl.* 1, 36–39.

[47] Calp. *Ecl.* 7, 1–3.

[48] Calp. *Ecl.* 2, 99.

[49] Calp. *Ecl.* 2, 70.

[50] Verg. *Ecl.* 2, 22.

[51] Haubaux, *Les thèmes bucoliques*, p. 220.

[52] Cf. Serv. *Ecl.* 2, 22: *Multo melius quam Theocritus. Ille enim ait*:

τυρὸς δ' οὐ λείπει μ'οὔτ' ἐν θέρει οὔτ' ἐν ὀπώρᾳ

sed caseus servari potest. Sane hunc versum male distinguens. Vergiliomastix vituperat:

lac mihi non aestate novom, non frigore: defit,

id est semper mihi deest.

[53] Ov. *Met.* XIII 829.

un autre passage: „Dans les fontaines limpides, chaque fois que je me mire, j'éprouve tout autant d'admiration"[54]. A nouveau, dans la deuxième bucolique virgilienne, Corydon avait dit à Alexis: „Je ne suis pas tellement laid: naguère je ne suis miré sur la grève quand les vents laissaient la mer en repos"[55]. Mais voilà que Servius nous a transmis une remarque malicieuse, peut-être du même *Vergiliomastix*, disant que ce qui convenait pour le Polyphème de Théocrite ne convenait pas pour le Corydon de Virgile. Et J. Hubaux, à qui j'emprunte à nouveau cette explication vraisemblable, justifie la présence de *fontibus in liquidis* chez Calpurnius par l'emprunt de *liquidis fontibus* au v. 60 de la même bucolique virgilienne.

La troisième bucolique, la plus vivante et d'un intérêt particulièrement dramatique, raconte le différend survenu entre Lycidas et sa maîresse Phyllis. Malheureusement Lemaire[56] et H. Schenkl, dans la première édition savante que nous avons de notre poète[57], ont bien montré que l'argument est tiré en entier de la quatorzième bucolique de Théocrite. Wendel[58] a eu beau soutenir que les deux poèmes n'avaient presqu'aucun rapport, je reste persuadé que Lemaire et Schenkl ont vu clair. Ce qui a pu pousser Wendel a s'inscrire en faux, c'est qu'il n'a pas vu que là où Théocrite avait fait montre de réalisme, Calpurnius avait adouci ce que certaines situations avaient de trop brutal. Lycidas a surpris Phyllis à chanter en compagnie du jeune Mopsus qui l'accompagne sur sa flûte. Sans un mot, Lycidas se rue sur Phyllis, lui arrache sa tunique et, bien loin d'être radouci par la vue d'objets charmants, se met à lui boxer les seins[59]. Cet exercice sportif inattendu provoque la rage de Phyllis qui laisse son amant en lui promettant que Mopsus sera l'heureux bénéficiaire de cette rupture. Alors, Lycidas, tout soudain malheureux, se met à composer une élégie qu'il charge son ami Iollas de porter à Phyllis. C'est ici qu'*elegia* prend

---

[54] Calp. *Ecl.* 2, 88–89.

[55] Verg. *Ecl.* 2, 25–26. Mais J. Hubaux n'a pas vu que *nec sum adeo informis* avait sans doute influencé Calp. *Ecl.* 2, 84:

Num, precor, informis videor tibi?

[56] N. E. Lemaire dans *Poetae Latini minores*, I, Paris 1824, p. 249.

[57] H. Schenkl, *Calpurnii et Nemesiani Bucolica*, Lipsiae–Prage 1885, p. XXII et 15: „Argumentum carminis e Theocr. id. XIIII petitum est".

[58] C. Wendel, *De nominibus bucolicis*, dans JKPh, Supplementbd. XXVI 1901, p. 54. Celui-ci suppose que Calpurnius a fort bien pu imiter un poème aujourd'hui disparu et imité de Théocrite. C'est là une solution prudente et... facile. J. Hubaux, qui est revenu sur cette question (*Les thèmes bucoliques*, p. 222–223), estime que l'imitation ovidienne est évidente et renvoie à *Am.* I 7. Je suis d'accord pour la forme, je le montrerai d'ailleurs plus bas, mais je persiste à croire que le fond est théocritien. La différence essentielle ou plutôt l'originalité de Calpurnius consiste dans le fait qu'il conclut son poème par une élégie dont le but est de ramener l'infidèle Phyllis, alors que la bucolique de Théocrite se termine par un engagement à la „Légion Étrangère" de l'époque, c'est à dire l'un des régiments grecs au service de Ptolémée Philadelphe en Égypte.

[59] Calp. *Ecl.* 3, 29–30:

... nam protinus ambas
diduxi tunicas et pectora nuda cecidi.

son sens plein de *fallax opus* que Properce lui a donné[60]. La bucolique se termine par un heureux présage pour Lycidas.

Si la situation est, pour le fond, théocritienne, les emprunts à Ovide sont tout aussi évidents. Sans aller jusqu'à prétendre que les scènes de violence entre amants et maîtresses sont monnaie courante dans la poésie érotique, retenons toutefois qu'on les rencontre chez les élégiaques[61]. Qui mieux est, le trait le plus réaliste chez Calpurnius: „J'ai déchiré sa tunique en deux et j'ai battu ses seins nus" est repris, quasi mot pour mot, d'Ovide[62]. Quant au passage le plus musical, qui évoque la si jolie pièce des baisers chez Catulle, celui où Calpurnius se départit de sa réserve pour faire montre alors d'une taquinerie à la fois gamine et grave, et qui dépeint Phyllis cherchant à prendre les lèvres de Lycidas tandis que celui-ci joue de la flûte[63], ce passage si émouvant est la contamination de quatre passages d'Ovide[64]. Il faut croire en tout cas que les trois vers obtenus par l'ingéniosité de Calpurnius constituaient une

---

[60] Prop. IV 1, 135:

At tu finge elegos, fallax opus (haec tua castra).

A tort, le mot *fallax* a fait difficulté. H. E. Butler — E. A. Barber (*The elegies of Propertius*, Oxford 1933, p. 332) commentent par „full of lovers' guile and of the Art of Love", tandis que D. R. Shackleton Bailey (*Propertiana*, Cambridge 1955, p. 225) comprend: „tricky, referring to the technical difficulty of elegy". Enfin, P. Fedeli (*Properzio Elegie*, libro IV, Bari 1965, p. 72—73) écrit de son côté: „In realtà qui *fallax* ha il logico e consueto significato di 'ingannevole' e costituisce una nuova prova dell'assurdità delle affermazioni di Horos: egli, che consiglia Properzio a proseguire in un *opus fallax*, che non gli consente cioè un ampio respiro e la possibilità di attuare in pieno le sue capacità poetiche, non può essere preso sul serio dal nostro poeta!" A mon sens, seuls Butler-Barber ont vu clair, mais sans préciser la portée exacte des propos d'Horos. Ceux-ci sont ironiques et reviennent à dire: „Poursuis, Properce, ton oeuvre élégiaque „séduisante", car tu crois séduire, mais en réalité c'est toi qui est séduit". Et les vers qui suivent (vv. 135—146) développent parfaitement l'idée que toute l'oeuvre de séduction de Properce se retournera contre lui. À preuve le v. 146: *persuasae fallere rima est.*

[61] On a vu dans la note (58) que J. Hubaux renvoyait à Ovide. On peut joindre Properce (IV 8).

[62] Ov. *Met.* III 480—481.

[63] Cf. Calp. *Ecl.* 3,55—58:

Ille ego sum Lycidas, quo te cantante solebas
dicere felicem, cui dulcia saepe dedisti
oscula nec medios dubitasti rumpere cantus
atque inter calamos errantia labra petisti.

[64] Ov. *Am.* II 4, 26:

oscula cantanti rapta dedisse velim;

Epist. 15, 43—44:

cantabam memini (meminerunt omnia amantes);
oscula cantanti tu mihi rapta dabas;

Met. V 619:

... cui saepe dedisti;

Met. X 559:

sic ait ac mediis interserit oscula verbis.

J'ai la faiblesse de préférer cette contamination aux textes qui ont permis de la créer.

assez jolie réussite, car il furent repris quasi textuellement par Nemesianus[65], et Ronsard y trouvait encore tant de charme qu'il les introduisit dans sa deuxième églogue[66]. Le plus étrange à souligner, c'est qu'en se faisant le chevalier de son personnage, Calpurnius prouve qu'il n'a rien compris à la psychologie amoureuse des femmes et que, s'il plaît à la Martine mollièresque d'être battue, La Bruyère écrivait: „Une femme oublie d'un homme qu'elle n'aime plus jusqu'aux faveurs qu'il a reçues d'elle". Mais nous avons vu que Lycidas n'avait d'argument que dans ses poings.

Dans sa cinquième bucolique Calpurnius voulut être Virgile, car ce long poème, qui exsude l'ennui et que le poète place de surcroît dans la bouche du vieux Micon qu'il fait bégayer[67], n'est rien d'autre qu'un „digest" des *Géorgiques*: soins à donner aux brebis après la tonte, désinfection des étables, élagage, tels sont les thèmes de ce que l'on ne saurait décemment appeler un morceau de bravoure. Il eut fallu le génie et la maîtrise de Virgile qui, d'ailleurs, dans le même genre, n'a pas toujours su éviter de provoquer la déconvenue et l'agacement. Je réserve au commentaire de ma future édition des *Bucolica* de Calpurnius de prouver les pillages, trop nombreux pour un article comme celui-ci. Aussi ne contenterai-je de donner un seul exemple de contamination. Calpurnius évoque le thème du bon pasteur en des termes qui, reconnaissons-le, ne sont pas exempts d'une émotion vraie: „N'aie point honte non plus, lorsque tu visiteras tes bercails la nuit, si tu trouves une brebis couchée, à peine délivrée de son agnèlement, de l'emporter sur tes épaules, de tenir dans ton sein accueillant ses agnelets tremblants et encore incapables de se tenir sur leurs pattes"[68]. Or, ces vers, tout emreints de bonté, semblent bien avoir été inspirés à la fois par Varron[69] et Tibulle[70].

La sixième bucolique est à nouveau axée sur une joute poétique, à laquelle se provoquent les bergers Astyle et Lycidas sous l'arbitrage du vieux Mnasylle. Or, plutôt que de l'entamer, ils s'injurient, mais non en strophes amébées, et, *ut fit*, une accusation d'homosexualité fait craindre les coups, si bien que Mnasylle se

---

[65] Nemes. *Ecl.* 2, 37–39:

Ille ego sum, Donace, cui dulcia saepe dedisti
oscula nec medios dubitasti rumpere cantus
atque inter calamos errantia labra petisti.

[66] Ronsard, *Eglogue* 2:

Maintenant tu irois de tes lévres cherchant
A m'oster le flageol hors de la lévre mienne
pour m'y mettre en son lieu le coural de la tienne.

[67] Calp. *Ecl.* 5,4:

Talia verba refert tremulis titubantia labris.

[68] Calp. *Ecl.* 5, 39–42.

[69] Varro *Rust.* II 2, 15: *In nutricatu, cum parere coeperunt, inigunt in stabula, eaque habent ad eam rem seclusa, ibique nata recentia ad ignem prope ponunt, quoad convaluerunt.*

[70] Tib. I 1, 31–32:

Non agnamve sinu pigeat fetumve capellae
desertum oblita matre referre domum.

dérobe prudemment. „Le morceau de résistance", si l'on veut bien me permettre cette expression triviale qui est d'ailleurs ici pleinement justifiée, consiste dans la description des enjeux, un cheval et un cerf. Lenchantin de Gubernatis[71] a pertinemment montré que Calpurnius[72] s'était inspiré de Virgile[73] et d'Ovide[74]. Précisons. On saisit la genèse du procédé chez Virgile, son premier développement chez Ovide et son plein épanouissement chez Calpurnius qui a conjugué l'ensemble en ajoutant çà et là une touche personnelle. Le savant italien n'a pas vu que Calpurnius s'était également inspiré d'Horace[75] et que Ronsard avait tiré de la bucolique calpurnienne 26 vers pour étoffer sa première églogue. Malgré ses graves défauts de composition, notre poème pourrait être d'un intérêt extrêmement important si nous parvenions à percer le secret des allusions dont elle fourmille à coup sûr, parce que nous pourrions alors connaître les écoles poétiques romaines de la latinité d'argent, leurs chefs et leurs doctrines. La bucolique contient en effet un écho des *Alconis laudes*, un des thèmes virgiliens[76]. J'ai déjà traité de ce rapprochement qui avait échappé à la sagacité de mes devanciers[77]. De son côté, L. Herrmann a fait de gros efforts pour démasquer les personnages de Calpurnius[78]. J'ai consigné l'état de toutes les recherches qu'avait provoqué cette question dans ma première édition de Calpurnius[79] où je me suis livré, moi aussi, à cette quête qui, aujourd'hui, m'apparaît aussi stérile que peu assurée.

En 1869, Hagen[80] fit paraître deux fragments de poèmes bucoliques qu'il avait trouvés dans un manuscrit de la bibliothèque d'Einsiedeln, fragments que tous les érudits sont convenus de dater du règne de Néron. Maciejczyk défendit l'opinion que l'on se trouvait en présence de deux fragments des *Neronis laudes* de Lucain considérés comme perdus[81]. Il fallut attendre 1930 pour que cette thèse se trouva

---

[71] M. Lenchantin de Gubernatis, *La natura in Tito Calpurnio Siculo*, CN VIII 1912, p. 75 sqq.

[72] Calp. *Ecl.* 6, 32—45.

[73] Verg. *Aen.* VII 483—492. On pourrait ajouter Gratt. 398:

blanditur mensis Cereremque efflagitat ore.

[74] Ov. *Met.* X 109—119.

[75] Hor. *Carm.* IV 2, 57—60:

fronte curvatos imitatus ignis
tertium lunae referentis ortum,
qua notam duxit niveus videri
cetera fulvus.

[76] Verg. *Ecl.* 5, 11 et Calp. *Ecl.* 6, 18.

[77] R. Verdière, *À l'ombre des „Charmes" d'Einsiedeln*, RBPh XXX 1952, p. 799—804.

[78] L. Herrmann, *Les pseudonymes dans les Bucoliques de Calpurnius*, Latomus XI 1952, p. 27 sqq.

[79] Verdière, éd., p. 49—65.

[80] H. Hagen, *Zur Erklärung und Kritik der beiden bukolischen Novitäten aus Einsiedeln*, JKPh CIII 1871, p. 139 sqq.

[81] A. Maciejczyk, *De Carminum Einsidlensium tempore et auctore*, Gryphiae 1907.

consolidée. Cette année-là, J. Hubaux[82] et L. Herrmann[83] reprirent la question sur nouveaux frais et arrivèrent à la même conclusion que Maciejczyk. J'ai eu la bonne fortune de pouvoir encore la renforcer[84].

Dans la première bucolique les berges Thamyras et Ladas demandent au beau Midas, pseudonyme sous lequel serait caché Néron lui-même, de présider à leur joute poétique. Il est question de gages à fournir en pareille occasion et bientôt on échange des propos aigre-doux: on reconnaît là un des thèmes majeurs de la troisième bucolique virgilienne et de la sixième bucolique calpurnienne. Le cadre de la suite est emprunté à Virgile; la discussion s'achève par un échange de répliques qui, en fait, constituent un éloge de Néron. De nouveau, ces vers seraient pour nous d'un intérêt accru si nous pouvions percer l'identité des bergers-poètes qui les prononcent. Au demeurant, que Thamyras soit peut-être Calpurnius et Ladas peut-être Lucain, examinîons plutôt leurs propos dont l'intérêt est manifestement plus grand que celui de leurs personnes. Dans sa quatrième bucolique Calpurnius fait dire à Corydon: „Bien que ma poésie puisse paraître grossière aux oreilles raffinées, et seulement digne de notre village, en revanche ma rusticité, si elle ne vaut pas d'être appréciée pour le poli de mon habileté poétique, le vaudrait du moins pour mon loyalisme"[85]. Si nous comparons ces vers aux deux répliques échangées entre Thamyras et Ladas, nous constatons que Lucain a fait dire à Thamyras en deux vers ce que Corydon a dit en quatre[86]. Mais la réplique de Ladas est grosse de conséquences. Elle contient en effet un jeu de mot sur „la voix céleste de Cynthius". Ce pourrait être, évidemment, la voix céleste d'Apollon, mais des textes de Tacite[87], de Suétone[88], de Dion Cassius[89] et de Philostrate[90] ne nous laissent aucune doute sur le sens à donner à l'expression: il s'agit bel et bien de la „voix céleste" de Néron. On a vu plus haut que l'assimilation de l'empereur à Apollon n'est pas originale et l'on sait

---

[82] Hubaux, *Les thèmes bucoliques*, p. 228, n. 2. Toutefois, par une singulière contradiction, l'auteur ajoute (p. 229) que le *frater Amynthas* de la Bucolique IV de Calpurnius „a fort bien pu composer la première des deux pièces d'Einsiedeln".

[83] L. Herrmann, *Sur les Bucoliques d'Einsiedeln*, dans *Mélanges Paul Thomas*, Bruges 1930, p. 432 sqq.

[84] Verdière, *À l'ombre* etc., p. 800, et éd., p. 43—44.

[85] Calp. *Ecl.* 4, 12—15.

[86] *Carm. Einsid.* 1, 15—18:

T. Praeda mea est, quia Caesareas me dicere laudes
mens iubet: huic semper debetur palma labori.
L. Et me sidereo corrupit Cynthius ore
laudatamque chelyn iussit variare canendo.

[87] Tac. *Ann.* XVI 1: *nunquam pro salute principis aut caelesti voce immolavisse*

[88] Suet. *Nero* 21,1: *Neroneum agona ante praestitutam diem revocavit flagitantibusque cunctis caelestem vocem.*

[89] Dio Cass. 62, 26: οὔτε ἔθυσε τῇ ἱερᾷ αὐτοῦ φωνῇ.

[90] Philostr. *Vit. Apoll.* 4,44: οὐκ ἔθυσας ὑπὲρ τῆς φωνῆς, ἵνα Πυθῶδε λαμπροτέρα ἔλθοι.

de reste que les scolies de Berne avaient cru reconnaître Octave dans le Cynthius de la sixième bucolique virgilienne[91].

Mais ce n'est pas tout. Les vv. 17—18 prononcés par Ladas ont une portée qui a échappé à mes savants devanciers:

> Et me sidereo corrupit Cynthius ore
> laudatamque chelyn iussit variare canendo.

Manifestement, ils ont été démarqués de Virgile[92]:

> Quid, si idem certet Phoebum superare canendo.

On sait par une *Vita Lucani* que le poète cordouan fut admis à se mesurer en vers avec Néron[93]. Or, s'il y a ressemblance entre les passages de Virgile et de Lucain, il y a une dissemblance d'importance: *Phoebum superare*, d'une part, *Cynthium variare*, de l'autre. Outre que le v. 18 corroboré par la *Vita Lucani* semble bien confirmer que Ladas est Lucain, le pastiche virgilien écrit d'une manière si délicate ne pouvait que flatter l'Agrippinide, toujours sourcilleux lorsque son art de citharède était en jeu. Mais le plus amusant, c'est qu'après la réplique de Ladas, Midas, qui est peut-être Néron, dit: „Qu'ainsi le dieu vous assiste dans vos chants!"[94], ce qui ne manque pas de sel puisque le dieu est Cynthius et que Cynthius, c'est Apollon--Néron. Aussitôt Ladas entame un panégyrique de l'empereur dans un jargon si abracadabrant qu'il fallait être Néron pour ne pas en sentir tout le ridicule. Si flagorneur fut-il, Calpurnius avait montré plus de sincérité dans son enthousiasme.

La deuxième bucolique commence par un pastiche: *Quid tacitus, Mystes*? du premier vers de la quatrième bucolique calpurnienne: *Quid tacitus, Corydon*? par lequel Lucain veut sans doute avertir son lecteur que, tout comme Calpurnius l'avait fait, il va chanter l'âge d'or néronien. La raison en est, et je crois avoir réussi à le prouver, que la guerre civile pourrait éclater: l'évocation de „la gloire infortunée de Sulla", *infelix gloria Sullae*, m'apparaît comme une allusion très nette à Faustus Cornelius Sulla, neveu de Claude et descendant du dictateur, qui aurait pu prétendre à l'empire[95]. L'âge d'or virgilien, dans ses prophéties, était, ma foi, assez pauvre en ses révolutions et témoignait d'une imagination parfois simpliste, encore que cette simplicité ait pu être voulue par Virgile soucieux de respecter le cadre qu'il s'était imposé. Ajoutons que le poète s'était montré prudent en inscrivant dans le futur les promesses qu'il chantait; l'âge d'or n'était pas pour demain et les hommes ne le connaîtrait que peu à peu, à la suite d'étapes concordant avec les étapes de la vie de l'enfant divin.

---

[91] Verg. *Ecl.* 6, 3—5: et schol. Bern. 6, Prooem. f. 792 (Hagen).

[92] Verg. *Ecl.* 5, 9.

[93] *Vit. Lucani* 3,2: *Qui* (sc. Lucanus) *primo apud imperatorem Neronem maximum potuit, adeo, ut etiam de componendis versibus nonnumquam inter se contenderent.*

[94] *Carm. Einsid.* 1, 20.

[95] Verdière, éd., p. 46.

Au contraire, chez Calpurnius, on vit dans l'âge d'or, et celui-ci est essentiellement caractérisé par une débauche de la nature d'une luxuriance non pareille: il y a surabondance de toison sur les brebis, leurs pis sont gonflés de lait plus qu'à l'ordinaire, les arbousiers se taisent respectueusement devant Néron, toute la germination est en travail, les arbres morts renaissent, Pan, Faune, les Naïades et les Oréades qui avaient disparu par crainte de souiller leurs pieds de sang humain reviennent, et enfin, le mineur peut jouir de l'or qu'il recueille, de même que le laboureur ne craint plus qu'une pépite résonne sous le soc de sa charrue, ce qui, selon les anciens, provoquait habituellement l'ire des divinités infernales. Dans le domaine de l'imagination, Calpurnius a donc incontestablement surclassé Virgile, sans dépendre cette fois de lui.

En regard de ses deux devanciers, Lucain fait figure de parent plus que pauvre. Si sa fiction est calpurnienne pour le cadre, je veux dire: si, pour lui aussi, l'âge d'or est l'âge néronien, en revanche Virgile fut son grand pourvoyeur en motifs. C'est ainsi que le vers: „Ils sont revenus les jours de Saturne, et elle est revenue pour de bon, Astrée"[96] est un pur démarquage du vers célèbre de la quatrième bucolique virgilienne: „Déjà revient la Vierge, et revient le règne de Saturne"[97]. Le bétail vagabonde[98], et c'est ce que Virgile avait déjà écrit[99]. „Ce n'est plus avec le glaive que nous moissonons"[100], ajoute Mystès, usant ainsi à nouveau d'une expression virgilienne[101]. „Il n'y a plus de forteresse aux murailles closes"[102], continue-t-il, empruntant l'idée sous une forme négative à la quatrième bucolique virgilienne[103]. „Quand les femmes accouchent, ce n'est plus pour mettre au monde un ennemi"[104], écrit encore Lucain qui a dérobé cette puissante pensée à son bon oncle Sénèque[105]. „La jeunesse laboure torse nu"[106], ajoute-t-il, ce qui vient en droite ligne des *Géorgiques*[107] à moins que ce ne soit des *Travaux et des Jours*[108] que Virgile avait d'ailleurs traduit presque littéralement. Ce n'est pas tout. „Maintenant la terre sans culture —

---

96 *Carm. Einsid.* 2,23:

Saturni rediere dies Astraeaque certa,

texte conjecturé par moi au lieu du texte du mss.:

Saturni rediere dies redit Astraea certos.

97 Verg. *Ecl.* 4,6.

98 *Carm. Einsid.* 2,26: ... *pecus errat in herba.*

99 Verg. *Ecl.* 1,9.

100 *Carm. Einsid.* 2, 27.

101 Verg. *Aen.* X 513.

102 *Carm. Einsid.* 2, 27.

103 Verg. *Ecl.* 4, 32—33: ... *quae cingere* muris / oppida...

104 *Carm. Einsid.* 2, 28—29:

... *Nullo iam noxia partu*
femina quaecumque est hostem parit...

105 Sen. *Phoen.* 369: *peperi nocentes.*

106 *Carm. Einsid.* 2, 29—30: ... *arva iuventus / nuda fodit...*

107 Verg. *Georg.* I 299: ... *nudus ara, sere nudus...*

108 Hes. *Op.* 391—392:

...γυμνὸν σπείρειν, γυμνὸν δέ βοωτεῖν,
γυμνὸν δ' ἀμάειν...

nouvel emprunt à la quatrième bucolique virgilienne[109] — porte en son sein des germes nouveaux"[110]. Ici, je m'incline, je n'ai rencontré cette idée nulle part. Alors que, chez Virgile, le marin renonce à la mer[111], Lucain nous assure que „maintenant les vaisseaux en toute securité ne provoquent plus la colère de la sauvage mer"[112], prenant ainsi le contre-pied d'une opinion bien accréditée dans la poésie latine et dont l'illustration la plus brillante est fournie par Horace dans son ode au vaisseau de Virgile[113]. Enfin, si nous lisons chez Virgile que „les troupeaux ne craindront plus les majestueux lions"[114], Lucain affirme que „les tigres mordent leur frein, les lions avancent sous un joug cruel"[115]. Une surprise ...:

Casta, fave, Lucina, tuus iam regnat Apollo!

Eh oui, Lucain a repris purement et simplement le v. 10 de la quatrième bucolique virgilienne. On chercherait en vain une explication de sa présence dans l'étude que Jérôme Carcopino a consacré à celle-ci. J. Hubaux ne voyait dans la présence de cette reprise qu'une hardiesse[116]. Je me demande laquelle. Trente-cinq ans avant lui, dans une très modeste publication scolaire, Ziehen consacra quelques pages à cette question[117]. Et je crois qu'il a vu clair: Lucain prie tout simplement Octavie d'octroyer à Néron la faveur d'être père. Une fois de plus, d'une manière oblique, Lucain nous fait connaître son inquiétude, qui n'aura de cesse que lorsque le trône aura été affermi par la naissance d'un héritier.

Lors même que l'on estimerait que j'ai mis quelque cruauté à démonter pièce à pièce les deux fragments des *Laudes Neronis* que les injures du temps ont respectés, je crois qu'il n'était pas inutile de récapituler les pauvres moyens mis par le neveu de Sénèque au service de son impérial ami et confrère, dût la gloire de celui qui passa, tel Rimbaud, pour une sorte de gamin de génie, paraître quelque peu décolorée.

Après Lucain, il fallut attendre quelque deux cents ans pour que le genre bucolique connût une renaissance surprenante du fait d'un poète carthaginois, Nemesianus. C'est un des plus talentueux voleurs que je connaisse. Doué d'une connaissance prodigieuse de l'oeuvre de ses prédécesseurs, il découpe un thème chez un poète, parfois en n'y changeant que quelques mots, et, à l'aide d'un motif emprunté à un autre poète, constitue une sorte de puzzle d'une facture étourdissante. Bref, il entend la rhapsodie d'une manière très personnelle.

---

109 Verg. *Ecl.* 4, 18–19.

110 Carm. *Einsid.* 2,35:

nunc tellus inculta novos parit ubere fetus.

111 Verg. *Ecl.* 4, 38: *cedet et ipse mari vector...*

112 Carm. *Einsid.* 2, 36:

nunc ratibus tutis fera non irascitur unda.

113 Hor. *Carm.* I 3, 9–24.

114 Verg. *Ecl.* 4, 22.

115 *Carm. Einsid.* 2, 37.

116 Cf. Hubaux, *Les thèmes bucoliques*, p. 236.

117 J. Ziehen, *Studien zu den Silven des Statius*, Berichte des Freien Deutschen Hochstifts, Heft 3, Frankfurt 1895, p. 1 sqq.

La première bucolique met en scène deux bergers, le jeune Thymètas et le vieux Tityre. Si Tityre, chez Calpurnius[118], emprunte ses traits essentiels à un Orphée conventionnel, chez Nemesianus, il ne rappelle le Tityre virgilien que par un trait. Ce dernier a chanté son Amaryllis en des termes tels qu'on y sent une passion profonde[119], bien que faite essentiellement de reconnaissance. Le Tityre de Nemesianus, lui, se contente de proclamer que jadis il a galantisé en vers[120] et, bien loin de chercher à se mettre en valeur, il invite Thymètas à chanter le panégyrique d'un berger disparu, Mélibée. J. Hubaux[121] a beau ne voir dans celui-ci qu'un simple „excercice d'imitation sur un thème connu", Monceaux, avant lui, a soutenu avec une pertinence convaincante qu'il s'agissait de la louange d'un généreux donateur enlevé à la reconnaissance de ses protégés[122]. Certains éléments allusifs regroupés m'inclinent à croire qu'il pourrait s'agir de Gordien I; mais, juqu'à présent, je suis réduit à la supposition; c'est pourquoi je veux me contenter de l'avoir faite, tout en me réservant de revenir ultérieurement sur cette question.

Le sujet chanté ici fait songer au panégyrique funèbre de Daphnis dans la cinquième bucolique virgilienne, mais les fins eschatologiques de Nemesianus sont loin d'être les mêmes et viendraient, selon J. Hubaux, de Manilius[123]. L'épicède propre-

[118] Calp. *Ecl.* 4, 64—69.

[119] Cf. Verg. *Ecl.* 1, 30: *Postquam nos Amaryllis habet...*

[120] Cf. Nemes. *Ecl.* 1, 11—12:

Diximus et calamis versus cantavimus olim,
dum secura hilares aetas ludebat amores.

[121] Hubaux, *Les thèmes bucoliques*, p. 244.

[122] P. Monceaux, *Les Africains*, Paris 1894, p. 382.

[123] Hubaux (*Les thèmes bucoliques*, p. 244) estime que Nemes. *Ecl.* 1, 37—40:

Accipite hos cantus atque haec nostro Meliboeo
mittite, si sentire datur post fata quietis.
Nam si sublimes animae caelestia templa
sidereasque colunt sedes mundoque fruuntur

est inspiré de Manil. I 758—761:

An fortes animae dignataque nomina caelo
corporibus resoluta suis terraeque remissa
huc migrant ex orbe suumque habitantia caelum
aetherios vivunt annos mundoque fruuntur?

C'est vrai, mais en partie seulement. J. Hubaux n'a pas saisi l'admirable travail de mosaïque auquel s'est livré Nemesianus. Mon savant compatriote a négligé Cic. *Rep.* VI 8, 3: *Sed quo sis, Africane, alacrior ad tutendam Rem Publicam, sic habeto: omnibus qui patriam conservarint, adiuverint, auxerint, certum esse in caelo definitum locum, ubi beati aevo sempiterno fruantur; nihil est enim illi principi deo, qui omnem hunc mundum regit, quod quidem in terris fiat, acceptius, quam concilia coetusque hominum iure sociati, quae civitates appellantur, harum rectores et conservatores hinc profecti huc reverturtur.* Pour être réellement complet, il me faudrait encore citer VI 10,3; VI 10,11; VI 19,8; VI 21,9. Cette idée de la migration des âmes dans les astres et de leur héroïsation aurait été reprise par Cicéron à Crantor (cf. P. Boyancé, *L'apothéose de Tullia*, REA XLVI 1944, p. 179—184; J Carcopino, *Les secrets de la correspondance de Cicéron*, I, Paris 1947, p. 278—279, n. 5). Je ne repousse pas non plus l'idée que *sublimes animae* aient pu être inspiré par Ov. *Met.* IV 421:

sublimes animos et alumno numine Iuno.

ment dit de Mélibée se traîne sans qu'il soit possible d'y voir le fil conducteur. On peut en tout cas y déceler à coup sûr avec quelle maestria Nemesianus pratique l'*adumbratio*. On apprend que le platane chuchote le nom de Mélibée, que le pin fait de même, que l'écho de la forêt renvoie son nom chanté dans les poèmes[124], bref, contamination de deux motifs virgiliens[125]. Trop paresseux pour inventer un *adynaton* de sa propre mouture, outre qu'il a pu aussi être influencé par une mosaïque du même type que celle que l'on appelle la mosaïque Merlin de Julius à Carthage[126], Nemesianus[127] trouve le moyen de marier avec un brio sans égal Virgile[128], Properce[129], Ovide[130], Sénèque[131] et Stace[132]. La bucolique se termine par ces deux vers: „Mais voilà que le soleil pousse ses chevaux du haut du ciel, nous conseillant d'offrir les eaux des rivières à nos troupeaux"[133]. Elle se termine donc par l'apaisante

[124] Nemes. *Ecl.* 1, 72–74:

Silvestris te nunc platanus, Meliboee, susurrat,
te pinus; reboat te quidquid carminis echo
respondet silvae; te nostra arbusta loquuntur.

[125] Verg. *Ecl.* 1, 5:

Formosam resonare doces Amaryllida silvas

et 1, 38–39;

... Ipsae te, Tityre, pinus,
ipsi te fontes, ipsa haec arbusta vocabant.

[126] Cf. A. Merlin, *La mosaïque du Seigneur Julius à Carthage*, BCTH 1921, p. 100, pl. XII; H. Camps-Fabrer, *L'olivier et l'huile dans l'Afrique Romaine*, Alger 1953, p. 37.

[127] Nemes. *Ecl.* 1, 75–80:

Namque prius siccis phocae pascentur in arvis
vestitusque freto vivet leo, dulcia mella
sudabunt taxi, confusis legibus anni
messem tristis hiems, aestas praestabit olivam,
ante dabit flores autumnos, ver dabit uvas,
quam taceat, Meliboee, tuas mea fistula laudes.

[128] Verg. *Ecl.* 1, 59–60:

Ante leves ergo pascentur in aequore cervi
et freta destituent nudos in litora piscis

et 4, 30:

et durae quaercus sudabunt roscida mella

et *Georg.* IV 135:

et cum tristis hiems etiamnum frigora saxa.

[129] Prop. II 3, 5–6:

Quaerebam sicca si posset piscis harena
nec solitus ponto vivere torvus aper.

[130] Ov. *Rem.* 187–188:

poma dat autumnus, formosa est messibus aestas,
ver praebet flores, igne levatur hiems.

Ibid. 37:

et ver autumno, brumae miscebitur aestas.

[131] Sen. *Med.* 757: ... *lege confusa aetheris.*

[132] Stat. *Theb.* I 138: ... *alterni placuit sub legibus anni.*

[133] Nemes. *Ecl.* 1, 86–87.

évocation du soir qui tombe, mais ces vers ne sauraient souffrir, pour la beauté qui les anime et pour l'image qu'ils suggèrent, la comparaison avec les deux derniers vers de la première bucolique virgilienne: „Et déjà, là-bas, les faîtes des métairies fument, et plus grandes, tombent des montagnes, les ombres"[134].

La deuxième bucolique comprend une narration et une bucolique proprement dite. Si j'ai pu affirmer que Calpurnius, dans le domaine de l'amour, se révélait piètre connaisseur de l'âme feminine, il est en revanche certain que le poème de Nemesianus dénote en lui un psychologue très finement averti de la manière dont l'esprit vient aux garçons une fois qu'ils ont connu les filles. Le sujet était scabreux, certes, et l'on ne peut que louer le poète d'avoir su éviter ce traquenard pour se pencher au contraire avec tact et compréhension sur ce qui sera vraisemblablement toujours le drame de l'adolescence. Il va sans dire que, de prime abord, on pourrait être choqué de voir deux garçons se partager, tour à tour et à la suite, les faveurs d'une jouvencelle qui met toute la bonne volonté désirable à se débarrasser d'une encombrante virginité. Mais Nemesianus a bien soin de souligner que tous deux sont victimes de la brusque révélation de leurs sens ainsi que d'une occasion qui a fait d'eux des larrons d'amour. De plus, avec une finesse remarquable, le poète dépeint comment la découverte de l'amour physique entraîne la découverte de l'amour-passion avec son cortège de rêveries vagues, de désirs lancinants et d'aspirations indicibles[135]. De la sorte, nos trois jeunes élèves d'une leçon d'amour dans un parc apprennent aussi, au cours de cette éducation sentimentale, qu'il ne faut pas badiner avec l'amour. Quant à la partie bucolique, elle se compose en réalité de deux élégies amébées, à l'image de la troisième bucolique calpurnienne que Nemesianus a pillé cette fois avec un manque de vergogne qui frise l'indécence. Que l'on compare par exemple:
Calp. *Ecl.* 3,55—58:

> Ille ego sum Lycidas, quo te cantante solebas
> dicere felicem, cui dulcia saepe dedisti
> oscula nec medios dubitasti rumpere cantus
> atque inter calamos errantia labra petisti

---

[134] Verg. *Ecl.* 1, 82—83.

[135] Nemes. *Ecl.* 2, 1—9:

> Formosam Donacem Idas puer et puer Alcon
> ardebant rudibusque annis incensus uterque
> in Donaces venerem furiosa mente ruebant.
> Hanc, cum vicini flores in vallibus horti
> carperet et molli gremium compleret acantho,
> invasere simul venerisque imbutus uterque
> tum primum dulci carpebant gaudia furto.
> Hinc amor et pueris iam non puerilia vota,
> quis anni ter quinque, hinc mens et cura iuventae.

Au v. 9 j'ai conjecturé *hinc mens* au lieu de *hiemes* donné par tous les témoins. La faute provient d'une double abréviation mal comprise: *hīc mēs* → hīcmēs → hiemes.

Nemes. *Ecl.* 2,37—39:

> Ille ego sum, Donace, cui dulcia saepe dedisti
> oscula nec medios dubitasti rumpere cantus
> atque inter calamos errantia labra petisti,

si bien que l'on serait tenté de croire qu'il y a une lacune dans le texte de Nemesianus. Un bel exemple d'*adumbratio* est offert par les vv. 16—17:

> Ambo aevo cantuque pares nec dispare forma
> ambo genas leves, intonsi crinibus ambo.

Que l'on compare maintenant:
Ps. Theocr. 8,3—4 (éd. Ph. Legrand):

> Ἄμφω τώγ' ἤστην πυρροτρίχω, ἄμφω ἀνάβω,
> ἄμφω συρίσδεν δεδαημένω, ἄμφω ἀείδεν

Verg. *Ecl.* 7,4—5:

> ambo florentes aetatibus, Arcades, ambo
> et cantare pares...

Ov. *Met.* IX 718:

> par aetas, par forma fuit...

Calp. *Ecl.* 2,3—4:

> ... formosusque uterque nec impar
> voce sonans...

Les emprunts sont si artistement cousus les uns aux autres que l'on s'essouffle à suivre Nemesianus sur les différentes pistes qu'il a suivies. Quand il veut bien se départir de sa paresse, le poète considère qu'il fait un gros effort en changeant ... un mot! La preuve:

Nemes. *Ecl.* 2,44:

> te sine, vae, misero mihi lilia fusca videntur

Calp. *Ecl.* 3,51:

> te sine, vae, misero mihi lilia nigra videntur.

Le plus amusant cas d'*adumbratio* nous est offert par le v. 41:

> pallidior buxo violaeque simillimus erro.

Il n' a pas fallu moins de trois vers de Calpurnius pour le composer:

Ecl. 2,45:

> has tibi, Phylli, preces iam pallidus, hos tibi cantus

Ecl. 2,50:

> ut Lycidas domina sine Phyllida tabidus erro

Ecl. 6,15:

> et ridens oculis crinemque simillimus auro.

La troisième bucolique débute par le motif initial de la sixième bucolique virgilienne: la capture de Pan par deux pastoureaux. Mais alors que chez Virgile le poème avait un caractère philosophique, la bucolique de Nemesianus raconte la naissance de Bacchus et se termine par une superbe bacchanale dont Burckhardt dit qu'elle rappelle les descriptions des tableaux de Philostrate[136]. C'est possible, mais, pour ma part, je me demande si le poète n'a pas conjugué plusieurs éléments iconographiques. C'est ainsi que, si, pour l'invention du vin, le même sujet se trouve reproduit sur deux sarcophages des thermes de Dioclétien, les scènes d'amour sont évoqués sans la brutalité, sans l'obscénité qui caractérisent les peintures de certains vases grecs[137]. Quoi qu'il en soit, le poète semble, lui aussi, être enthousiasmé par Bacchus quand, dans son récit enlevé comme au pas de charge, il évoque les satyres, le torse nu et ruisselant de vin, lappant ou vomissant celui-ci. Leur animalité puissante envahit les vers et, tandis que, dans les lourdes vapeurs de l'ivresse et les grotesques gambades des danses licencieuses, se précise peu à peu le désir de la femme, tandis que les nymphes se voient traquées sans trêve ni merci, le dieu, en un geste d'une gravité indicible, tend un cratère à un lynx qui y boit.

Encore qu'elle m'apparaisse comme étant la plus personnelle, cette bucolique ne laisse pas de témoigner des influences étrangères. C'est ainsi que Gallavotti me semble avoir réussi à prouver que certains passages du papyrus qu'il a étudié sont parallèles à quelques vers de Nemesianus. Il ne m'appartient pas, et pour cause, de prendre parti dans la controverse qui s'est élevée au sujet de l'auteur des écrits bucoliques contenus dans le papyrus de Vienne[138]. Ce que l'on peut retenir de positif, c'est la simillitude de pensée et parfois même d'expression. J'incline aussi à croire que Nemesianus a pu être influencé par un épisode des *Punica* de Silius Italicus[139]. On retrouve, en effet, dans la belle légende du vieux paysan Falernus, le thème de l'épiphanie de Bacchus, celui de la naissance de la vigne, celui enfin d'une scène d'ivresse, c'est-à-dire les trois motifs centraux du poème de Nemesianus.

La quatrième bucolique a de nouveau l'amour comme thème, mais, cette fois, les deux amours: celui de la femme et celui qui, chez les Anciens, osait dire son nom. Sujet rebattu, sans doute, périlleux aussi, mais que Nemesianus a réussi à traiter avec une originalité d'autant plus inattendue que, sur un sujet aussi commun pour les Anciens que l'homosexualité masculine, tout semblait bien avoir été dit par eux. Si Ovide, l'unique à ma connaissance parmi les poètes latins qui ait marqué net-

[136] J. Burckhardt, *Die Zeit Konstantins des Grossen*, Leipzig 1924, 4e éd., p. 161—162.

[137] Cf. Jean Marcadé, *Eros Kalos*, éd. Nagel, Genève 1962, p. 133—136, 149, 150—151, 155.

[138] Le texte légué par le papyrus viennois 29801 serait d'un chef d'école alexandrin, selon H. Öllacher, *Griechische liter. Papyri*, I, Mitteil. aus der Papyrussamml. der Nationalbibl. in Wien, N. S. I 1932, p. 77—82, d'Euphorion de Chalcis selon P. Collart, *A propos d'un papyrus de Vienne*, REG XLVI 1933, p. 168—180, d'un successeur de Théocrite selon A. Körte, *Referat über literarische Texte mit Ausschluss der christlichen*, APF XI 1934, p. 222—224, d'Euphorion de Chalcis à nouveau selon Schmidt (GGA 1936, pp. 247—248), de Bion selon C. Gallavotti (*Il papiro bucolico viennese e la poesia di Bione*, RFIC LXIX 1941, p. 233 sqq.).

[139] Sil. VII 162—211.

tement son dédain à l'égard de l'homosexualité[140], ne l'a fait que parce qu'en vrai sensuel qu'il était, il ne concevait le plaisir que partagé, Nemesianus, lui, la condamne, non point au nom d'impératifs moraux, mais pour la raison qu'il voit en elle un esclavage énervant, avilissant, mensonger et stipendié.

Utilisant à nouveau sa technique de la contamination, notre poète combine astucieusement Virgile, Ovide et Properce, et réussit ainsi, avec quel art consommé, à nous donner l'impression que ces „trois grands" ne sont que les modestes ouvriers de sa pensée la plus précieuse. Prenons les vv. 26—29:

> Cerva marem sequitur, taurum formosa iuvenca,
> et Venerem sensere lupae, sensere leaenae
> et genus aerium volucres et squamea turba
> et montes silvaeque, suos habet arbor amores.

Déjà Virgile[141] avait écrit:

> Torva leaena lupum sequitur, lupus ipse capellam.
> florentem cytisum sequitur lasciva capella,
> te Corydon, o Alexi: trahit sua quemque voluptas.

Voici ce qu'Ovide[142] a fait de ce thème:

> Blanda truces animos fertur mollisse voluptas
> constiterant uno femina virque loco.
> Quid facerent, ipsi nullo didicere magistro;
> arte Venus nulla dulce peregit opus.
> Ales habet, quod amet; cum quo sua gaudia iungat,
> invenit in media femina piscis aqua;
> cerva parem sequitur, serpens serpente tenetur;
> haeret adulterio cum cane nexa canis;
> laeta salitur ovis, tauro quoque laeta iuvenca est;
> sustinet inmundum sima capella marem.
> In furias agitantur equae spatioque remota
> per loca dividuos amne sequuntur equos.

Cependant ni Virgile, ni Ovide n'ont dit comme notre poète que „l'arbre a ses amours". Nemesianus aurait-il cette fois fait preuve d'originalité? Hélas, non, car Properce[143] a écrit:

> Vos eritis testes, si quos habet arbor amores.

Seulement, alors que Properce se demande s'il est vrai que l'arbre ait des amours, Nemesianus l'affirme, prenant position sur une question déjà examinée par Pline l'Ancien[144] qui a gravement étudié „la sexualité", *intellectus Veneris*, des dattiers".

---

[140] Ov. *Ars* I 521—522; 2, 683—684 et J. Krókowski, *Ars amatoria — Poème didactique*, Eos LIII 1963, p. 149.

[141] Verg. *Ecl.* 2, 63—65.

[142] Ov. *Ars* II 477—488.

[143] Prop. I 18, 19

[144] Plin. *Nat.* XIII 7, 34—35.

Il me serait facile d'ajouter les emprunts secondaires auxquels s'est livré Nemesianus, mais, tout en les réservant pour un futur commentaire, je n'ai voulu ici montrer que les plus importants. J'ajoute, pour en terminer sur ce point, que, lorsque une conception aussi singulière que celle de l'amour chez les arbres passe par le creuset de la poésie, ce n'est sans provoquer parfois une sorte de surenchère dans la précision, et c'est ainsi que Claudien[145] ne craindra pas d'écrire:

> Vivunt in Venerem frondes omnisque vicissim
> felix arbor amat; nutant ad mutua palmae
> foedera, populeo suspirat populus ictu
> et platani platanis alnoque adsibilat alnus.

Bref, mon enquête ne laisse en nue propriété à Nemesianus que l'amour chez les montagnes. Espérons qu'elles n'accouchent pas d'un *ridiculus mus* ...

Après Nemesianus, la bucolique subit une éclipse assez longue. On la voit renaître furtivement pour disparaître aussitôt, au Ve s., avec le poète chrétien Endelechius dont on possède, en vers asclépiades, une bucolique intitulée le *De mortibus boum*[146], titre qui rappelle irrévérencieusement le *De mortibus persecutorum* de Lactance. Le sujet est tout bonnement ahurissant. La peste a été épargnée aux troupeaux de Tityre parce qu'il avait dessiné le signe de la croix sur le front de ses bêtes. Incontinent, deux bergers auxquels il a raconté la chose se ruent à l'église pour y déposer le fardeau de leurs iniquités.

Le poète Modoin d'Autun, contemporain de Charlemagne, est l'auteur, en dépit de son pseudonyme Naso, de poèmes bucoliques dans lesquels il s'est bien plus inspiré de Calpurnius et de Nemesianus que de Virgile[147].

Il est difficile de considérer comme bucoliques les deux poèmes édités par Riese[148], véritables centons virgiliens, dont l'un chante les vicissitudes de Mantoue à l'époque des invasions et dont l'autre s'inspire de la plus pesante des théologies.

Mentionnons pour terminer une bucolique signalée par Giarratano[149] et qui fait état de troubles sociaux au Moyen-Age, peut-être dans la région de Naples.

Arrivé au terme de cette étude, il serait fécond de juger, dans une rapide retrospective, le chemin parcouru. De même que Virgile a fait évoluer ses bergers et ses bergères, dont chacun sait qu'ils n'étaient ni des bergers, ni des bergères, dans un monde sinon totalement imaginaire, du moins volontairement artificiel, parce que cette littérature répondait sans doute au besoin d'évasion éprouvé par ses contemporains dont la guerre civile avait fait des désespérés et parce qu'elle s'intricait au

---

145 Claud. *Epith. Hon.* 65–68.

146 *Anthologia Latina*, ed. A. Riese, n° 893.

147 Les oeuvres ont été éditées par E. Dümmler, *Poetae latini aevi Carolini*, I 2.

148 *Anthologia Latina*, ed. A. Riese, n°s 686-et 719^a^.

149 Giarratano, *o.c.* p. IX. Je l'ai éditée avec traduction et un très bref commentaire (R. Verdière, *La bucolique anonyme du Gaddianus Laurentianus Plut. 90,12 inf.*, Latomus XIII 1954, p. 590–594).

désir, soit passager, soit intermittent, de rester soi en s'absentant de soi-même, de même Calpurnius et Lucain, au seuil de périodes troublées ou qui pouvaient le devenir, de même Nemesianus à la veille de la tétrarchie, ont-ils été de ces poètes qui tentèrent d'apporter aux hommes de leur époque une nourriture de rêve. Mais que penser de ces trois dernières tentatives? Je tiens qu'un écrivain se juge moins au succès qu'il a remporté en son temps qu'à l'étude, à l'engouement et au charme qu'il continue de provoquer auprès de la postérité. Or, si l'on peut certifier qu'il n'est pas un poète latin dont on ne sente qu'il ait été nourri de Virgile, on ne saurait affirmer que Calpurnius, Lucain et Nemesianus aient provoqué chez eux les rapines éhontées auxquelles ils se sont livrés dans les oeuvres de leurs prédécesseurs. Leur présence fugace chez les poètes postérieurs souligne à tout le moins leur peu d'influence et l'on ne peut en être surpris dès lors que l'on voit la magnifique et grandiose prophétie d'un Virgile se ravaler chez un Calpurnius et un Lucain à une méprisable manifestation du culte de la personnalité. Comment alors ne pas s'étonner de constater le crédit d'un Calpurnius et d'un Nemesianus chez un Pétrarque dans son *Bucolicum carmen*, chez un Sannazaro dans son *Arcadia*, chez un Ronsard dans ses *Eglogues*? C'est que, si Calpurnius est détestable quand sa flagornerie ne connaît point de vergogne et si Nemesianus nous heurte par ses vols éhontés, il est constant que, en dépit de certaines fadeurs et de certaines mièvreries, tout deux ne laissent pas de se révéler plus profondément sensibles devant la nature que Virgile chez qui elle apparaît plus comme toile de fond que comme objet de méditation. Les érudits se sont montrés généralement peu tendres à l'égard des épigones bucoliastes de Virgile. J'incline à croire que c'est parce qu'il est rare qu'ils soient aussi poètes. A l'égard de Calpurnius, seul Anatole France lui a décoché une méchante nasarde[150], mais Jean Moréas l'appelait „le gentil Calpurnius"[151]. Le plus curieux peut-être, mais je crains que cette question reste à jamais irrésolue à moins qu'un romaniste n'ait un jour la bonne fortune de la tirer au clair, c'est que chacun des deux poètes français visait peut-être deux poètes différents. Ne perdons pas de vue, en effet, que toutes les traductions françaises qui ont précédé la mienne accordaient l'ensemble des onze bucoliques au seul Calpurnius. Bref, je suis tenté de croire que France éreintait

---

150 Cf. A. France, *L'Orme du Mail*: „Ayant jadis occupé ses loisirs à traduire en vers français les *Bucoliques* de ce poète latin nommé Calpurnius, que les meilleurs juges s'accordent à rejeter au rang des plus fades déclamateurs, monsieur l'abbé Guitrel, avec une négligence que je veux croire tout-à-fait involontaire, a laissé courir sous le manteau cet ouvrage de sa jeunesse. Une copie des *Bucoliques* fut adressée au journal radical et libre-penseur de la région, „Le Phare", qui en publia des extraits ou'l'on trouve notamment ce vers que je rougis de mettre sous les yeux paternels de Votre Eminence:

Notre ciel à nous, c'est un sein chéri".

On chercherait en vain dans les *Bucoliques* de Calpurnius ce vers d'une polissonnerie qui sent plus son André Chénier ou son... Anatole France.

151 Je cite de mémoire. Le poème de Moréas a paru en 1891 dans le deuxième numéro de „La Conque", revue littéraire éphémère créée par Pierre Louÿs et André Gide.

Calpurnius et que Moréas louait Nemesianus. Oui, Nemesianus. Ouvrons le *Discours sur la nature de l'Eglogue* de Fontenelle: Il ne sait comment exprimer son admiration pour „la dixième bucolique de Calpurnius", c'est-à-dire la troisième de Nemesianus, mais il la déclare „bien plus belle que la *Silène* de Virgile". Il ajoutait de reste, avec une sincérité qui n'avait d'égal que son détachement à l'égard de la moquerie que pouvait faire naître pareille préférence, „n'avoir rien entendu à la sixième bucolique virgilienne", et je gage que, ce faisant, il ne prétendait pas signifier, conme Baudelaire le fit, que „souvent l'admiration commence là où cesse la compréhension". Quoi qu'il en soit, je tiens l'affirmation du neveu de Corneille pour d'autant moins négligeable que, présentée en termes qui ne sentent pas l'outrecuidance, elle ne peut que refléter un sentiment dont l'authenticité ne saurait être mise en doute. Dès lors, l'esprit non prévenu se sent requis. Quant à moi, j'ai éprouvé à traduire Nemesianus un plaisir extrêmement vif et, si j'ai réussi à prouver que l'on peut voir en lui un des pires corsaires de la poésie latine, je me flatte que c'est son raffinement, son sens de la beauté, son goût le plus sûr enfin qui l'ont toujours induit à des rapines exquises, à telles enseignes que des esprits aussi distingués que Pétrarque, Sannazaro et Ronsard n'ont pu que le piller à leur tour, succombant eux aussi, au charme de cette littérature qui annonce aussi bien *L'Astrée* que l'*Embarquement pour Cythère*, et que ce Trianon, où une jeune princesse autrichienne, fatiguée de l'étiquette, se croyait une bergère parce qu'elle y aspergeait ses moutons d'eau de Cologne, sans se douter que quelques années plus tard sa tête blonde roulerait sous le couperet d'une guillotine française ...

Bruxelles

DIE ORIGINALITÄT DER SOG. BESCHREIBENDEN *SILVAE* DES STATIUS

Von

HANNA SZELEST

In der Sammlung *Silvae* des Statius, in der Gedichte mannigfaltigen Inhalts enthalten sind, befinden sich auch acht Gedichte beschreibenden Charakters (I 1; 3; 5; II 2; 3; III 1; IV 3; 6). Meistens sind es Beschreibungen von Bauwerken; den Inhalt der *Silvae* I 3 und II 2 bilden Beschreibungen der von Manilius Vopiscus in Tibur und Pollius Felix in Sorrento bewohnten Villen, I 5 befasst sich mit einer Beschreibung des Bades des Claudius Etruscus, III 5 schildert den Herkulestempel, den der bereits erwähnte Pollius Felix auf seinem Besitz errichten liess, während IV 3 eine Beschreibung der Via Domitiana enthält, die von Sinuessa nach Puteoli führte und im Jahre 95 vom Kaiser Domitian erbaut wurde. Zwei Gedichte widmete Statius den Statuen: dem Reiterstandbild des Domitian (I 1), das der Kaiser vom Senat und Volk zum Geschenk erhielt und das nach der neuen Hypothese von F. Speranza im Herbst 89[1] errichtet wurde, sowie der Herkulesstatuette (IV 6), die sich im Besitz von Novius Vindex befand.

Diese Art längerer deskriptiver Gedichte ist in der erhaltenen antiken Literatur eine durchaus neue Erscheinung. Bis dahin erschienen *descriptiones* entweder als sog. ἐκφράσεις in der Epik und Elegie[2], oder sie bildeten den Inhalt von Epigrammen. Neben poetischen Beschreibungen gab es in Prosa geschriebene *descriptiones*; sie fanden in der Rhetorenschule Anwendung, wo sie zu den sog. *praeexercitamenta* gehörten; prosaische *descriptiones* kennen wir u. a. aus der Epistolographie des 1. Jh., d. h. aus den Briefen von Seneka (*Epist.* 86), Plinius d. J. (*Epist.* II 17; V 6; VIII 8; 17; 2; IX 7) und Fronto (III 7). Nach der rhetorischen Theorie gehörten die *descriptiones* in den Begriffsbereich der *evidentia*; ihr Zweck bestand in einer lebendigen und genauen Darstellung eines allgemeinen Gegenstandes durch Aufzählung von Einzelheiten. Der Inhalt der *descriptiones* war verschieden[3]; sie konnten ebenfalls in verschiedenen Funktionen erscheinen, u. a. als Exkurse bei der Erzählung: *in narratione describimus et loca et fluvios et personas et res* (Quint. *Inst.* IV 2, 123; Prisc. *Praeex.* 10)[4]. In dieser Rolle erscheinen sie eben in der Epik und Elegie und

---

[1] F. Speranza, *La data di composizione della prima „Selva" di Stazio*, SIFC XXV 1951, f. 3–4, S. 146–148.

[2] F. Vollmer, *P. Papinii Statii Silvarum libri*, Lipsiae 1898, S. 26–27.

[3] *Fiunt autem descriptiones tam personarum quam rerum et temporum et status et locorum et multorum aliorum: personarum quidem, ut apud Vergilium: virginis arma Spartanae Aen.* I 315; *rerum vero, ut pedestris proelii vel navalis pugnae descriptio; temporum autem, ut veris vel aestatis status, ut pacis vel belli; locorum, ut litoris, campi, montium, urbium*" (Herm. *Prog.* 10; Prisc. *Praeex.* 10). Vgl. H. Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik*, I, München 1960, S. 400.

[4] Lausberg, *o. c.* S. 401.

ihren Inhalt bilden u. a. Beschreibungen von Kunstwerken. Als Urform dieser Art ἐκφράσεις kann die Beschreibung des Achillesschildes in der *Ilias* (XVIII 482 ff.) angesehen werden; er bildete nämlich seit Homers Zeiten ein ständiges episches Motiv[5]. Der Episodentechnik bedienen sich später in erhöhtem Masse die alexandrinischen Dichter[6]. Auch in der römischen Dichtung begegnen wir ziemlich oft ἐκφράσεις der Bauwerke, Flachreliefe, Gewebe und Statuen. Wir finden sie vor allem in der Epik und Elegie, und zwei Arten dieser Beschreibungen haben wir bereits bei Katullus in c. 17 und 64, die unter alexandrinischem Einfluss geschrieben wurden[7]. Neben der Beschreibung von Kunstwerken haben wir in der Elegie und im Epos auch Natur- und Ortsbeschreibungen[8], die gewöhnlich mit den Worten: *est locus* beginnen. Wenn in diesen beiden literarischen Gattungen Beschreibungen von Kunstwerken oder der Architektur, von Orten und Landschaften in Form von Exkursen auftreten, bilden sie in Epigrammen den eigentlichen Inhalt der einzelnen Gedichte. Dieser Epigrammtyp erscheint in der griechischen Literatur verhältnismässig früh. Er wird nämlich schon von den Vorgängerinnen des alexandrinischen Epigramms, Erinna und Anyte aus Tegea gepflegt. Er findet auch seine Repräsentanten in der alexandrinischen Epoche und ist, wenn auch nur durch einen Epigrammzyklus auf die berühmte Kuh des Myron, vertreten. Aus dem 1. Jh. v. u. Z. stammt das Epigramm des Leonidas von Tarent auf dasselbe Bildwerk (AP IX 604) und das Epigramm des Poseidippos auf die Statue der Guten Gelegenheit (AP XVI 275). Mar-

---

[5] J. Krókowski, *Owidiusz Przemiany*... Wyboru dokonał, wstępem i objaśnieniami opatrzył... Wrocław 1953, s. 28, Bemerkung zu V 6.

[6] Ibid. S. LII.

[7] Für Beschreibungen von Bauten in der lateinischen Dichtung können folgende Beispiele angeführt werden: Katullus — Beschreibung einer alten Brücke in Köln (17, 1—11) und des Peleuspalastes (64, 42—49); Tibullus — Bild eines schönen Hauses (III 3, 13—16); Propertius — Beschreibung des Säulenganges im Apollotempel (II 31), des Säulenganges des Pompejus und der Platanenallee (II 32, 11—13); Ovidius in den *Metamorphosen* — Sonnenpalast und Flachreliefs, die seine Tür zieren (II 1—18), Traumpalast (XI 592—615), Tempel, in den die Götter die Hütte der Baucis verwandelt haben (VIII 689—693); Vergilius in der *Aeneis* — Junotempel in Karthago und Flachreliefs, die den Trojanischen Krieg darstellen (I 446—493), Palast des Radamanthys in der Unterwelt (VI 548—558). Beschreibung von Statuen: Tibullus Priapusstatue (I 4, 1—8), Ovidius in den *Metamorphosen* — die von Pygmalion geschaffene Statue (X 247—252), Picusstatue (XIV 311—314). Beschreibungen von Geweben: Katullus (64, 52—263), Ovidius, *Met.* VI 70—104 (Gewebe der Minerva), VI 104—145 (Gewebe der Arachne), Vergilius, *Aen.* V 250—257 (Beschreibung eines gestickten Mantels). Ausserdem lohnt es, auf folgende Beschreibungen hinzuweisen: Ovidius, *Met.* XIII 678—704 (Flachreliefs auf dem Krater), II 105—110 (Vulkanwagen), Vergilius, *Aen.* VIII 626—728 (Äneasschild), X 496—499 (Pallasgürtel).

[8] Bereits Ennius, der älteste römische Epiker, führte in seine *Annales* eine Beschreibung der Insel Prochyte ein. In den *Metamorphosen* des Ovidius, die als Ganzes eine Erzählung epischen Charakters bilden, finden wir öfter kurze Naturbeschreibungen, wie z. B. Beschreibung einer Quelle (III 407—412), eines Sees und Haines (V 385—391), eines Baches (V 585—591), einer Schlucht (VIII 334—337) u.dgl. Tibullus führt in seine Elegien Beschreibungen von Dörfern ein. Propertius gibt in der Elegie III 22, 17—42 eine Beschreibung Italiens, und Ovidius in den *Amores* eine Beschreibung von Sulmona (II 16, 1—11).

tial, der hervorragendste Epigrammatiker Roms und Zeitgenosse des Statius widmet, eine Reihe von Gedichten den Bauwerken Statuen, Porträts und Orten[9].

Die beschreibenden *Silvae* des Statius haben nichts mit Epigrammen gemein. Es sind längere Gedichte von 65 bis 186 Versen, in daktylischem Hexameter geschrieben, mit Ausnahme von IV 3, das im Hendekasyllabus abgefasst ist. Die „descriptio" ist hier zwar das prinzipielle Element, aber nicht das einzige, und bei der Mehrheit dieser Gedichte bildet sie nicht einmal ihren umfangreichsten Teil. Die Beschreibung zerfällt in der Regel in zwei Teile: einen allgemeinen und einen ausführlichen; meistens bilden diese kein geschlossenes Ganzes, sondern sind durch andere Elemente voneinander getrennt. Während die ausführliche Beschreibung sich gewöhnlich in der mittleren Gedichtspartie befindet, setzt der Dichter die allgemeine Beschreibung an den Anfang, in jedem Falle aber in den Teil, der der ausführlichen Beschreibung vorangeht. Meistens nämlich beginnt Statius die beschreibenden *Silvae* mit der Schilderung des allgemeinen Bildes einer Statue oder eines Bauwerks, ohne voraufgehende Invokation oder Einleitung (I 1; II 2; 3; III 1; IV 3). In I 1 ist dieses Bild in einer Reihe von Fragen enthalten (V. 1—7); ähnlich ist der Anfang des Gedichts IV 3 beschaffen, den der Dichter mit einer Frage und Antwort beginnt, die den Lärm veranschaulichen, der den Bau der Domitianstrasse begleitet (V. 1—26). Von diesem Grundsatz weichen nur die *Silvae* I 5 und IV 6 ab. Das dem Bade des Claudius Etruscus gewidmete Gedicht (I 5) beginnt mit einer längeren Invokation an die Najaden (V. 1—33), und in IV 6 erzählt der Dichter in den Anfangsversen, wie er von Vindex zum Gastmahl geladen wurde, in V. 1—9 gibt er eine Beschreibung des Gastmahls und erst dann geht er zur Beschreibung der Statuette über. Im ersten Falle ist die allgemeine Beschreibung in die Invokation als Ankündigung des Themas eingeflochten (I 5, 11—13), im zweiten gibt der Dichter sie nach der Einleitung (IV 6). In der allgemeinen Beschreibung bemüht sich Statius, kurz die wesentlichen Merkmale des Baues oder der Statue zu schildern, um auf diese Weise ein gedrungenes Bild zu zeichnen; manchmal genügen ihm dazu einige Worte. Beim Standbild des Domitian hebt er dessen Grösse (I 1,1—13) und die Darstellungsart des Kaisers hervor[10]. Die Herkulesstatuette (IV 6) fällt besonders dadurch in die Augen, dass sie von kleinen Ausmassen ist, obwohl Lysippus darin die ganze Macht und göttliche Kraft hervortreten liess[11]. Aus den ersten Versen der *Silva* I 3 erfahren wir, dass die Villa des M. Vopiscus sich zu beiden Seiten eines Flusses erhebt, im Sommer angenehmen Schatten gewährt (V. 1—8), und ihre Schönheit dem *ingenium ... mite solo* und *forma beatis manus concessa locis* (V. 13—17) verdankt. In wenigen Worten zeichnet der Dichter auch das Bild des

---

[9] H. Szelest, *Marcjalis i jego twórczość*, Wrocław — Warszawa — Kraków 1963, S. 137—140.

[10] *talem... qualem modo frena tenentem Rhenus et attoniti vidit domus ardua Daci* (V. 5—7); *hunc mitis commendat eques: iuvat ora tueri Mixta notis belli, placidamque gerentia pacem* (V. 15—16).

[11] *Parvusque videri sentirique ingens*; mit ihm sind gleichfalls *honos* und *maiestas* verbunden (V. 35—43).

Bades des Claudius Etruscus[12] und der Villa des Pollius Felix[13]. Die Via Domitiana (IV 3) wurde vom Kaiser selbst gebaut; diese neue Strasse ist im Vergleich mit der früheren sehr bequem, ausserdem verkürzt sie die Fahrzeit und die Entfernung zwischen Rom und solchen Orten wie Cumä, Neapel und Bajä.

Die eingehende Beschreibung von Statuen (I 1; IV 6) und Villen ist grundsätzlich nach den Vorschriften der Rhetorenschule verfasst[14]. Die „descriptio" einer Statue beginnt Statius mit der Beschreibung des Kopfes und führt sie bis zu den Füssen durch[15]. In Übereinstimmung mit den rhetorischen Vorschriften berücksichtigt er auch die Stimmung der Gestalt, die die Statue wiedergibt. Über den Gesichtsausdruck Domitians spricht er im allgemeinen Teil der Beschreibung[16], ohne das Pferd zu vergessen[17]. Bei der Besprechung der Herkulesstatuette erwähnt er zweimal die Stimmung des Gottes, die das Bildwerk zum Ausdruck bringt; das eine Mal im allgemeinen Teil der Beschreibung: *tantus honos operi, finesque inclusa per arctos Maiestas* (IV 6, 35—36), das andere Mal in dem umfangreichen ausführlichen Teil; hier hebt er mit Hilfe einer Reihe von Vergleichen, die er aus Herkules fröhlichen Episoden geschöpft hat, den heiteren Gesichtsausdruck hervor: *Nec torva effigies epulisque aliena remissis ... Sic mitis vultus* (IV 6,50 u. 55). Bei der Beschreibung beider Bildwerke übergeht der Dichter auch die Umgebung nicht, in der sie sich befinden[18].

Die Villenbeschreibungen (I 3; 5; II 2) geben keine klare und genaue Vorstellung von ihrem Plane. In der ausfürlichen Deskription berücksichtigt Statius nur Elemente, die am meisten ins Auge fallen und entweder für Reichtum und Schönheit oder auch für ihre Originalität entscheidend sind. So lesen wir also in dem Gedicht, das der Villa des Manilius Vopiscus in Tibur gewidmet ist (I 3), von vergoldeten Balken, Türen aus Zedernholz, mehrfarbigem Marmor, schönem Mosaikfussboden, Badeeinrichtungen und Springbrunnen, von Kunstwerken, die sich in der Villa befinden, und von einem Baume, der im Innern der Villa wächst. In der Beschreibung der Villa des Pollius Felix (II 2) hebt er besonders die Bauweise des Hauses hervor; die einzelnen Teile der Villa sind verschiedenen Himmelsgegenden zugekehrt und dank dieser Anordnung gewähren die Gemächer breite und verschiedene Ausblicke (V. 45—62; 78—82); den meisten Raum nimmt die Beschreibung eines Ge-

[12] *nitidis... gemmantia saxis Balnea* (I 5, 12—13).

[13] *celsa Dicarchei speculatrix villa profundi* (II 2, 3).

[14] Vollmer, *o. c.* S. 221—222; 263.

[15] *Silv.* I 1, 32—55 haben wir die sukzessiv beschriebenen: *celsum caput... dextra* (*manus*)... *laeva* (*manus*)... *pectora... tergum... latus*, dann folgt die Beschreibung des Pferdes nach demselben Grundsatz: *vultus... colla... armos... ilia... ungula* (V. 46—50). Ähnlich ist die Beschreibung der Herkulesstatuette in IV 6, 50—58: *effigies... haec* (*manus*)... *haec* (*manus*)... *aspera sedes*.

[16] *mitis... eques... ora... mixta notis belli, placidamque gerentia pacem... par forma decorque, par honor* (I 1, 15 ff.), *discitur e vultu quantum tu mitior armis* (I 1,25).

[17] *At sonipes, habitus animosque imitatus equestris, Acrius attolit vultus cursumque minatur: Cui rigidis stant colla iubis, vivusque per armos Impetus* (I 1, 45—50).

[18] I 1, 22—35 haben wir eine Beschreibung des Teiles des Forums, der den Hintergrund der Statue bildet; IV 6, 20—31 eine Beschreibung der Bildwerke, unter denen sich die Herkulesstatuette befindet.

machs ein, aus dem der Golf und Neapel zu sehen sind; hier zählt der Dichter auch die Marmorarten auf, die beim Bau des Hauses verwendet wurden (V. 83—94). Mit der Villenbeschreibung als solcher verbindet er eine Beschreibung der Obst- und anderer Gärten, die zur Villa gehören (V. 98—106). In beiden Gedichten wird der ausführlichen Villenbeschreibung eine Schilderung der Umgebung und der herrlichen Lage vorangeschickt (I 3, 17—33; II 2, 1—5 und 13—35). Die drei Elemente: Beschreibung der Umgebung und Lage der Villa sowie des Bauwerks selbst bilden in I 3 ein geschlossenes Ganzes, während sie in II 2 voneinander getrennt sind. Bei der Beschreibung des Bades des Claudius Etruscus übergeht Statius die Lage und Umgebung, indem er gleich zur Beschreibung des Baues herantritt (V. 34—59) und in ihr folgende Einzelheiten hervorhebt: den originellen Marmor, mit dem die Wände verkleidet sind, schöne Fussböden, Gewölbe und Zimmerdecken; er unterstreicht auch die grosse Helligkeit der Räume und geht dann zur Beschreibung einzelner Teile des Bades über (V. 47—59). Die eingehende Beschreibung des Bades bildet ebenfalls ein geschlossenes Ganzes. Eine etwas andere Komposition zeigt die Beschreibung des Herkulestempels in Sorrento (III 1). Ähnlich wie in I 5, übergeht der Dichter die Beschreibung von der Lage und Umgebung des Tempels. Die Grundlage der Beschreibung bildet ein Vergleich des neuen Tempels mit dem früheren. Die allgemeine Beschreibung ist mit der ausführlichen vermischt und bildet kein Ganzes: ein Teil der Beschreibung befindet sich nämlich am Anfang des Gedichts (V. 3—15), eine Einzelheit, die das Tempelinnere betrifft, ist in V. 37—38 zu finden, und in V. 82—88 kehrt Statius noch zu der Beschreibung des früheren Tempels zurück. Wenn er das neue Bauwerk schildert, spricht er von folgenden Elementen: *maiore tholo ... Sed nitidos postes Graiisque effulta metallis Culmina*" (V. 3—6), *fulgor inopinus agresti Alcidea* (V. 10—11), *hic tibi Sidonio celsum pulvinar acantho Texitur et signis crescit torus asper eburnis* (V. 37—38). Die Beschreibung der Via Domitiana (IV 3) stellt Grundsätze dar, die gewöhnlich Baubeschreibungen eigen sind; wir haben also eine allgemeine (V. 20—39) und eine ausführliche Beschreibung (V. 97—119). Im ausführlichen Teil legt der Dichter den Nachdruck auf Merkmale der neuen Strasse, die ihm der Erwähnung würdig erscheinen; er spricht also von dem Strassenanfang, denn dort erhebt sich ein Triumphbogen; alsdann zeichnet er die charakteristischen Merkmale der Via Domitiana und beschreibt ihren letzten Abschnitt, denn dort befindet sich das Orakel der Sibylla. Die ausführliche Beschreibung bildet ein Ganzes, das nur durch eine Apostrophe unterbrochen wird, die einen Aufruf an Roms treue Völker enthält, sie mögen gern von der neuen Strasse Gebrauch machen. Ähnlich, wie in dem Gedicht über den dem Herkules geweihten Tempel in Sorrento, wo die Beschreibung des Tempels nicht den wesentlichsten Teil des Gedichts bildet, ist auch die Beschreibung eines auf dem Besitztum des Atedius Melior wachsenden Baumes kein wichtiger Teil in II 3. Im Verhältnis zum ganzen Gedicht nimmt sie nur wenig Raum in Anspruch; sie ist auch nicht einheitlich und besteht aus zwei voneinander entfernten Partien, V. 1—5 und 53—60. Beide Teile unterscheiden sich nur wenig voneinander. Der erste erzählt nähmlich, wie der Baum aussieht, und wo

er sich befindet, der zweite beschreibt wiederum in sehr ähnlicher Weise dessen Gestalt; der Dichter fügt hier noch hinzu, dass sich der Baum dem Wasser, an dem er steht, zuneigt; diese Partie folgt schon der Metamorphose der Nymphe Pholoe. Bei den Beschreibungen von Bauwerken und Statuen macht Statius noch auf zwei Motive aufmerksam: die Beschreibung der Bauarbeiten und die Umgestaltung der Natur durch den Menschen. Im I Gedicht des I Buches vermittelt er ein Bild von Arbeiten bei der Errichtung des Standbildes des Domitian[19], in III 1 bei dem Bau des Herkulestempels (V. 117—138) und in IV 3 bei dem Bau der Domitianstrasse (V. 40—60). In den erwähnten drei Beschreibungen hebt er den Umstand hervor, dass die Arbeiten sehr schnell vorwärtsschreiten. Auch dem Motiv der Naturumgestaltung durch den Menschen begegnen wir in einigen Gedichten. Eine Umgestaltung der Naturverhältnisse vollzog nicht nur Pollius Felix bei der Errichtung seiner prachtvollen Villa (II 2, 52—62) und beim Bau des Herkulestempels (III 1, 1—19), sondern auch Domitian während des Strassenbaues (IV 3, 72—80). Wenn Statius von einer Umgestaltung der Natur spricht, zeichnet er gern ein Bild der früheren Beschaffenheit des Ortes, auf dem jetzt eine schöne Villa oder eine bequeme Strasse die Blicke der Menschen anziehen. Dort, wo sich jetzt der Herkulestempel erhebt, stand *tectum vagis habitabile nautis* (III 1,4) und *dicta sacris tenuis casa, nomine templi* (III 1,82), und an Stelle der Via Domitiana war früher ein ausgefahrener schlammiger Weg (IV 3,27—35). Völlig anders als früher sieht heute die Gegend aus, in der sich die Villa des Pollius Felix befindet[20].

Neben der eigentlichen *descriptio* steht ein zweites fast gleich wichtiges Element in etwa allen beschreibenden *Silvae*, das enkomiastische Element. Am kräftigsten kommt es in den Gedichten zu Worte, die mit der Person Domitians in Verbindung stehen (I 1; IV 3), ferner in II 2; 3; IV 6; weniger Raum nimmt es in I 3 und III 1 ein; das einzige Gedicht dagegen, das frei von Lob ist, ist I 5[21]. Zum Gegenstand des Enkomions werden vor allem der Kaiser sowie die Besitzer von Villen und Statuen ausersehen, während die vom Dichter beschriebenen Kunstwerke hier nur in geringem Masse berücksichtigt werden. Das Enkomion auf Personen bildet, ähnlich wie die Beschreibung, kein geschlossenes Ganzes, sondern unterliegt einer Zergliederung; seinen wichtigsten und umfangreichsten Teil setzt Statius in die Endpartie des Gedichts, aber in I 1; IV 3 und IV 6 bildet es ihren Abschluss. Dagegen sind

---

19 *Nec longae traxere morae: iuvat ipsa labores Forma dei praesens operique intenta iuventus Miratur plus posse manus: strepit ardua pulsu Machina; continuus septem per culmina montis It fragor, et magnae vincit vaga murmura Romae* (I 1, 61—65).

20 *Qua prius obscuro permixti pulvere solis, Et feritas inamoena viae, nunc ire voluptas* (II 2, 32—33); *Mons erat hic, ubi plana vides: et lustra fuerunt, Quae nunc tecta subis: ubi nunc nemora ardua cernis, Hic nec terra fuit: domuit possessor, et illum Formantem rupes expugnantemque secuta, Gaudet humus* (II 2, 54—58).

21 Das Fehlen eines Lobes für Claudius Etruscus lässt sich wahrscheinlich dadurch erklären dass sein Vater von Domitian zur Verbannung verurteilt wurde.

kurze lobende Aussagen im ganzen Gedicht verstreut[22]. Von dieser Technik weichen die *Silvae* II 3 und III 1 ab; in der ersten befindet sich das Lob für Melior nur in dem Schlussteil (V. 64—71), während es an kürzeren Lobesworten fehlt; im zweiten Gedicht ist es umgekehrt: es fehlt eine längere Lobrede am Gedichtsende, ein Enkomion befindet sich nur an verstreuten Stellen: V. 65—67; 91—103; 166—170[23]. Die Lobreden auf Domitian legt Statius dem Curtius, Gott des Volturnusflusses (I 1), und der Sibylla in den Mund (IV 3), das Lob für Pollius verkündet er durch den Mund des Herkules (III 1); in den übrigen Gedichten dagegen bringt er die Lobesworte selbst zum Ausdruck. Der Inhalt der enkomiastischen Partien ist verschieden. Die Lobreden auf Domitian nähern sich ihrem Charakter nach sehr den Lobreden, die aus Martials Epigrammen bekannt sind[24]. Der Autor der *Silvae* lobt also den Kaiser als *numen*, *parens deorum* und *dux hominum* (IV 3), dem die Macht von Jupiter verliehen wurde (IV 3, 126—127). Gegenstand des Lobes ist auch sein Charakter, vor allem aber seine Gewandheit in der Vereinigung von Sanftmut und Güte in Friedenszeiten mit der Tapferkeit im Kriege (I 1, 15—16; IV 3, 132—136). Er ist der würdigste Herrscher seit Äneas Zeiten (IV 3, 128—131). In Sibyllas Mund legt der Dichter das Lob auf Domitians Innenpolitik, die in den von ihm erlassenen Edikten und in der Neuerrichtung von Tempeln zum Ausdruck kommt (IV 3, 9—19). Er übergeht sogar das äussere Aussehen des Kaisers nicht, indem er feststellt, dass sein schönes Antlitz Apelles zu malen begehrte, Phidias möchte nach seinem Vorbild eine Juppiterstatue schaffen, Tarent und Rhodos würden seinetwegen Apollo verschmähen (I 1, 100—104); er sieht in ihm schliesslich den Herrscher *natura melior potentiorque* (IV 3, 133)[25]. Die Lobesworte an Domitian gehen mehrmals in unangenehm klingende Schmeicheleien über[26].

Ein anderer Inhalt füllt die Lobpreisungen auf Villenbesitzer, sowie Protektoren und Freunde des Dichters. Statius lobt hier besonders ihr dichterisches Schaffen, künstlerische Vorliebe, die sich in der Sammlung von Kunstwerken offenbart, ferner Charaktertugenden sowie philosophische und lebensbejahende Haltung. Fast

---

[22] In I 1 enthalten z.B. V. 74—107 ein grundsätzliches Lob für Domitian, kürzere Lobesbezeigungen finden sich in V. 15—16; 24—25; 27—28; 39—40; in IV 3 ist das Enkomion in V. 122—161 eingeschlossen; ausserdem enthalten auch die V. 9—19; 72—95 ein Lob; in IV 6 haben wir das Hauptlob für Vindex, V. 89—109, und kürzere Lobsprüche V. 15—19; 22—30; in II 2 sind hauptsächlich die Endverse 112—150 dem Enkomion für Pollius gewidmet, aber ein Lob für ihn haben wir auch in V. 22—23; 26—29; 52—59; 60—63; 81—82. Ähnlich verhält es sich in I 3, wo das enkomiastische Element eine geringere Rolle spielt: ein grundsätzliches Lob für Vopiscus als Dichter enthält V. 99—104; einen lobenden Charakter haben gleichfalls V. 20—23.

[23] Das Fehlen eines Lobes in diesem Gedicht erklärt sich durch den Umstand, dass Statius den Pollius bereits in II 2 gerühmt hat und sich deshalb hier auf kurze lobende Worte beschränkt.

[24] H. Heuvel, *De inimicitiarum, quae inter Martialem et Statium fuisse dicuntur indiciis*, Mnemosyne LXVI 1936, S. 299—330.

[25] Genau besprochen und analysiert von Kenneth Scott, *Statius' Adulation of Domitian*, AJPh LIV 1933, S. 247—259.

[26] Z. B. I 1, 39—40, 56—58.

alle diese Elemente vereinigen sich in den Lobesworten auf Pollius Felix. Ein Lob verdient nicht nur dessen dichterisches Schaffen (II 2, 112—120; III 1, 64—67), sondern auch seine philosophischen Ansichten, seine Lebensweise und Charaktereigenschaften. Pollius versteht und ahmt frühere Heerführer, Dichter und Weisen nach, deren Statuen sich in seiner Villa befinden; *virtute quieta* erlangte er Geistesruhe, er ist frei von jeglichen Affekten und nur von sich selbst abhängig; indem er vernunftsmässige Mässigung bewahrt, geniesst er das Leben in vollen Zügen (II 2, 69—72; 121—150). Durch kluge Lebensweise nähert er sich dem Herkules'schen Ideal, wie es im Sinne der stoisch-epikureischen Philosophie aufgefasst wurde (III 1, 166). Statius lobt Pollius schliesslich als den Menschen, der in seinen Besitzungen eine Reihe schöner Bauten errichten liess (III 1, 91—103).

Die Lobreden auf Pollius nehmen in den beschreibenden *Silvae* nach den Lobreden für Domitian den meisten Raum ein. Im Hinblick auf Charaktervorzüge, Mässigung und geeignete Lebensweise verdienen in Statius' Augen auch Atedius Melior (II 3, 64—71) und Novius Vindex (IV 6, 89—109) ein Lob. Vindex, den Besitzer der Herkulesstatuette, rühmt der Dichter als einen Kunstkenner (IV 6, 22 ff.), Worte der Anerkennung findet er auch für das Gastmahl, das von jenem gegeben wurde (IV 6, 12—14). Am bescheidensten fiel das Lob für Vopiscus aus, weil sein dichterisches Schaffen fast das einzige Thema ist (I 3, 99—104). Neben den erwähnten Motiven, derer sich Statius in den Gedichtspartien bedient, die ein *encomion* für Personen enthalten, führt der Autor in drei *Silvae* noch ein Motiv an, nämlich das der Unterordnung der den Menschen umgebenden Natur. Die Natur gibt aus eigenem Wohlwollen dem Menschen nach, indem sie bewusst sein Interesse, seinen Willen und seine Charaktervorzüge achtet; deshalb ergiesst sich der Aniofluss in seinem Unterlauf durch steiniges Gelände, dagegen fliesst er in seinem Oberlauf ruhig durch Vopiscus' Besitzungen, ohne durch sein Rauschen die Ruhe des Besitzers zu trüben, der sich der Dichtung und philosophischen Betrachtungen hingibt (I 3, 20—23). Die schöne Natur, die die Villa des Pollius Felix umgibt, ahmt dessen edle Sitten in der Weise nach, dass sie unter deren Einfluss milder geworden ist (II 2, 28—29; 52—53). Auch Volturnus, der „früher keine Ufer zu bewohnen verstand", ergab sich dem Willen Domitians und ist zu einem regulierten Fluss geworden (IV 3, 72—82).

Wenn die Lobreden auf Personen in der Mehrheit der beschreibenden *Silvae* einen bedeutenden Teil der einzelnen Gedichte bilden, so nehmen die Lobreden auf Villen und Statuen weit weniger Raum ein und sind nicht so sehr verschiedenartig. Sie haben einen allgemeinen Charakter. In den Villenbeschreibungen rühmt Statius vor allem ihre schöne Lage und Umgebung, die Pracht und den Reichtum der beim Bau verwendeten Materialien, sowie ihre künstlerische Vollendung (I 3, 13—17; 29—31; I 5, 60—63; II 2; III 1, 1—19; 137—138). Bei den Beschreibungen von Statuen verdient besonders das Lob ihrer meisterhaften Vollendung hervorgehoben zu werden, dank welcher das Bildwerk die Wirklichkeit täuschend nachahmt (IV 6, 35 ff.; I 1, 17—18; 25). In der Beschreibung der Via Domitiana macht sich der Dich-

ter als Motiv des Lobes die Tatsache zunutze, dass diese Strasse die Entfernung zwischen Rom und anderen wichtigen Orten verkürzt und einen schnellen und bequemen Verkehr ermöglicht (IV 3, 20—26; 36—39; 103—106). Umfangreichere Lobreden auf Bauten und Statuen treten bei Statius grundsätzlich vor einer ausführlichen Beschreibung auf, also am Gedichtsanfang, und sind dann mit der allgemeinen Beschreibung verbunden (I 3, 13—17; I 1, 1—7; II 2, 26—28; 36—45; III 1, 3—7; IV 3, 20—26; 36—39; IV 6, 35—49), womit jedoch nicht gesagt sein soll, dass kürzere Lobsprüche sich nicht auch im weiteren Teil der *Silvae* befinden können (z. B. bei einer ausführlichen Beschreibung). Nur in I 5 erscheint der Lobspruch auf das Bad des Claudius Etruscus am Schluss (V. 60—63). Um das Lob für Kunstwerke hervorzuheben, bedient sich Statius mehrerer Mittel. Eines von ihnen ist das in I 3; I 5 und III 1 erscheinende Motiv, dass die Bauten ihre Schönheit unmittelbar der Götterhilfe verdanken; so haben Voluptas und Venus beim Bau der Villa des Manilius Vopiscus geholfen (I 3, 9—12), Venus, Hephästos und die Nymphen beim Bau des Bades des Claudius Etruscus (I 5, 30—33), während beim Bau des Herkulestempels der Gott selbst seine Hilfe angedeihen liess (III 1, 19—22; 125—138). Zu demselben Zweck stellt der Dichter einige Male fest, dass das von ihm beschriebene Bauwerk so schön sei, dass die Götter es gern aufsuchen und in ihm wohnen möchten[27]. Auf den Wert einer Villa oder eines Bildwerks sollen auch die Vergleiche hinweisen; der Dichter schöpft sie nicht nur aus der Mythologie, sondern auch aus der Wirklichkeit. So übertrifft z. B. das Pferd des Standbildes Domitians nicht nur das Trojanische Pferd und andere aus der Mythologie bekannte Pferde, sondern auch das Pferd des Cäsar[28]. Das Bad des Claudius Etruscus wird weder von jemandem verschmäht, der aus Bajä kommt, noch von jemandem, der kurz vorher in den Thermen des Nero gebadet hat (I 5, 60—63)[29]. Auch beim *encomion* auf Personen greift der Autor der *Silvae* manchmal zu Vergleichen. Domitian stellt er Cäsar (I 1, 22—28), und Curtius (I 1, 78—83) gleich, während er Pollius Felix mit dem Arion und Orpheus (II 2, 60—63) gleichsetzt. Der Zweck der Vergleiche ist die Feststellung, dass die vom Dichter gerühmten Personen und Kunstwerke denen gleichkommen oder sie übertreffen, zu denen er Vergleiche anstellt. Es fehlt schliesslich in einigen *Silvae* nicht an eigenen Aussagen des Dichters, die Bewunderung und Begeisterung einem Bauwerk oder einer Statue gegenüber zum Ausdruck bringen[30].

Zur *descriptio* und zum *encomion*, die den wesentlichen Inhalt der beschreibenden *Silvae* bilden, kommt in einigen Gedichten (I 3,5; II 2,3) noch ein weiteres Element hinzu, das den Lobreden über Personen folgt, nämlich die Partie mit den Wün-

---

[27] I 3, 70—80; I 5, 54—56; II 2, 19—20.

[28] Wir kennen kein Reiterstandbild des Cäsar; vgl. *Stace, Silves*, traduction nouvelle de Henri Clouard, Paris 1935, S. 295, Anm. 14.

[29] Vgl. auch I 3, 24—33; 81—88; III 1, 137—138.

[30] Z. B. I 1, 1—7; I 3, 13—17; II 2, 36—45; III 1, 8—12.

schen für das Wohlergehen und langes Leben der Besitzer schöner Villen. Die Partie beginnt mit der Formel *macte* ... (I 3,5) oder *vive* ... *vivite* (II 2) und bildet den Abschluss der erwähnten Gedichte[31]. In III 1 entspricht ihr ein von Herkules dem Pollius Felix gegebenes Versprechen, das mit folgender Formel beginnt: *macte animis opibusque* (V. 166), und in IV 3 die Worte, in denen Sibylla dem Domitian ein langes Leben und kriegerische Triumphe voraussagt (V. 143—161). I 1 und IV 6 enthalten dagegen kein Gratulationselement. In zwei Gedichten hat der Dichter schliesslich die Beschreibung mit einem αἴτιον verbunden (II 3; III 1).

So gestattet uns eine Analyse der einzelnen *Silvae* deskriptiven Charakters festzustellen, dass ihre Komposition auf einer Vereinigung mehrerer verschiedener Elemente zu einem Ganzen beruht, nämlich der Beschreibung, des Encomion, der Partien mit den Wünschen und des αἴτιον. Die einzelnen Elemente sind uns aus der früheren griechischen und römischen Dichtung gut bekannt. Nicht nur die Beschreibungen von Kunstwerken, die den Inhalt der besprochenen *Silvae* bilden, finden wir bei früheren Dichtern als ἐκφράσεις, doch müssen wir noch hervorheben, dass der Dichter in ihnen auch Elemente berücksichtigt, auf die seine Vorgänger einen Nachdruck legten; die Beschreibungen von Bauten sind, ähnlich wie bei früheren Dichtern, auch bei Statius ungenau, und ähnlich wie diese hebt er zwei Eigenschaften hervor: Pracht und Reichtum der Bauten[32] sowie des beim Bau verwendeten Materials[33]. Auch bei der Beschreibung von Statuen bedient er sich einer Methode, die schon von seinen Vorgängern bei der Beschreibung von Bildwerken, Statuen, Flachreliefs, Geweben u. dgl. angewendet wurde; er sagt, wen das Standbild darstellt, er beschreibt dessen Aussehen, berücksichtigt das Material, aus dem das Bildwerk geschaffen wurde[34], die künstlerische Vollendung[35], dank der das Kunstwerk in täuschender Weise ein lebendes Wesen nachahmt[36], manchmal kommt noch eine Lebensbeschreibung der Kunstwerkbesitzer hinzu[37]. Die von Statius in I 1, 61—65; IV 3, 40—64; II 1, 117—135 eingeführten Beschreibungen von Arbeiten treten in der antiken Dichtung seit Hesiods Zeiten auf; aus der lateinischen Dichtung genügt es, folgende Beschreibungen zu erwähnen: des Spinnens bei Katullus (64, 311—319),

---

[31] Z. B. I 3, 105—110; sie lautet folgendermassen: *Digne Midae, Croesique bonis, et Perside gaza, Macte bonis animi cuius stagnantia rura Debuit et flavis Hermus transcurrere ripis, Et limo splendente Tagus. Sic docta frequentes Otia; sic omni detersus pectora nube, Finem Nestoreae precor agrediare senectae.*

[32] Vgl. z. B. Cat. 64, 42—49; Ov. *Met.* II 1—4; Verg. *Aen.* I 446—493; *templum... ingens... opulentum divis.*

[33] Z. B. Cat. 64, 42—49; Tib. III 3, 13—16; Prop. II 31; 32, 11—13; Ov. *Met.* II 1—4; XI 592—615; VIII 689—693; Verg. *Aen.* I 446—493; VI 548—558.

[34] Vgl. z. B. Ov. *Met.* X 247—251: *niveum ebur*; XIV 311—314: *niveo de marmore*; XIII 678—704: *antiquo aere... inaurato acantho*; Verg. Aen. V 250—257; X 496—499.

[35] Vgl. Cat. 64, 52—263: *mira arte... indicat;* Ov. *Met.* X 247—251: *mira arte... sculpsit;* II 5—18: *materiam superabat opus.*

[36] Vgl. z. B. Ov. *Met.* VI 70—104; X 104—145; X 247—251.

[37] Z. B. Ov. *Met.* XIII 681—684; Vgl. *Silv.* IV 6, 59—88.

der Landarbeit bei Tibullus (I 5, 21—34), des Webens und des Fällens der heiligen Eiche bei Ovidius (*Met.* VI 17—24; 55—69; VIII 740—778), der Zyklopenarbeit bei Vergilius (*Aen.* VIII 443—453) oder die Beschreibung des Fällens des heiligen Haines bei Lucan. Wir kennen schliesslich aus der griechischen und römischen Dichtung das Enkomion und αἴτιον, sowie Gedichte oder ihre Partien, die Wünsche für Adressaten enthalten. Gewisse kompositionelle Elemente verdanken sowohl die beshreibenden als auch die anderen Gedichte der Sammlung dem Epyllion. In den besprochenen Gedichten gehören zu ihnen vor allem Digressionen erzählenden Charakters: in III 1, 46—116 die Episoden über Herakles, in IV 6 die Episoden aus dem Leben des Herakles (32—58), sowie eine Reihe Porträts der vorherigen Eigentümer der Statuette (58—88)[38]. Eine Hinterlassenschaft des Epylions und αἴτιον ist auch die Gelehrsamkeit, die den Gedichten des Statius eigen ist. Ein gutes Beispiel dafür ist II 2[39].

Die Originalität der beschreibenden *Silvae* des Statius beruht also weder auf der Einführung neuer Elemente, noch auf einer anderen Bearbeitung der schon früher bekannten Elemente, sondern auf ihrer durchaus neuen Vereinigung, wodurch die Gedichte in bedeutendem Masse die Rahmen der Deskription selbst überschreiten. Wenn Statius aus bekannten Elementen ein neues geschlossenes Ganze schuf und wenn er diesem die Hexameterform verlieh (mit Ausnahme von IV 3), so gestaltet er eine neue dichterische Art, die uns gestattet, die Entwicklung der den Kunstwerken gewidmeten αἴτιον zu verfolgen, die sich bei unserem Dichter zu einer besonderen Schöpfung entwickelt hat. Von diesem Gesichtspunkt aus betrachtet, sind die besprochenen Schöpfungen für uns eine wertvolle literarische Erscheinung. Ihre Bedeutung für die Literaturgeschichte beruht aber nicht ausschliesslich in der vom Dichter geschaffenen neuen Form; sie sind gleichzeitig ein gutes Beispiel der höfischen Dichtung. Zwei Gedichte stehen mit der Person des Domitian in Verbindung (I 1, IV 3), die anderen mit Manilius Vopiscus (I 3), Claudius Etruscus (I 5), Pollius Felix (II 2, III 1), Atedior Melior (II 3) und Novius Vindex (IV 6). Sie gehören zur Reihe der vermögenden Römer, nahmen keinen Anteil am öffentlichen Leben, sondern führten in ihren schönen Besitzungen ein ruhiges Leben, indem sie sich mit Philosophie und Dichtung befassten. Wenn der Dichter ihre reizenden Villen oder die sich in ihrem Besitz befindenden Kunstwerke beschreibt, rühmt er gleichzeitig ihre Eigentümer, indem er ihnen auf diese Weise Ehrerbietung bezeigt. Mit Rücksicht auf diese Thematik bekunden die besprochenen Texte des Statius nicht viel, was mit dem zeitgenössischen Leben ihres Autors in Verbindung gebracht werden könnte. Mit den geschichtlichen Ereignissen stehen I 1 und IV 3 im Zusammenhange. Ausserdem enthalten sie einige Erwähnungen über verschiedene geschichtliche Begebenheiten aus der Zeit Domitians. In den übrigen deskriptiven *Silvae* fehlt es vollkommen an Allusionen auf das Zeitgeschehen. Auch das per-

---

[38] J. H. Bishop, *The Debt of the Silvae to the Epyllia*, PP XXI 1951, S. 42[illegible].
[39] Bishop, *o. c.* S. 429—430.

sönliche Element tritt in ihnen nur in geringerem Umfange zutage; es kommt hauptsächlich durch Worte der Bewunderung und Begeisterung für die beschriebenen Bauten und Statuen zum Ausdruck sowie durch die von ihm unmittelbar auf die Personen ausgesprochenen Lobesworte. Wir finden auch nur wenige Äusserungen, die sich auf Statius selbst beziehen[40]. Dagegen bedient sich der Dichter gern der Mythologie. In zwei Gedichten bildet die mythologische Thematik ihren wesentlichen Inhalt (II 3, III 1). *Silvae* II 3 und III 1 sind eine Art αἴτιον; den Hauptteil der ersten nimmt eine Erzählung über die Nymphe Pholoe und ihre Metamorphose ein, die zweite ist fast ganz dem Herkules gewidmet. An Nymphen, Najaden und Faunen, an Herkules und Kalliope wendet sich Statius mehrere Male in Invokationen (I 5, 1—8; II 3, 6—7; III 1, 1 sowie 50—51). Aus der Welt des Mythos schöpft er viele Vergleiche. Mythologische Gestalten bevölkern bei ihm die Orte und nehmen am Leben der Menschen teil. Götter helfen beim Bau von Tempeln und Villen, die sie später gern aufsuchen, in dem Weingärten des Pollius Felix sammeln nachts die Nereiden reife Weintrauben (II 2, 100—106), während Sirene und Pallas seine Gedichte anhören (II 2, 115—116). Verhältnismässig wenig Mythologie haben wir nur in I 1 und IV 3, die mit der Person Domitians im Zusammenhange stehen. Nicht ohne Bedeutung sind schliesslich die beschreibenden *Silvae* für die Geschichte der Kultur und Archäologie. In dieser Beziehung haben sich nämlich die Bilder der schönen Besitzungen vermögender Römer oder die Beschreibung der Via Domitiana insofern als wertvoll erwiesen, als die Genauigkeit ihrer Schilderungen durch Ausgrabungen bestätigt werden konnte[41]. Von den Archäologen wird der *Silva* IV 6 eine nicht geringe Bedeutung beigemessen, weil sie eine Beschreibung der Statuette des Herakles Epitrapezios enthält, der im Altertum einer der bekanntesten Heraklestypen war. Dieser Herakles entspricht nähmlich dem grossen Standbild des Herakles mit demselben Beinamen, das im Jahre 1960 in Alba Fucens entdeckt wurde. Das Gedicht ermöglichte ausserdem eine treffende Interpretation des Beinamens Epitrapezios für Herakles[42]. Für das Domitiandenkmal ist das Gedicht des Statius die einzige literarische Quelle[43].

Warszawa

---

[40] *Silv.* I 5, 8—9; 10—14; II 3, 62—63; III 1, 163—164; II 2, 1—13; IV 6, 1—4.

[41] Vollmer, *o. c.* S. 455.

[42] F. de Visscher, *Herakles Epitrapezios*, AC XXX 1961, S. 80; L. Pernier, *Copie Italiche dell'Herakles Epitrapezios di Lisippo*, AE 1937, S. 34.

[43] Speranza, *La data di composizione...*, S. 136.

„URBANITAS" NELLE LETTERE DI PLINIO IL GIOVANE

Scrisse

LIDIA WINNICZUK

Mi rendo conto, che il titolo dell'articolo presente non è forse abbastanza chiaro ed intelligibile; perciò ci si impone una domanda: che vuol dire in questo caso il vocabolo *urbanitas*? È cosa generalmente nota, che la parola aveva diversi significati, i quali cambiavano nel corso dei tempi, perciò qualche volta non è facile discernere il proprio senso, in cui l'autore l'ha usato. La migliore prova ne sono le continue discussioni su questo problema; p. e. Eva Frank ha scritto una dissertazione *De vocis urbanitas apud Ciceronem vi atque usu* nell'anno 1932 (Berlin), e adesso Edwin S. Ramage[1] discute con l'autrice e la corrige. Già di questa discussione risulta, che anche nelle opere dello stesso scrittore l'uso della parola *urbanitas* non è sempre chiaro. Ma, se si tratta dello stile umoristico e giocoso, la significazione è già più limitata e possiamo accettare, che *urbanitas* secondo Cicerone è una definita specie dell'umorismo e delle facezie, e — quando si parla del carattere delle lettere — l'autorità di Cicerone è tanto più importante, in quanto l'opera del grande oratore è una delle nostre fonti principali delle notizie sulla teoria dell'epistolografia.

Quanto al significato della parola *urbanitas* connessa con l'umorismo, E. S. Ramage, a mio avviso, osserva giustamente che *urbanitas* da Cicerone vuol dire un umorismo elegante e fine. Però non basta limitarsi al trattato *De oratore*, ma bisogna rivolgersi pure agli altri scritti come p. e. *De finibus* (II 103) e *Brutus* (117), dove similmente come in *De oratore* I 159 *urbanitas* è strettamente collegata con le *facetiae* e in un altro luogo è congiunta con la parola *sal* (ibid. II 231). Benchè Cicerone parla d'umorismo nelle orazioni, le stesse regole possono essere adatte all'epistolografia: ne possiamo trovare argomenti nella corrispondenza dell'oratore e nelle sue menzioni sui generi delle lettere.

L'umorismo di Cicerone è spesso pungente, e lui consiglia perfino di sfruttare vizi e difetti degli avversari (*turpitudo*, *deformitas*) come fonte degli scherzi; però in nessun caso lo scrittore latino si limita a questo genere delle facezie, e perciò non posso essere d'accordo con Sophia Abramowicz, che nel suo molto interessante articolo sull'umorismo di Plutarco[2] cita un brano di *De oratore* (II 58) e constata, che Cicerone non vede le diverse possibilità del riso che non fossero maliziose. Però la stessa autrice aggiunge una giusta osservazione al p. 90, che Cicerone non permette di schernire grandi sciagure e grandi delitti[3]. Infatti, Cicerone è qualche volta cru-

---

[1] S. Ramage, *Urbanitas: Cicero and Quintilian, a Contrast in Attitudes*, AJPh LXXXIV 1963, p. 390—414.

[2] Z. Abramowiczówna, *Humor u Plutarcha*, Eos LIV 1964, p. 87—97, con riassunto latino.

[3] cf. Cic. *De orat.* II 237: *nec insignis improbitas et scelere iuncta nec rursus miseria insignis agitata ridetur... Itaque ea facillime luduntur, quae neque odio magno neque misericordia maxima digna sunt.*

dele con i suoi avversari, ma discerne ottimamente vari generi delle facezie; se aggiungeremo anche una sua menzione sulla forma degli scherzi: *Duplex omnino est iocandi genus, unum inliberale, petulans, flagitiosum, obscenum, alterum elegans, urbanum, ingeniosum facetum* (*Off.* I 104), possiamo constatare che la conclusione di E. S. Ramage è giusta e *urbanitas* che si riferisce all'umorismo significa secondo Cicerone una forma di scherzo elegante, distinto, fine e di buon gusto.

E questo è il senso del termine, che ho usato trattando le *Lettere* di Plinio il Giovane.

Le Lettere di Plinio sono senza dubbio autentiche, come in questi ultimi tempi ha constatato definitivamente Klaus Zelzer[4]. L'autore discute in modo persuasivo con gli sostenitori della tesi, che le lettere di Plinio sono soltanto esempi di una corrispondenza letteraria („Kunstbriefe")[5]. Analizzando le lettere lo Zelzer trova per la sua tesi i seguenti argomenti: i destinatarii sono autentici, le cose e i temi di quali si tratta nelle lettere sono connessi con la vita reale di Roma dei suoi tempi. Così non si deve più mettere in discussione la realtà della corrispondenza del Nostro. Naturalmente, le lettere sono elaborate con ricercatezza stilistica, perchè: 1. Plinio osserva tutte le regole della retorica e dell' epistolografia; 2. Plinio è un letterato; 3. Plinio corrige la sua corrispondenza con l'intenzione di pubblicarla.

Plinio apprezza l'arte di scrivere le lettere, perchè è convinto, che per acquistare le facoltà d'un oratore è necessario scrivere le lettere come esercizio. *Volo interdum aliquem ex historia locum apprehendas, volo epistulam diligentius scribas: pressus sermo purusque ex epistulis petitur* — scrive al Fusco dandogli consilii, come bisogna studiare per diventar un buon oratore (II 13,7)[6].

Plinio adatta (secondo le regole dell' arte retorica) la forma e il tono delle lettere alle persone alle quali scrive; ma gli dispiace una serietà esagerata; ricorda spesso con cordialità gli amici, con cui passava il tempo non soltanto occupandosi delle cose serie, ma pure scherzando. P. e. parla di Voconio Romano: *ille meus in urbe, ille in secessu contubernalis, cum hoc seria, cum hoc iocos miscui* (II 13,5)[7], e confessa che non evita ilarità e lieta società. Si difende con un sorriso contro le accuse di coltivare la poesia, e tanto peggio — la poesia leggiera, confessando con sincerità di non poter fare a meno degli scherzi e del divertimento: *Quibus ego, ut augeam meam culpam, ita respondeo: facio non numquam versiculos severos parum, facio, nam et comoedias audio et specto mimos et lyricos lego et Sotadicos intellego; aliquando prae-*

---

[4] K. Zelzer, *Zur Frage des Charakters der Briefsammlung des jüngeren Plinius*, WS LXXVII 1964, p. 144–161.

[5] P.e. Robert C. Kukula. Hermann Pete, Wilhelm Kroll, Mauritz Schuster.

[6] Cf. Quint. *Inst.*X 1 99.

[7] Cf. VI 8,7: Plinio domanda da Prisco l'aiuto per l'Atilio Crescente noto delle sue facezie, e aggiunge: *sine me suavitate eius, sine leporibus perfrui! neque enim possem tristem videre, cuius hilaritas me tristem esse non patitur! In summa nosti facetias hominis: quas velim attendas ne in bilem et amaritudinem vertat iniuria.*

terea rideo, iocor, ludo, utque omnia remissionis genera breviter amplectar: „*homo sum*"[8] (V 3,2). Quando domanda al Paterno di criticare la sua poesia, previene le accuse, che la sua poesia non sia abbastanza seria: *ex quibus tamen si non nulla tibi petulentiora paulo videbuntur, erit eruditionis tuae cogitare summos illos et gravissimos viros, qui talia scripserunt, non modo lascivia rerum, sed ne verbis quidem nudis abstinuisse; quae nos refugimus, non quia severiores* (*unde enim?*) *sed quia timidiores sumus* (IV 14,4). Ottimamente caratterizza se stesso nella VIII 21, 1—2: *Ut in vita, sic in studiis pulcherrimum et humanissimum existimo severitatem comitatemque miscere, ne illa in tristitiam, haec in petulantiam excedat. Qua ratione ductus graviora opera lusibus iocisque distinguo.* Il Nostro passa con piacere il tempo con gli uomini allegri, spiritosi, gli piaciono le situazioni comiche, inattese, che succedono anche nelle situazioni serie; ripete spesso nelle sue lettere le argute barzelette delle altre persone, dimostrando così il suo abbondante senso d'umorismo.

A Plinio piacciono, come è detto sopra, le situazioni ridicole, diversi malintesi e goffaggini, e nelle lettere racconta volentieri varie piccolezze della vita cotidiana; per esempio, un giorno Passeno Paolo, poeta elegiaco, recitava le sue poesie — permettiamo adesso a Plinio di prendere la parola: *Passenus Paulus ... cum recitaret, ita coepit dicere: „Prisce, iubes ...", ad hoc Iavolenus Priscus ... „ego vero non iubeo". cogita, qui risus hominum, qui ioci! ... Paulo aliena deliratio aliquantum frigoris attulit. tam sollicite recitaturis providendum est, non solum ut sint ipsi sani, verum etiam ut sanos adhibeant* (VI 15,2 sq.).

Quando Plinio caratterizza Regolo, il delatore odioso, scrive della sua esagerata ambizione come oratore: *imbecillum latus, os confusum, haesitans lingua, tardissima inventio, memoria nulla, nihil denique praeter ingenium insanum; et tamen eo impudentia ipsoque illo furore pervenit, ut orator habeatur. Itaque Herennius Senecio mirifice Catonis illud de oratore in hunc e contrario vertit: „orator est vir malus, dicendi imperitus"* (IV 7,4 sq.)[9]. In un'altra lettera (III 9), quando rappresenta il corso della procedura giuridica degli abitanti della provincia Betica, cita il loro arguto detto. La situazione era tale: Cecilio Classico, il prefetto della provincia Betica, era accusato dagli abitanti *de repetundis*, e nello stesso tempo Mario Prisco, che proveniva dalla Betica, era accusato dello stesso delitto come prefetto della provincia Africa. Gli abitanti della Betica hanno fatto un motto giocoso, che ha piaciuto molto al Nostro: *dedi malum et accepi* — cambiando con abilità il proverbio usato anche da Terenzio[10].

Questi esempi illustrano con sufficenza, che Plinio aveva l'acuto senso d'umorismo, vedeva immediatamente il lato buffo della situazione, e apprezzava anzitutto i detti che testimoniavano il coraggio. Possiamo citare quì frammenti delle

---

[8] Cf. Ter. *Heaut.* 77: *Homo sum; humani nil a me alienum puto.*

[9] Quint. *Inst.* XII 1,1: *Sit enim nobis orator, quem constituimus et qui a M. Catone finitur „vir bonus, dicendi peritus".*

[10] Cf. Donat, ad Ter. *Phorm.* v. 56.

sue due lettere: IV 11 Plinio si conduole con Valerio Liciniano, che accusato falsamente da Domiziano e relegato in Sicilia vi cominciò ad insegnare l'arte retorica. Alla sua prima lezione ha detto: *quos tibi, Fortuna, ludos facis? facis enim ex senatoribus professores, ex professoribus — senatores.* Più audaci erano le parole di Giunio Maurico, noto a Roma del suo coraggio. Quando cenavano dall'imperatore Nerva, ed alcuni tra gli ospiti non godevano di buona opinione, come p. e. Veiento[11], hanno cominciato a parlare di Catullo Messalino, noto della sua crudeltà, ma allora già morto; *de huius nequitia* — racconta Plinio — *sanguinariisque sententiis in commune omnes super cenam loquebantur, cum ipse imperator: „quid putamus passurum fuisse, si viveret?" et Mauricius: „nobiscum cenaret"* (IV 22,6).

Gli esempi sopraccitati possono illustrare la relazione di Plinio verso l'umore degli altri e dimostrare la sua inclinazione per il riso e l'ironia. Ma è d'uopo constatare, che lo scrittore evita scherzi pungenti, e Regolo è una sola persona, di cui parla con malevolezza. Abbiamo già citato la sua opinione di Regolo come oratore; nello stesso tono parla Plinio di Regolo, quando costui ha pubblicato uno scritto su suo figlio morto: (*liber*) *est tam ineptus, ut risum magis posset exprimere quam gemitum: credas a puero scriptum, non de puero* (IV 7,2). Dopo la morte di Regolo il Nostro scrive: *Sed utcumque se habent res, bene fecit Regulus, quod est mortuus: melius, si ante. Nunc enim sane poterat sine malo publico vivere, sub eo principe, sub quo nocere non poterat* (VI 2,4). In maggioranza dei casi gli scherzi e i detti di Plinio sono molto fini; lo scrittore adopera vari tipi delle facezie classificate da Cicerone nel secondo libro del De oratore, però vi prevale il sorriso e una fine ironia, e il più spesso l'autoironia.

Tra i vari tipi di scherzi Cicerone nomina le citazioni di versi degli altri scrittori: *saepe etiam versus facete interponitur, vel ut est paululum immutatum, aut aliqua pars versus ... In hoc genus coniciuntur etiam proverbia* (*De orat.* II 257). È giusta osservazione di E. Saint Denis[12], il quale dice, che citazioni sono frequenti nelle opere filosofiche, rare nei discorsi: se ne trovano nella Celiana, indirizzata ad uditori colti; nemmeno nel discorso *De signis*. Così non è strano, che Plinio scrivendo agli amici colti ed eruditi introduce volontieri il tono giocoso citando versi patetici, anzitutto quelli d'Omero e di Virgilio, benchè il contenuto non richiede uno stile elevato. Per esempio nella lettera ad Ottavio Rufo (I 7) Plinio adopera questa forma già nella prima frase: *Vide, in quo me fastigio collocaris, cum idem mihi potestatis idemque regni dederis, quod Homerus Iovi optimo maximo:* τῷ δ'ἕτερον μὲν ἔδωκε πατήρ, ἕτερον δ'ἀνένευσεν [Hom. *Il.* XVI 250] *nam ego quoque simili nutu ac renutu respondere voto tuo possum.* Lo stesso tono appare nell' altra parte della lettera: *cui etiam iam nunc licet spondeas de animo meo* ἦ καὶ κυανέῃσιν ἐπ' ὀφρύσι νεῦσε [Ibid. I 528].

---

[11] IV 22,4: *cenabat Nerva cum paucis; Veiento proximus atque etiam in sinu recumbebat: dixi omnia, cum hominem nominavi.*

[12] E. De Saint-Denis, *Essais sur le rire et le sourire des Latins*, Paris 1965; cf. recensione di V. D'Agostino, RSC XIII 1965, p. 229 sq.

Cur ego non usquequaque Homericis versibus agam tecum? Lo stesso carattere apparentemente patetico osserviamo nella lettera indirizzata a Caninio, il quale intende scrivere un poema sulla guerra Dacica; però si vede, che lo stile patetico non è nemmeno serio, ma lo scrittore parla semiserio-semigiocoso; il Nostro si rende conto, che il poeta avrà alcune difficoltà adattando i nomi propri ai metri epici, ma lo consola scherzando: *si datur Homero et mollia vocabula et Graeca ad levitatem versus contendere, extendere, inflectere, cur tibi similis audentia, praesertim non delicata, sed necessaria, non detur? proinde iure vatum invocatis dis et inter deos ipso, cuius res, opera, consilia dicturus es, immitte rudentes, pande vela ac, si quando alias, toto ingenio vehere! cur non ego quoque poetice cum poeta?* (VIII 4,4 sq.).

Virgilio è l'altro poeta, di cui versi sono adatti per rilevare lo stile patetico. Plinio spedisce uno dei suoi discorsi al Romano e lo domanda di mettere da parte tutto per leggerlo, citando Virgilio: *Tollite cuncta, inquit, coeptosque auferte labores* [*Aen.* VIII 439] *aliquid seu legis, tolli, auferri iube et accipe orationem meam, ut illa arma, divinam* (*num superbius potui?*) *re vera ut inter meas pulchram* (VI 33,1). Similmente spediendo un'orazione ad Arriano scrive: *Temptavi enim imitari Demosthenem tuum, Calvum nuper meum, dumtaxat figuris orationis: nam vim tantorum virorum „pauci, quos aequus ...“* [*Aen.* VI 129 sq.] *adsequi possunt* (I 2,2). Con molta finezza cita il verso di Virgilio (*Aen.* II 12 sq.) nella lettera scritta a Tacito, raccontando le sue impressioni durante l'eruzione di Vesuvio: *Ais te cupere cognoscere, quos ego Miseni relictus ... non solum metus, verum etiam casus pertulerim: „Quamquam animus meminisse horret, ... incipiam“* (VI 20,1). Con destrezza connette parti di alcuni versi di Virgilio raccontando, che lo perseguita senza tregua il desiderio della fama: *itaque diebus ac noctibus cogito, si „quae me quoque possim tollere humo“ id enim voto meo sufficit, illud supra votum „victorque virum volitare per ora“, „quamquam o...!“ — sed hoc satis est, sed prope historia polliceri videtur* (V 8,3). Vediamo qui tre versi di Virgilio fusi insieme: *Georg.* III 8 sq.; III 9 ed *Aen.* V 195.

Un altro tipo degli scherzi che incontriamo da Plinio sono i giuochi di parole e le parole inattese (ἀπροσδόκητον), che secondo Cicerone sono scherzi i più noti: *Scitis esse notissimum ridiculi genus, cum aliud exspectamus, aliud dicitur* (*De orat.* II 255). Possiamo qui citare alcuni faceti detti di Plinio: nel bigliettino indirizzato a Plinio Paterno (I 21) ringrazia di averlo consigliato nella scelta degli schiavi da comprare, e scrive: *Ut animi tui iudicio sic oculorum plurimum tribuo, non quia multum, ne tibi placeas, sed quia tantum, quantum ego sapis; quamquam hoc quoque multum est. Omissis iocis etc.* Quando scrive ad amico di esser ammalato degli occhi, alla fine lo ringrazia per la gallina ricevuta e aggiunge: *quam* [*gallinam*] *satis acribus oculis, quamquam adhuc lippus, pinguissimam vidi* (VII 21,4). Quando annunzia la sua visita, scrive scherzando: *gaudes, quod me venturum esse polliceor, sed contrahes frontem, cum adiecero: „ad paucos dies“* (III 6,7), ed in una situazione simile scrivendo al nonno di sua moglie, che vuole visitarlo con la sua sposa, dice: *continget modo te filiamque tuam fortes invenire! nam continget hilares, si nos incolumes receperitis* (IV 1,7). Troviamo pure scherzi delle parole connessi con figure retoriche, p. e. *nec agrum,*

quem non habeo, sed ipsum me studiis excolo (IV 6,2), *o: alii in praedia sua proficiscuntur, ut locupletiores revertantur, ego ut pauperior* (VIII 2,1).

Gli scherzi indirizzati agli destinatarii sono fini, piacevoli, p. e. IV 15 enumera le virtù d'uno suo conoscente ed aggiunge: *difficile est, ut mihi de absente credas, quamquam credere soles omnia.* Plinio preferisce ridere di se stesso; senza dubbio è una specie di civetteria, non soltanto verso gli amici, ma anche verso i lettori: ricordiamo, che la sua corrispondenza era destinata alla pubblicazione e che il Nostro apprezzava la popolarità[13]. Più spesso scherza sulle sue opere letterarie, sulla sua pigrizia, sugli scarsi risultati delle sue imprese di cacciatore. Plinio era certamente soddisfatto della sua arte letteraria, ma quando aveva uno scritto pronto a pubblicare, fingeva, che sono i librarii che lo costringevano a scrivere e lo lusingavano: *est enim aliquid edendum atque utinam hoc potissimum, quod paratum est* (*audis desidiae votum*), *edendum autem ex pluribus causis, maxime quod libelli quos emisimus, dicuntur in manibus esse, quamvis iam gratiam novitatis exuerint; nisi tamen auribus nostris bibliopolae blandiuntur; sed sane blandiantur* — aggiunge con sincerità — *dum per hoc mendacium nobis studia nostra commendent* (I 2). Della sua *desidia* parla più spesso in connessione con le sue occupazioni pubbliche. Plinio era molto attivo nella vita politica e giudiciale, ma gli piaceva di parlare della sua pigrizia; lui, che si preparava sempre con una molta diligenza scriveva con civetteria, quando era stato rinviato un processo: *eximitur dies, me gaudente, qui nunquam ita paratus, sum, ut non mora laeter.* Sognava pure del tempo, quando per motivo dell'età avrebbe potuto liberarsi di doveri pubblici: *quando mihi licebit, quando per aetatem honestum erit imitari istud pulcherrimae quietis exemplum? quando secessus mei non desidiae nomen, sed tranquillitatis accipient?* (IV 23,4).

Il Nostro parla pure con ironia della sua passione di cacciatore, p. e. *ego in Tuscis venor et studeo ... nec tamen adhuc possum pronuntiare, utrum sit difficilius capere aliquid an scribere* (V 18,2). Molto graziosa è la lettera a Tacito sui suoi trofei di cacciatore: *Ridebis* — scrive — *et licet rideas. Ego ille, quem nosti, apros tres et quidem pulcherrimos cepi. Ipse? inquis. Ipse; non tamen ut omnino ab inertia mea et quiete discederem. ad retia sedebam: erat in proximo non venabulum aut lancea, sed stilus et pugillares* (I 6).

A Plinio piace di concludere le sue lettere con diversi scherzi, il più sovente chiedendo delle frequenti e lunghe risposte[14]: IV 11,6 leggiamo: *mereor, ut vicissim,*

[13] IX 8,1: *omnia scripta tua pulcherrima existimo, maxime tamen illa de nobis;* cf. IX 23,5: *ego celebritate nominis mei gaudere non debeo? ego vero gaudeo et gaudere me dico. neque enim vereor, ne iactantior videar, cum de me aliorum iudicium, non meum profero...;* cf. VII 4,10.

[14] Non troviamo modelli delle lettere scherzose (*genus iocosum*) dagli antichi epistolografi, ma gli epistolografi umanistici, che si basavano sulla tradizione antica, ci forniscono molti esempi della *epistula iocosa*, che contengono sempre allusioni alla mancanza delle risposte e cercano di dare una buffa causa del silenzio, p.e. Ioannis Esticampiani, *Modus epistolandi* (a. 1513), Iocosum genus XVI: *Iocetur Petrus cum Anto. pro rara scriptione ob impedimentum habita;* Johannis Ursini, *Modus epistolandi*, cap. XXXVI, Exemplum epistulae iocosae:... *cum nihil litterarum scripseris... non possum non suspicari te ex manibus laborare, quae quondam ad scribendum promptissime, magnitudine*

quid in oppido tuo, quid in finitimis agatur, perscribas; denique quidquid voles, dum modo non minus longa epistula, nuntia! ego non paginas tantum, sed versus etiam syllabasque numerabo! Vale. Scrivendo ad Arriano similmente chiede una lunga risposta: *Habes res urbanas; invicem rusticas scribe! quid arbusculae tuae, quid vineae? quid segetes agunt, quid oves delicatissimae? in summa, nisi longam epistulam reddis, non est, quod postea nisi brevissiman expectes. Vale* (II 11,25)[15]. Lo stesso tipo presenta un bigliettino diretto a Fabio Giusto (I 11): *Olim mihi nullas litteras mittis*: „*nihil est, inquis, quod scribam*", *at hoc ipsum scribe, nihil esse quod scribas, vel solum id, unde incipere priores solebant: „si vales, bene est, ego valeo". hoc mihi sufficit, est enim maximum. Ludere me putas? serio peto. fac sciam, quid agas, quod sine sollicitudine nescire non possum. Vale*. Qualche voltà le lettere scritte in tono serio contengono una conclusione allegra, p. e. nella lettera II 2 domanda „*plurimas et longissimas epistulas*". *Non sum auditurus „non eram Romae" vel „occupatior eram"; illud etenim nec di sinant, ut „infirmior". Ipse ad villam partim studiis, partim desidia fruor, quorum utrumque ex otio nascitur.*

Basandoci sugli esempi citati possiamo constatare, che nelle lettere di Plinio non si trovano nè scherzi pungenti ed arguti nè un riso volgare; Plinio evita pure il tono satirico e l'asprezza mordace dei poeti satirici; è lontano dalla giovialità rustica; non è un maestro nell'arte di ridere, ma del sorridere; conosce il modo di far sorridere gli altri con se stesso; senza nessun dubbio le sue facezie sono l'espressione di quel genere d'umorismo, che giustamente si chiama „urbanitas".

E per finire, ci resta di menzionare un curioso particolare: benchè i grandi maestri della retorica, Cicerone e Quintiliano, usano per le facezie fini ed eleganti il termine *urbanitas*, Plinio, che anzitutto apprezza questo genere d'umorismo, usa molte altre parole per definire uno scherzo fine, evitando il vocabolo *urbanitas*. Ci sono soltanto due luoghi, dove la parola *urbanitas* è stata adoperata probabilmente nello stesso senso. Per la prima volta, il Nostro, quando si sdegna che il senato ha decretato un monumento a Pallante, scrive: *urbanos, qui illa censuerunt, putem, an miseros? dicerem urbanos si senatum deceret urbanitas* (VIII 6,3). A mio avviso qui Plinio vuol dire, che la cosa non era trattata sul serio. In un' altra lettera (VII 9,13) loda gli opusculi poetici, perchè: *recipiunt enim amores, odia, iras, misericordiam, urbanitatem, omnia denique, quae in vita atque etiam in foro causisque versantur*[16]. Siccome le parole enumerate significano sentimenti, possiamo accettare, che *urbanitas* vuol significare qui non i fatti della vita di Roma, ma gli affetti ed il modo di pensare. In tutti gli altri casi il Nostro usa altri termini, adoperando tanto sostantivi quanto

---

frigoris, quod apud vos esse fertur, tardiores effecta sunt. Aut atramentum tanta algoris vi congelasse aut anseres omnes quorum pennis scribimus ob seuiciem hyemis e *Litiphania euolasse*. Cf. F. Niger, *Ars de scribendis epistolis*, fol. H, 1, B: *possum suspicari te in chyragrae fortasse morbum incidisse...*

[15] Lascio dapertutto apposta la formula finale *vale* per dimostrare, che si tratta della conclusione della lettera.

[16] II 11,25 ed II 17,29 la parola urbanus e adoperata nello stesso senso in cui era usata dagli scrittori più antichi (Plauto, Terenzio) contrapposto al termine: *rusticus*.

aggettivi ed avverbi; quando vuol caratterizzare l'umore e la finezza d'una persona o un lepido e piacevole tono delle opere prosaiche e poetiche, o definire il modo di comportarsi, adopera le stesse espressioni, tra le quali non troviamo nè la parola urbanus, nè l'urbanitas. Ci sono per esempio:

argutus	IV 3,4; VI 21,4
comis, comitas	I 8,12; I 10,7; III 1,9; IV 3,2 VI 26,1; VII 15,3; VII 19,4; VIII 21,1—2
elegans, elegantia	V 5,1; VI 21,3
facetissime, facetiae	I 9,8; IX 22,2; VI 8,7
hilaris, hilaritas	III 1,7; I 15,4; IV 1,7; VI 8,7
incaute	I 15,4
lepidus, lepor	I 16,5; III 9,3; VI 8,7; VI 21,5
subtile	I 11,7; II 13,7; IV 17,4; V 5,3; IV 21,5

Inoltre si trovano spesso le parole: *ioci*, *iocari*, *lusus*, *ludere*, *risus*, *ridere*.

Gli esempi sopraccitati ci provano, che le parole *comitas* ed *comis* usate più spesso dal Nostro hanno preso il posto del vocabolo *urbanitas*. Plinio ogni qual volta vuol significare un tipo d'umore fine ed elegante, usa invece della Ciceroniana *urbanitas* la parola *comitas*, con cui noi possiamo senza dubbio definire anche il tono giocoso del nostro scrittore.

Warszawa

QUIBUS FONTIBUS JOANNES DE LUDZISKO IN SUA ORATIONE „DE LAUDIBUS ET DIGNITATE PHILOSOPHIAE" COMPONENDA USUS SIT

Scripsit

HYACINTHUS STANISLAUS BOJARSKI

Orationes, quarum viri docti Joannem de Ludzisko auctorem esse affirmant,[1] in Bibliothecae Jagellonicae codice manuscripto nr. 126 p. 101—145 septem asservatae sunt. En earum elenchus[2]: 1. *De laudibus et dignitate eloquentiae*[3]. 2. *Pro susceptione regis Wladislai de Ungaria venire volentis*. 3. *Pro domino Kasymiro duce magno Lithwaniae, pro susceptione eius, quando Cracoviam venit ad coronandum super festum sancti Joannis Baptistae anno Domini M°CCCC°XLVII*[4]. 4. *Pro susceptione reverendissimi in Christo patris et domini domini Vincentii Koth dicti, archiepiscopi Gnesnensis Ecclesiae, quando venerat Cracoviam super festum sancti Joannis Baptistae ad coronationem serenissimi principis et domini domini Kasymiri ducis magni Lithwaniae anno Domini M°CCCC°XLVII*[5]. 5. *In honorem Pauli Giżycki*[6]. 6. *Coram Concilii Basiliensis delegatos*[7]. 7. *De laudibus et dignitate philosophiae*[8]. De qua quidem ultima oratione in hac dissertatiuncula sermo erit.

Sed antequam ad sententiam accedo, quid ad Joannem de Ludzisko cognoscendum ex iis orationibus colligatur, breviter commemorare placet.

---

[1] Cf. J. Fijałek, *Polonia apud Italos scholastica. Saeculum XV*, Cracoviae 1900, p. 77 et 83; B. Nadolski in libro q.i. *Bibliografia literatury polskiej okresu Odrodzenia*, Warszawa 1954, p. 53—55; idem, *Polski słownik bibliograficzny*, X 1963, p. 461—462; *Bibliografia literatury polskiej. Nowy Korbut*, II, Warszawa 1964, p. 476—478.

[2] Cum tituli orationum, una excepta, in codice deessent, titulos, quos hic posui, ex ipsius oratoris verbis in prooemio pronuntiatis vel ex adnotationibus, quae orationibus appositae sunt, sumpsi.

[3] Hanc orationem Joannes de Ludzisko anno 1440 habuit, quod ex allocutione ad Joannem de Dobra apparet, qui hoc anno munere rectoris Universitatis Cracoviensis functus est. Fragmenta affert J. Fijałek, *Mistrz Jakub z Paradyża*, I, Kraków 1900, p. 236, adn. 2; p. 239 adn. 1,2; in versione Polona edidit B. Nadolski, *Wybór mów staropolskich*, Wrocław 1961, Bibl. Nar. S. I, nr 175, p. 4—22.

[4] Ed. A. Lewicki, *Codex epistolaris saeculi XV*, III, Kraków 1894, p. 13—16; iterum emendationibus adhibitis ed. I. Chrzanowski, S. Kot, *Humanizm i reformacja w Polsce*, Lwów 1927; fragmentum in lingua Polona versum ed. I. Chrzanowski, *Historia literatury niepodległej Polski*, Warszawa 1930, et M. Piszczkowski, *Obrońcy chłopów w literaturze staropolskiej*, Kraków 1948, II, Kraków 1951; R. Heck, E. Maleczyńska, *Ruch husycki w Polsce. Wybór tekstów źródłowych*, Wrocław 1953; integram in lingua Polona versam ed. Nadolski, *Wybór mów staropolskich*, p. 23—30.

[5] Ed. S. Hain, *Wincenty Kot. Prymas Polski 1436—1448*, Poznań 1948, p. 168—170, Prace Komisji Filol. Pozn. Tow. Przyj. Nauk III, 2.

[6] Hanc orationem eadem occasione ac oratio „pro susceptione" Vincentii Kot pronuntiatam esse viri docti affirmant.

[7] A. 1440 habita, tamen in codice manuscripto hoc in loco perscripta est. Ed. Fijałek, *Mistrz Jakub z Paradyża*, p. 240—249.

[8] Quo tempore haec oratio sit pronuntiata, nullum indicium adest.

Praeter locos, ex quibus agnoscitur eius pietas gratusque animus erga magistros suos ac benefactores, sunt alii, quibus eximia huius viri humanitas cernitur, qua imprimis erga humiles oppressosque affectus est, velut ille, quo ad iustitiam colendam regem adhortatur, qui „reformacionem regni futuram prestaret agricolonorumque servitutem, que est malorum postrema pena, que liberis omni supplicio gravior est, deleret et libertatem incolis christianis regni induceret; liquet enim, quod omnes homines natura genuit equales"[9]. Adde ardentem patriae zelum atque imprimis urbis Cracoviae, „que sicut sol inter sidera cetera preradiat, ita inter ceteras Germaniae urbes eloquencia preeminet et sapiencia, ymmo omni genere philosophie precellens, veluti fons a se rivos ad omnes mundi partes digenerat, omnigenam scienciam emittit"[10]. Plurima certe ad indolem animi ingeniique eius percipiendam exsistunt, eaque magni momenti esse iudico, cum alia testimonia hac de re desint. Plura etiam, quae ad Joannis philosophiam spectant, ex his orationibus colligi possunt. In omnibus denique mira sermonis venustas formaque fere Tulliana percipitur.

Neque minimi ad Polonorum historiam accuratius cognoscendam Joannis orationes sunt momenti. Saepe enim orator noster ad res tempore illo gestas nec non aetatis suae mores alludit, iudicium de eis proferre solet, de viris illustribus mentiones saepe facit, plures nominatim appellat.

His praemissis tempus est, ut ad orationem „de laudibus philosophiae" accedamus, de qua paulo uberius disserendum est, praesertim cum eius tenor et argumentum nondum examinata sint. Primum de orationis argumento pauca dicemus.

Atque in prooemio orationis Joannes „de immensis laudibus et dignitate philosophie" se dicturum esse praemonet. Sed hunc titulum cum toto argumento orationis minime congruere manifestum est. Primo enim iam obtutu oratio nostra e diversis partibus, quae inter se differant neque ullum commune vinculum habeant, constare videtur. Quas partes in prooemio orationis ipse orator enumerat:

> Qua igitur de re, ut me ab huiusmodi honestissimo officio dicendi assumpto absolutum instituam, censui prius nostre philosophie in generali laudes pro parte comprobare et qui eandem studere debeant enodare, et item de quibusdam incidentibus, ut de condicionibus bonis opum et malis et vituperio egestatis et mendicitatis, de questu et arte, sordidis et honestis, de eximia laude agriculture, de turpi validorum mendicitate et eorum pena et de liberorum studio, prout impetus et progressus oracionis exigit perstringere; demum ad philosophie exordium et excursus partes philosophie et philosophos memoratu digniores aprobando; tum aliquali incitacione et alleccione ad studium philosophie oracioni finem imponere; tandem vero pro inmensis honoribus vestris et beneficiis exhibitis humanitates vestras dignis laudibus extollere[11].

Cum igitur oratio re vera tam commixtam copiam rerum diversarum continet, uno vocabulo nominari vix posse videtur. Explorandum igitur est, quomodo singulae

---

[9] Cod. Bibl. Jag. nr. 126, p. 114.
[10] Ibid. p. 108; cf. p. 105.
[11] Ibid. p. 140.

partes inter se cohaereant, ut oratio una atque coniuncta fiat. Tum quaerendum, an vinculis inter singulas partes restitutis orationi argumentum unum constitui possit. Habito quoque prae oculis orationis contextu et ordine investigandum est, cur orator illius modi orationem composuerit atque quibus causis, ut eas res introduceret, sit adductus. Sed de hac re alias.

Hic quaeramus, unde Joannes res in oratione enarratas hauserit et quibus auctoribus in ea componenda usus sit. Cum enim orator noster non solum de philosophia, sed etiam de aliis plus vel minus cum ea connexis rebus disserendum sibi proposuisset, fieri non potuit, quin variis fontibus uteretur. Primum tamen locum Ciceroni tribuit. Nam in ea iam parte, in qua „philosophie laudes in generali" enarrat, satis amplum fragmentum ex libro *De officiis* suum fecit. Item totam partem „de questu" ex eodem libro sumpsit, totam vero partem „de agricultura" ex eo libro, qui *De senectute* inscribitur, deprompsit. Sed et in aliis orationis partibus plures, quamvis multo breviores locos, ex his duobus libris excerptos invenies. Plurimi denique loci e libro *De amicitia* atque ex eo, qui *Paradoxa* inscribitur, a nostro expilati sunt.

Ex his perfacile conspici potest Joannem de Ludzisko maximo studio summaque delectatione in illa oratione componenda e Ciceronis opusculis plena manu hausisse ac ipsum simili modo atque eius coaevos illum antiquum oratorem admiratione captum religiosa quadam pietate coluisse, quod ex ipsius verbis manifesto apparet:

> Et qua racione tanta auctoritate vir [scil. Seneca] omne Romani eloquii decus et gloriam Cyceroni tribuisse existimatis, nisi divina eius et inmensa eloquencia, que tanta in eo fuit, quanta umquam in aliquo mortali vel inveniri vel excogitari posset[12]?

Ex hoc quoque concludere possumus Joannem non solum locos e Ciceronis scriptis haustos citavisse, sed etiam Ciceroniani generis dicendi elegantiam imitatum esse atque hoc modo prima quasi semina renascentium litterarum humaniorum in Polonia iecisse[13].

Etsi tamen e libris Tullianis tam multa in oratione sua componenda hauserit, haudquaquam hoc uno fonte contentus est. Atque ex his quidem scriptis, qui a nostro oratore expilati sunt, Aristotelis opera, quod ad numerum locorum laudatorum pertinet, etiam Ciceronis scripta superant. En libri, qui a nostro laudantur: *Ethica*, *Politica*, *Metaphysica*, *De anima*, *Oeconomica*, *De animalibus*, *De caelo et mundo*, *Poetica*, *Rhetorica*. Accedunt duo opuscula: *De bona fortuna* et *De regimine principum*, quae simili modo ac eius coaevi Joannes Aristotelis esse existimabat.

Ex his tamen permultis Aristotelis locis a nostro citatis minime concludendum est auctorem ex ipsis Aristotelis opusculis eos sumpsisse. Dum enim Ciceronis fragmenta ex ipsius libris Joannes sumere solitus est, Aristotelis locos ex *Auctoritatibus*, quae vocabantur, Aristotelis nec non aliorum auctorum ut Averrois, Senecae,

---

[12] Ibid. p. 102.

[13] Cf. T. Bieńkowski, *Cicero cui omnes cedimus. Uwagi nad znajomością Cycerona w Polsce w XV wieku*, Meander XV 1960, p. 265—266.

Boethii, Platonis sententias continentibus deprompsisse mihi quidem videtur, quod e forma eorum clare elucet[14]. Quae quidem *Auctoritates*, quarum quattuor in Bibliothecae Jagellonicae manuscriptis exemplaria asservantur, Constantius Michalski nixus eo, quod quidam codices manuscripti Erfordiae asservatae Valterum Burleium earum auctorem esse affirmant, inter Burleii scripta numerat[15].

Praeter hos duos auctores Joannes alios scriptores Latinos vel in Latinum versos in sua oratione expilavit. Atque imprimis in hac parte, in qua „de liberorum studio" disserit, duo ampliora fragmenta e Plutarchi libro *De liberis educandis* a Guarino Veronensi e Graeco in Latinum translato[16] initio et in fine huius partis noster inseruit.

Alii scriptores et libri, qui a Joanne nostro laudantur, sunt: Alexander[17], Augustinus, Boetius, Cassiodorus, Chrisostomus, Ecclesiasticus, Gratianus, Hermes, Hieronimus, Homerus, Innocentius, Job, Martialis[18], Pamphilus, Petrus Alphonsus, Petrus Paulus de Justinopoli, Philo, Plato, Ptolomeus, Salomon, Seneca, Socrates, Vergilius, Varro.

Ex satis ampla auctorum serie, quos orator noster in usum suum vertit, praecipue Petri Pauli de Justinopoli viri doctissimi ad generosum adulescentem Ubertinum de Tarracinia librum, qui *De ingenuis moribus et studiis liberalibus adolescentiae* inscribitur et in pluribus Bibliothecae Jagellonicae manuscriptis asservatur, expilavit[19]. Nam praeter duo iam memorata e Plutarchi libro excerpta fragmenta et unum, quod ex opusculo *De regimine principum* sumpsit, totam „de liberorum studio" partem ex fragmentis eiusdem libri composuit.

Accedunt orationes, quae in manuscripto 126 Bibl. Jag. asservatae sunt. Atque ex eis quidem orationibus, quas Joannes in usum suum vertit, sunt: 1. *De laudibus bonarum arcium*[20]; 2. *Demostenis oracio ad Alexandrum*[21]; 3. *Principium in artibus*[22]; 4. *Philosophiae laudes*[23]; 5. *Sacre theologie laudes*[24]. A quibus hae orationes sint habitae, quonam tempore, ubi et ad quos auditores, modo diiudicare propriusque

---

[14] Codex, quem inspexi (Bibl. Jagell. nr. 2001), initio saec. XV exaratus est. Continet Conradi de Hallis dicta poetarum et philosophorum, ff. 1—199, Aristotelis auctoritates et aliorum ff. 202—270.

[15] Z. Włodek, *Les traités de Walter Burgleigh dans les manuscrits des bibliothèques en Pologne*, Mediaevalia Philosophica Polonorum XI 1963, p. 155 adn. 9.

[16] Locos a Joanne laudatos cum textu cod. Bibl. Jagell. nr. 3245 ff. 34—53 comparavi.

[17] Cf. Julii Valerii Alexandri Polemi res gestae Alexandri Macedonis translatae ex Aesopo Graeco. Accedunt *Collatio Alexandri cum Dindimo, rege Bragmanorum, per litteras facta* et *Epistola Alexandri ad Aristotelem, magistrum suum, de itinere suo et de situ Indiae*, rec. B. Kuebler, Lipsiae 1888, p. 191—192.

[18] Quamquam in oratione nomen Martialis occurrit, tamen locus laudatus e Horatii *Epistola* I 6,37 sumpta est.

[19] Locos expilatos cum textu in cod. Bibl. Jagell. nr. 3245 asservato comparavi.

[20] Cod. Bibl. Jag. nr. 126, p. 5b—8a.

[21] Ibid. p. 39b—36a.

[22] Ibid. p. 46a—49b.

[23] Ibid. p. 49b.

[24] Ibid. p. 49b—50b.

definire non possum, cum hac de re notae etiam in marginibus desint. Ex argumento tamen earum affirmare licet eas in actibus academicis pronuntiatas esse, Demosthenis oratione ad Alexandrum excepta.

Ex supra dictis manifesto apparet orationem nostram totam fere e pannis quibusdam consutam et consarcinatam esse. Si tamen in memoriam revocaverimus, quanta pietate paene religiosa homines illius temporis doctrinam ac formam antiquorum coluerint quantaque renatarum litterarum admiratione affecti sint, non erit cur miremur Joannem de Ludzisko simili modo atque eius coaevos hac admiratione cultuque captum esse. Quo factum est ut ea, quae sibi ipsi placerent, eligendo et excerpendo ex multis tum antiquorum tum contemporaneorum scriptorum locis novum quiddam componere conatus sit[25].

Quod ad rationem, qua in fontibus expilandis Joannes usus est, spectat, textum ex iis sumptum paene ad verbum in suam orationem transferre solitus est, nonnulla tantummodo immutando. Quaedam orationis partes ex compluribus variorum auctorum locis tamquam conglutinatae sunt. Exempli gratia liceat haec afferre:

> Pauperes ergo et egentes validi ad culturam agri, de qua vivant, et ad labores et artes opificum merito sunt compellendi, ne ocio marcentes veluti imprudentes inutiliter tempus vite consumant, prudens enim numquam ocio marcet (Seneca) at se studio litterarum ingerentes operari disueant [sic]. Operacio enim homini est a natura, qua conservatur in esse, quem impossibile est esse expertem aliqua operacione naturali (I *De anima*), quia talis esset frustra et ociosus et contra naturam et produccionem suam, cum Deus et natura nichil faciunt frustra vel ociosum (II *De celo et mundo*, II *Meth.*, III *De anima*, I *Poll.*, XI *De animalibus*). Eciam principio generi animancium omni est a natura atributum, ut se, vitam corpusque tueatur declinetque, que ei nocitura videantur, omnia, que sunt ad vivendum necessaria, acquirat et paret, ut pastum, ut latibula, ut alia generis eiusdem (Tulius I *De officiis*) et homo nascitur ad laborem, ut avis ad volandum (Job V)[26].

Sunt etiam orationis partes, in quibus componendis duobus tantum fontibus orator noster alternatim usus est, quorum tamen exemplum, ne longior sim, hic afferre omitto. Etiam in iis locis, in quibus uno opusculo usus est, excerpta ex eo fragmenta alio ordine posuit. In omnibus his fragmentis expilatis parvae quaedam omissiones reperiuntur, quas auctor consulto fecisse videtur. In aliis vero locis quaedam verba inserta occurrunt, quod etiam de industria factum esse mihi quidem videtur.

Notandum etiam est inter auctorum verba, qui nominatim a Joanne laudantur eroumque textum, qui in hodiernis criticis editionibus inveniuntur, plurimas intercedere discrepantias. Exempli gratia ex magna eorum copia liceat haec afferre:

Cic. *Off.* II 2,5—6: Quid est, per deos, optabilius sapientia, quid prestantius, quid homini melius, quid homine dig-	Joannes de Ludz. p. 139: Quid enim, per deos immortales, optabilius sapiencia, quid prestancius, quid homini

25 Idem de Philippi Callimachi *Rhetorica* C. F. Kumaniecki affirmat, *Philippi Callimachi Rhetorica*, ed. Varsaviae 1950, p. X sqq.

26 Cod. Bibl. Jag. nr. 126, p. 143.

nius? Hanc igitur qui expetunt, philosophi nominantur, nec quicquam aliud est philosophia, si interpretari velis, praeter studium sapientiae. Sapientia autem est, ut a veteribus philosophis definitum est, rerum divinarum et humanarum causarumque, quibus eae res continentur, scientia; cuius studium qui vituperat, haud sane intelligo, quidnam sit, quod laudandum putet. Nam sive oblectatio quaeritur animi requiesque curarum, quae conferri cum eorum studiis potest, qui semper aliquid anquirunt, quod spectat et valeat ad bene beateque vivendum? sive ratio constantiae virtutisque ducitur, aut haec ars est aut nulla omnino, per quam eas assequamur. Nullam dicere maxumarum rerum artem esse, cum minimarum sine arte nulla sit, hominum est parum considerate loquentium atque in maxumis rebus errantium. Si autem est aliqua disciplina virtutis, ubi ea quaeretur cum ab hoc discendi genere discesseris?

melius, quid homine dignius? Hanc igitur qui expetunt, philosophi nominantur, nec quidquam est aliud philosophia, si interpretari velis, preter studium sapiencie. Sapiencia autem est, ut a veteribus philosophis diffinitum est, rerum divinarum humanarumque causarum, quibus he res continentur, sciencia, in qua continetur deorum et hominum communitas et societas inter ipsos; cuius studium qui vituperat, haud sane intelligo, quidnam sit, quod laudandum putet. Nam sive oblectacio queritur animi requiesque curarum, que conferri cum eorum studiis potest, qui semper inquirunt, quod spectet et valeat ad bene beateque vivendum? sive racione constancie virtutisque deducitur, aut hec ars est aut nulla omnino, per quam eas assequamur. Nullam dicere maximarum rerum artem esse, cum minimarum sine arte hac nulla sit. Si autem est aliqua disciplina virtutis, ubi ea queretur, cum ab hoc discendi genere discesseris, cum hoc ipsum genus philosophie disciplinas et liberalia arcium in se concludit.

Cic. *Off.* I 4,11: Principio generi animantium omni est a natura tributum, ut se, vitam corpusque tueatur declinet ea, quae nocitura videantur, omniaque, quae sint ad vivendum necessaria, anquirat et paret, ut pastum, ut latibula, ut alia generis eiusdem.

Joannes de Ludz. p. 143: Eciam principio generi animancium omni est a natura atributum, ut se, vitam corpusque tueantur declinetque, que ei nocitura videantur, omnia, que sunt ad vivendum necessaria, acquirat et paret, ut pastum, ut latibula, ut alia generis eiusdem.

Cic. *Off.* II 3,9: In quo verbo lapsa consuetudo deflexit de via sensimque eo deducta est, ut honestatem ab utilitate secernens constitueret esse honestum aliquid, quod utile non esset,

Joannes de Ludz. p. 143: Et ita lapsa consuetudo deflexit de via sensimque eo deducta est, ut honestates ab utilitate secernentes constituetur esse honestum aliquid, quod utile non est,

et utile, quod non honestum, qua nulla pernicies maior hominum vitae potuit afferri.

Cic. *Off.* III 1,3: nec eam solitudinem languere patior, quam mihi adfert necessitas, non voluntas.

et utile, quod non honestum, qua nulla pernicies maior hominum vite potuit afferri.

Joannes de Ludz. p. 141: nec eam solicitudinem langwere pacior, quam mihi affert necessitas, non voluntas.

Huius generis exempla permulta afferri possunt. Sed haec sufficiant. Quaestio oboritur, num omnes hae discrepantiae incuriae scriptoris ascribendae sint. Atque hac quidem de causa quasdam exortas esse concedendum est, siquidem medii aevi homines parum curabant, ut locos a se laudatos ad verbum afferrent. Plurimae tamen earum ex manuscriptis, quibus Joannes usus est provenisse videntur. Non desunt quoque loci, in quibus auctor de industria, ut equidem suspicor, quaedam verba commutavisse videtur, quod ex ultimo supra laudato exemplo apparet.

Si orationem nostram cum aliis Joannis orationibus comparaverimus sane elegantioribus, statim nobis apparebit scholasticam Musam Joannem exercere et id potissimum in animo habere, ut quae aliorum orationibus aliisque scriptis perlegendis imitandisque profecerit, ostentet, nec non ut discipulos suos instruat et ad studia excolenda adhortetur. Sed eam virorum doctorum studio diligentiaeque commendare operae pretium esse duxi, praecipue ipsius oratoris causa, quem studiorum humaniorum semina in Universitate Cracoviae Jagellonica primum iecisse constat[27].

Varsaviae

---

[27] Cf. Fijałek, *Polonia apud Italos*..., p. 77 sqq.; idem plures alii viri docti affirmant, quorum nomina nec non librorum titulos in libro, qui *Bibliografia literatury polskiej. Nowy Korbut* inscribitur, inveniri possunt.

LITERARISCHE TRADITIONEN DES GEDICHTES VON STANISŁAW GROCHOWSKI „WŁOSKIE MIASTA CO PRZEDNIEJSZE" (BEDEUTSAMERE ITALIENISCHE STÄDTE)

Von

MARIA CYTOWSKA

Unter dem reichhaltigen dichterischen Nachlass Stanisław Grochowskis[1] verdient das von den Literaturhistorikern vergessene Gedicht[2] beachtet zu werden. Grochowski widmete es den heranwachsenden Söhnen des Wojewoden von Inowrocław, Kasper und Łukasz Działyński, als Weihnachtsgeschenk mit den Wünschen für deren gute Fortschritte im Unterricht. In der Einleitung des Gedichtes stellt der Dichter fest, dass die in Kraków verweilenden Knaben mit Italienern in Berührung kommen und von ihnen viel über das italienische Land erfahren, doch bemerkt er gleichzeitig, dass den Knaben die Lektüre des von ihm dargebotenen Gedichtes weit mehr Nutzen bringen kann, als eine Unterhaltung mit Ausländern. Das Lesen der *Italienischen Städte* werde ihnen vorläufig eine Reise nach Italien ersetzen, die ihnen künftig zur Vervollständigung ihrer heimatlichen Bildung noch bevorstehe[3]. Es folgt eine in Versform gehaltene Charakteristik der wichtigsten italienischen Städte. In 64 Versen gibt Grochowski „Gestalt, Natur, Gewohnheiten" von 52 Städten an, unter Hinzufügung von 8 Versen, die eine Schilderung von Loreto[4] enthalten.

In dem so lakonischen Führer durch das italienische Land gleiten vor den Augen des Lesers die in durchaus zufälliger Reihenfolge dargestellten bekanntesten Städte Italiens für einen Augenblick dahin (es wäre freilich nicht einfach, in der im Gedicht angegebenen Reihenfolge Italien zu bereisen). Die Schilderungen der Städte sind mit Rücksicht auf die knappen Ausmasse des Gedichtes einseitig, doch gleichzeitig rührend in ihrer Schlichtheit. Man kann hier nicht von einer Erfüllung der Wünsche Scaligers sprechen, der in seiner Poetik empfiehlt, in den Reiseschilderungen und Lobpreisungen von Städten die Aufmerksamkeit auf „regio, situs, pontes, montes,

---

[1] S. Grochowski, etwa 1542–1612, Dichter und Übersetzer, Pfarrer von Czersk, Kustos von Kruszwica. Vgl. J. Lewański, *Polski słownik biograficzny* (Polnisches biographisches Wörterbuch) VIII [1959–1960], S. 597–599.

[2] *Włoskie miasta co przedniejsze* (Bedeutsamere italienische Städte) Kraków? 1599?, in 4°. Unikatexemplar in der Nationalbibliothek, Sign. Qu. 734.

[3]
Wam trzeba, żebyście ten rym mój przeczytali.
Albowiem tak rozumiem, kiedy go przeczcicie,
Doma siedząc poniekąd włoski kraj zwiedzicie.

(Für euch wird es nützlich sein, diesen meinen Reim zu lesen, Weil ich mir denke, dass ihr beim Lesen, obwohl ihr zu Hause sitzet, das italienische Land in Gedanken bereisen werdet).

[4] Als Beilage wurde ausser der Loretobeschreibung noch ein aus 50 Zeilen bestehendes Gedicht Grochowskis *Miasto nowe Hierusalem* (Die neue Stadt Jerusalem) in die Dichtung einbezogen.

arces, fontes, theatra ... alia nobilissima monumenta" zu lenken[5]. Scaliger berücksichtigt auch die Charakteristik der Bewohner der beschreibenen Städte und hebt in ihrem Lob die historischen Momente hervor. Er lobt: „a conditore, a vetustate, a ruinis". Grochowski, der jede Stadt charakterisiert, erwähnt meistens nur ein für dieselbe bezeichnendes Merkmal, so dass die Beschreibung Venedigs folgendermassen lautet:

Wenecya bogata, morzem otoczona
K temu Marka świętego ma w niebie patrona
(Das reiche Venedig, vom Meer umgeben,
Hat ausserdem Sankt Markus im Himmel als seinen Patron),

wo er sogar drei Eigenschaften der Stadt angibt; diese Beschreibung gehört zu den umfangreichsten des ganzen Gedichtes.

In der Wanderung durch die Städte lernen die jungen Działyńskis den Charakter der Stadtbewohner oder ihre gesellschaftliche Stellung kennen. So zum Beispiel:

Neapolis książęta, szlachtę, hrabie rodzi
(Neapel bringt Fürsten, Adel, Grafen hervor).

Alsdann wieder:

Asta ludzki lud rodzi
(Asta zeugt gesittete Menschen).

Imola dagegen:

rosterk psuje tak, iż drugich siła
taż niezgoda nie tylko swoich nawątliła
(I. schädigt der Eintracht derart, dass ihre Uneinigkeit
nicht nur eigene, sondern auch andere Menschen beeinträchtigt hat).

Manchmal berichtet Grochowski, indem er z. B. Ferrara, Piacenza, Spoleto, Viterbo, Narni beschreibt, wie sich die dortigen Einwohner den Reisenden gegenüber verhalten, welches Essen man in ihren Gasthäusern erwarten kann. Undine ist berühmt durch den besten Wein, Parma durch schmackhafte Käsearten, Treviso durch gesundes Wasser. Dank dem Handwerk zeichnen sich Florenz und Arezzo aus, durch Reichtum — Venedig, Genua, Verona, Brescia. Bologna und Padua sind berühmt durch ihre Wissenschaft, Mailand durch Grösse und Ferrara durch die Schönheit seiner Architektur.

Interessant ist die Bemerkung über die literarischen Neigungen Pavias:

... a Pawia
swoje poety lubi, łacińskie pomija
(... und Pavia
liebt die eigenen Dichter, die lateinischen meidet sie).

---

[5] J. C. Scaligeri *Poetices libri septem*, apud Antonium Vincentium 1561. Über Städtebeschreibungen handeln die Abschnitte: lib. III, c. CIV: „Propempticon, apopempticon, hodoeporicon"; lib. III, c. CXXI: „Laudationes".

Auch die Beobachtungen in bezug auf die italienische Sprache verdienen eine Aufmerksamkeit:

> Siena się na ozdobnej sadzi włoskiej mowie...
> w Bergomie włoska mowa gruba i niesmaczna
> (Siena prunkt mit seiner gezierten italienischen Sprache...
> In Bergamo ist die italienische Sprache grob und geschmacklos).

Manchmal unterrichtet der Dichter auch über die geographische Lage der Städte (Venedig, Genua, Mantua) oder über ihre politische Bedeutung (Lucca, Ancona, Macerata).

Grochowski, ein Geistlicher, stellt seinen Schülern Rom als den durch das Blut christlicher Märtyrer geheiligten Ort dar. Assisi rühmt er wegen des dort erhaltenen Grabes des heiligen Franziskus und um Loreto berühmt zu machen, wohin die Pilger aus aller Welt wallfahren, verfasst er ein besonderes, durch Eigentitel gekennzeichnetes Gedichtchen.

An das Altertum findet sich in dem Gedicht nur eine Anspielung, ein kurzer Vers über Virgil:

> Mantua i wodami, i Maronem słynie
> (Mantua ist sowohl durch seine Wasser als auch durch
> Maro berühmt).

Der Einfall, einen Zyklus gereimter Städtebeschreibungen zu schaffen, hat seine antike Tradition. Die humanistischen Dichter führen, dem Beispiel der Verfasser geographischer und historiographischer Werke folgend, in ihre Dichtungen zahlreiche Reisebeschreibungen ein, schreiben gereimte itineraria, hodoeporica, propemptica. Die Vorbilder für ihre Dichtungen schöpfen sie aus den Gedichten des Ovid, Horaz, Ausonius, Rutilius Namatianus u. a.[6] Es erscheinen gereimte Beschreibungen einzelner Gegenden, Länder und Städte. Die besten Schriftsteller der Epoche bearbeiten die Ausgabe der Werke von Ausonius. Es wurde nicht nur die längere Dichtung *Mosella* sondern auch Sammlungen von Epigrammen und der in ihnen enthaltene, den berühmtesten Städten der Welt gewidmete Gedichtszyklus *Ordo urbium nobilium* gelesen. Unter dem Einfluss von Ausonius beginnen auch Dichter der Renaissance, in besonderen epigrammatischen Sammlungen das Lob für die Städte zu spenden. Ein klassisches Beispiel hierfür ist die berühmte Epigrammsammlung von Julius Scaliger *Urbes*[7], der wiederum solchen Nachahmer fand, wie Peter Lindebergius aus Rostock, Verfasser der *Urbes et Arces*[8]. Es entstanden auch Epigrammzyklen über Flüsse[9], Universitätsstädte usw[10].

---

[6] Das antike Schrifttum dieses Typs bespricht ausführlicher J. Schnayder, *De itinerariis poematis Romanorum*, Łódź 1953.

[7] *Deliciae poetarum Italorum*, II, S. 778–919.

[8] Nach dem Vorbild Scaligers schreibt auch Lindebergius (1542–1594) einen Epigrammzyklus *Heroes*, der zusammen mit *Urbes et Arces* in *Del. poet. Germ.* III, S. 1116–1142, untergebracht ist.

[9] Wie z. B. die Dichtung des Felix Fidler (gest. 1553) *Fluminum Germaniae descriptio* (*Del. poet. Germ.* III, S. 114–130).

[10] Vgl. Josephus a Pinu Averbachius, *Eteosticha* (*Del. poet. Germ.*, V, S. 85–94).

Zu einer besonderen Verbreitung der Sammlung Scaligers hat Natan Chytraeus wesentlich beigetragen; Scaligers Epigramme über Städte wurden nämlich in seine Dichtung *Variorum in Europa itinerum deliciae*[11], eine Sammlung der wichtigsten Denkwürdigkeiten und Inskriptionen des damaligen Europas, einbezogen.

In dieser literarischen Atmosphäre entstand also Grochowskis Katalog der italienischen Städte. Er reicht allerdings nicht an die Gelehrsamkeit Scaligers heran, der über Florenz folgendes schrieb:

Parva fluentisonis aggesta Fluentia ripis
Mollia de nitido nomina flore capit.
Faesula regnabat, verum meliora secutus
Martius antiquas detulit amnis opes.
Divitias Hera, Mercurius discrimina linguae,
Mercurius varias ire redire vias.
Ambitiosa, ferox, bellacia, flammea Mavors
Pectora, magnificam docta Minerva manum...

Es fehlt auch in dem polnischen Gedicht die entzückende Begeisterung von Lindebergius, der dasselbe Florenz wie folgt schildert:

Non pulchra, sed pulcherrima,
Non bella, sed bellisima
Est civitas Florentia.
Quam qui videt, Romam alteram
Latique partem maximam
Vidisse sese praedicet.

Die ruhige Feststellung Grochowskis:

Zaś Florentia zdobi przemysł z jej pięknością
(Dagegen ziert Florenz sein Gewerbe und seine Schönheit),

verglichen mit den Beschreibungen in den obenangeführten lateinischen Dichtungen, zeigt einen nüchternen „entpoetisierten" Ton des Grochowskischen Gedichts. Er blickt auf Italien mit den Augen eines durchschnittlich gebildeten Edelmannes, der ein solches Italien aus den Erzählungen seiner Freunde und aus den umlaufenden Sprichwörtern kannte. Das Bild Italiens, mit der bescheidenen Feder Grochowskis geschildert, war den mittleren Gesellschaftsschichten näher, als die durch aufgeklärte Geister gerühmte L'Italia maestra della Polonia. Die Sammlung gewöhnlicher, umlaufender und zur Einbildungskraft der Allgemeinheit sprechender Bezeichnungen, die die italienische Städte charakterisieren, ist in Grochowskis Gedicht vielleicht wertvoller, als die ferne Verwandschaft dieses Gedichts mit dem *Ordo urbium nobilium des* Ausonius.

Warszawa

---

[11] Erste Ausgabe 1594, zweite 1599.

NOTULAE EPIGRAPHICAE

Par

JAN TRYNKOWSKI

I

G. Téglas, Erdélyi Museum XIX 1902, p. 217, Nº 10 = Klio X 1910, p. 496, Nº 11 (= A. ép. 1911, 33). Fragment d'autel trouvé en 1896 près de l'amphithéâtre de Sarmizegetusa. Au moment de la publication, il était au musée de Deva. En février 1964, je ne l'y ai pas trouvé; il n'est pas non plus mentionné dans l'inventaire du musée. Il est probablement perdu.

Voici le texte de l'inscription, d'après G. Téglas:

NVMIN*i*
GLAE
AEL N*iger*
MAGI*ster*
c*Ollegii fabrum?*
[*f(aciendum)*] C(*uravit*)

Le texte établi par Téglas a été accepté dans les recherches postérieures sans la moindre objection. L. Weber Jones, dans son ouvrage sur les cultes de Dacie[1], ne reconnaît naturellement pas une divinité *Glae*, mais elle ne met pas en doute le texte de Téglas et écrit: „Aelius Niger, magister collegii fabrum, made a dedication at Sarmizegetusa to the Numen of some friend unknown to us: NUMEN GLAE ..." A. Kerényi[2] accepte sans réserve la restitution du cognomen proposée par Téglas, ainsi, d'ailleurs, que tout l'ensemble du texte. V. Christescu[3] place cette inscription parmi d'autres qui parlent d'un collegium fabrum à Sarmizegetusa.

---

[1] L. Weber Jones, *The Cults of Dacia*, Univ. of Calif., Publ. in Class. Philol. IX 1929, p. 273.

[2] A. Kerényi, *A Dáciai személynevek* (*Die Personennamen von Dazien*), Budapest 1941, p. 12, Nº 102.

[3] V. Christescu, *Viaţa economică a Daciei romane* (La vie économique dans la Dacie romaine), Piteşti 1921, p. 78, n. 3; dernièrement, K. Kurz, *Řemeslnická kolegia v řimskem Podunají* (Les corporations des artisans dans les régions danubiennes), Sborník Historycký, VII 1960, p. 28, classe, lui aussi, cette inscription parmi celles qui parlent d'un *collegium fabrum*.

Cependant, les restitutions et la lecture de Téglas me paraissent très douteuses[4].

Parmi les inscriptions de Dacie érigées en l'honneur de différentes divinités et où figure la formule *numini* ..., la majorité (7 textes) est constituée par des inscriptions consacrées *numini Aesculapi et Hygiae*[5]. Notre inscription a pu, elle aussi, être consacrée à ces divinités. Je propose de lire les 11. 1—2 de la façon suivante: NVMIN[I AESCVLAPI ET HY]GIAE. Il n'est pas invraisemblable qu'à la 1. 2 Téglas ait pris un I pour un L. Un argument supplémentaire à l'appui du texte que je viens de proposer, consiste en ce que l'inscription a été trouvée près de l'amphithéâtre de Sarmizegetusa et qu'à proximité de cet amphithéâtre s'élevait dans l'antiquité un temple d'Esculape et d'Hygie. Les restes de celui-ci ont été mis à jour en 1884 par G. Téglas[6]. Du terrain de ce sanctuaire et de ses immédiats alentours proviennent plusieurs inscriptions consacrées à ces divinités[7].

Le reste de la 1. 2 était probablement occupé par la formule PRO SALVTE SVA ou par une autre formule de ce type; la restitution AVGVST(ae) · SACRVM est aussi possible, mais moins probable, puisque ces mots apparaissent le plus souvent sous la forme plus abrégée AVG · SAC (celle-ci, d'autre part, est trop brève pour remplir le reste de la 1. 2).

En comptant aussi notre inscription, nous avons 23 inscriptions de Sarmizegetusa consacrées à Esculape et Hygie[8]. Le culte de ces divinités en Dacie est en outre

---

[4] G. Téglas (1848—1916), naturaliste et archéologue-autodidacte, commit souvent des fautes, parfois assez graves, dans la publication des inscriptions par lui trouvées. Voir par exemple I. I. Russu, *Note epigrafice V*, Studii şi Cercetări de Istorie Veche XI 2, 1960, p. 407—408; N. Gostar, *Studii Epigrafice*, Materiale şi Cercetări Arheologice, II, 1956, p. 639—642.

[5] CIL III 972; 974; 978; 985; 1417; JÖAI, V, 1902, Beibl., p. 113, Nº 2; N. Igna, *Cultul lui Esculap şi al Hygiei* (*Cu specială privire la Dacia Superioară*) [Le culte d'Esculape et d'Hygie (Avec un égard particulier pour la Dacia Superior)], Cluj 1935, p. 94, Nº 56. Nous connaissons en outre trois inscriptions consacrées *Numini Aesculapi*: CIL III 7655; Igna, *o.c.* p. 92, Nº 48; Archeologiai Értesitö XXXII 1912, p. 406. Il faut probablement ajouter à cette liste un fragment d'inscription provenant de Sarmizegetusa et publié par G. Téglas, Klio X 1910, p. 500, Nº 1: l'éditeur restitue: [NU]MIN [I MAIESTATIQUE], mais il faut probablement restituer: [NV]MIN [I AESCVLAPI?], ou bien: [NV]MIN [I AESCVLAPI ET HYGIAE?].

[6] C. Daicoviciu, *Fouilles et recherches à Sarmizegetusa, Ier Compte-rendu*, Dacia I 1924, p. 200.

[7] CIL III 7897; 7898; en outre les inscriptions publiées par B. Jánó, Archeologiai Értesitö XXXII 1912, p. 405—407.

[8] CIL III 1417; 1417 a; 1422; 1427: [AESCVLAPIO ET] HYGIAE AVG/ . . . . . MIL LEG V M/ . . . . . VOT SOL);7896; 7897; 7898; 7899; 13775 ([AE] SCVLA[PIO ET / HYG] AVG SAC); 13775 (= Erdélyi Museum XIX 1902, p. 218, Nº 17 = Klio X 1910, p. 496, Nº 7); Erdélyi Museum XIX 1902, p. 218; p. 220, Nº 22; p. 220, Nº 23; Klio, X 1910, p. 500, Nº 1 ([NV]MIN [I AESCVLAPI ET HYGIAE?]); Archeologiai Értesitö XXXII 1912, p. 405; p. 406 ([AESCVL]API [ET/HYGIAE A]VGV[ST / . . . .E]VTY[CH]); p. 406; p. 407 ([AESC]VLAPIO [ET HY / GIAE] AVG SAC...); p. 407 ([AESCVLAPIO ET] HYGIAE / . . . . . VOTO); Dacia I 1924, p. 253—254; Anuarul Institutului de Studii Clasice I 1932, p. 84, Nº 2 (= A. ép. 1933, Nº 13); Anuarul Institutului de Studii Clasice I_1 1932, p. 103—105 (= Archeologiai Értesitö XXXII 1912, p. 406).

attesté par 21 inscriptions d'Apulum[9], 3 d'Ampelum[10], 2 de Germisara[11], 2 de Ad Mediam[12], 2 d'Ilişua[13], 1 d'Alburnus Maior[14], 1 de Napoca[15], 1 de Micia[16], 1 de Porolissum[17], 1 de Hoghiz[18], 1 de Săcelu-Gorj[19]. Au total, nous connaissons aujourd'hui 59 inscriptions de Dacie consacrées à Esculape et Hygie, tandis que L. Weber Jones[20] (1929) en connaissait 42 et N. Igna[21] (1935) — 54. Ce dernier tenait compte de CIL III 57*, qui appartient certainement à la catégorie des *falsae*, ainsi que, par erreur, de CIL III 1324, qui ne concerne pas le culte de ces divinités; d'autre part, puisqu'il ne s'occupait pas de la Dacia Inferior, il n'a pas tenu compte de l'inscription de Săcelu-Gorj. Cette considérable diffusion du culte d'Esculape et d'Hygie en Dacie (d'autant plus remarquable si on la compare avec la situation dans les autres provinces occidentales) ne saurait s'expliquer seulement par la popularité naturelle de ces divinités, patronnes de la santé humaine, quoiqu'il soit significatif qu'une partie des inscriptions en question proviennent de localités connues dans l'antiquité pour leurs eaux médicinales: Germisara, Ad Mediam, Hoghiz et Săcelu--Gorj. On a émis aussi l'hypothèse qu'Esculape et Hygie étaient les divinités tutélaires d'Apulum[22], ce qui expliquerait le nombre élevé des inscriptions de cette ville consacrées à ces divinités. Il devait cependant exister encore d'autres causes de la grande popularité de ces divinités en Dacie. Il se peut que le culte d'Esculape et d'Hygie, dans cette province, se soit développé sur un substrat constitué par un culte local qui ne nous est pas connu. Il faut remarquer à ce propos que certains savants[23] supposent que le culte d'Asklepios (Esculape) est d'origine thrace.

---

[9] CIL III 972; 974–982; 984–987; 993; 1079; 7740; 7740 a; 12558; 14468; JÖAI V 1902. Beibl., p. 113, Nº 2 (NVMINI / AESCVLAP[I(o) / ET HYGIAE]).

[10] CIL III 1278; 1279; Igna, *o. c.* p. 92, Nº 48 (= D. Tudor, *Istoria sclavajului în Dacia Romană*, Bucureşti 1957, suppl. epigr. Nº 101), inscription qui se trouve à présent dans la collection d'antiquités Săbin-Olea à Cib-Sat (r. Alba), Nº d'inv. 55 (D. Tudor, Apulum, IV 1961, p. 271).

[11] Dacia VII–VIII 1937–40, p. 343–344; Igna, *o. c.* p. 94, Nº 56.

[12] CIL III 1560; 1561.

[13] CIL III 786; 786 a.

[14] CIL III 7820.

[15] CIL III 7655.

[16] CIL III 1370.

[17] Materiale şi Cercetări Arheologice VI 1959, p. 873, Nº 2.

[18] CIL III 7720 (=951).

[19] Al. Ştefulescu, *Gorjul istoric şi pitoresc*, Tg. Jiu 1904, p. 182 (= D. Tudor, *Oltenia Romana*[2], Bucureşti 1958, supplementum epigr., Nº 285).

[20] Weber Jones, *o. c.* p. 268–269.

[21] Igna *o. c.* p. 73–94.

[22] D. Vaglieri, art. *Aesculapius* dans E. De Ruggiero, *Dizionario epigrafico*, Roma 1886, p. 318.

[23] V. Dobruski, *Trakijsko svjatilište na Asklepija do Glava Panega* (Sanctuaire thrace d'Asklepios à Glava Panega), Izvestija na Narodnija Muzej, Sofia, I, 1907 p. 6–154; D. Dečev, *Asklepij kato trako-gråcko božestvo* (Asklepios en tant que divinité thraco-grecque), Izvestija na Bålgarskij Archeologičeskij Institut III 1925, p. 131–164; I. I. Russu, *Aesculapius. Contribuţie la preistorie medicinei*, dans l'ouvrage collectif *Istoria Medicinei*, Bucureşti 1957, p. 9–24. Sur le culte d'Esculape et d'Hygie en Dacie, voir, outre l'ouvrage de N. Igna cité, Al. Popa, *Serapis, Esculap şi Hygieia*

A la 1. 3 de notre inscription figure le nom du dédicant: AEL(ius) N[.....?]. Il n'y a pas de raison de restituer N[iger]: les possibilités de restitution sont ici trop nombreuses pour qu'une restitution quelconque soit suffisamment probable.

La lecture de la 1. 4 proposée par Téglas, MAGI[ster], paraît possible, mais il faut remarquer que la première lettre de cette ligne se trouve (si l'on en croit la copie de Téglas) un peu déplacée vers la droite par rapport à l'extrêmité de l'inscription, qui nous est donnée par la lettre N de la 1. 1 et par la lettre A de la 1. 3; cela suggère qu'à la 1. 4, avant la lettre M, il pouvait se trouver une autre lettre. S'il en était réellement ainsi (cette hypothèse ne pourra être vérifiée que si l'on retrouve la pierre), il faudrait lire cette ligne de la façon suivante: [I]MAG L[EG....]. A la 1. 3, après le cognomen inconnu du dédicant, il y aurait place pour [VET · EX].

Les lettres isolées aux 11. 5 et 6 ne permettent aucune restitution; les restitutions de Téglas sont dépourvues de fondement.

Voici en conclusion le texte que je propose:

NVMIN[I AESCVLAPI ET]
[HY]GIAE [. . . . .]
AEL N[.? . . . . .]
[I]MAG L[EG? . . . . .]
[. . . .] O[. . . . .]
[. . . .] C[. . . . .]

II

M. Macrea, *Cultele germanice în Dacia*, Anuarul Institutului de Studii Clasice, V 1944—48, p. 249—254; A. Bodor, *Napoca a feliratok tükrében* (Napoca à la lumière des inscriptions), Kelemen Lajos Emlékkönyv, Kolozsvár 1957, p. 106—107. Autel trouvé dans le site de l'antique Napoca (Cluj) en 1943; conservé au musée de Cluj.

Voici le texte de l'inscription d'après son premier éditeur, M. Macrea:

[MA(tronis) GESAH?] ENIS · PRO
[SE ET SVIS P A]EL · MAXI
(MVS IIVIR Q]Q · ET · FLA
[MEN COL NAP] AMILITIS
[DE SENTENTI]A · AVG · N
[L SEPT SEV P]II · DEC · COL ·
[V L] S ·

Macrea identifie le dédicant de cette inscription à P. Aelius Maximus, qui figure dans deux autres inscriptions, dont l'une provient, de même que la nôtre, de Napoca

---

pe un tipar de la Apulum (Serapis, Esculape et Hygie dans un moule d'Apulum), Studii şi Cercetări de Istorie Veche X 1959, p. 469—473; M. Rusu, *Esculap reprezentat pe vase terra sigillata romane găsite in Dacia* (Esculape représenté dans les vases de terra sigillata romains trouvés en Dacie), dans l'ouvrage collectif *Istoria Medicinei*, Bucureşti 1957, p. 53—58.

(CIL III 855), l'autre de Ciumăfaia, localité située près de cette ville antique[24]. Cette identification me paraît correcte. Par contre, la restitution de la 1. 1 est très peu probable et le texte des 11. 5—6 n'est pas acceptable.

Le culte des Matronae, répandu surtout dans la Germania Inferior, n'est pas du tout attesté en Dacie[25]. A. Bodor, ayant remarqué qu'à la 1. 1 le mince fragment de lettre que Macrea a lue comme E pouvait appartenir aussi aux lettres F, C, G, S, propose de lire cette ligne ainsi: [DIS MAG?]NIS. Il y voit une dédicace en l'honneur de la Magna Mater et d'Attis. Cette proposition n'est pas non plus très convaincante.

Au début de la partie conservée de la 1. 5, Bodor lit, au lieu de la lettre A, les lettres AE en ligature et il propose de restituer cette ligne de la façon suivante: [SACERDOS AR]AE AVG N. A la 1. 6 il garde la restitution de Macrea [L SEPT SEV P]II. Cette restitution lui paraît très douteuse, mais il ne voit pas d'autre possibilité de restituer la partie perdue de la ligne de façon à obtenir une terminaiso nen -ii. Observons cependant que les signes II peuvent représenter tout aussi bien un nombre. En ce cas nous pourrons restituer: [CORONATVS DAC I]II, d'après la formule „sacerdos arae Aug(usti) n(ostri) coronatus Dac(iarum) III" qui nous est connue par CIL III 1433 (*M. Antonius Valentinus, eq. R. dec. m. Apul. sacerdos arae Aug. N. coronatus Dac. III*). Cette restitution tire les conséquences de la restitution de la 1. 5 proposée par Bodor.

Les présidents de l'assemblée provinciale qui nous sont connus en Dacie, provenaient de plusieurs villes de cette province, ou étaient liés à ces villes par leur activité. M. Cominius Quintus (CIL III 1513) exerça plusieurs hautes fonctions à Sarmizegetusa, P. Aelius Strenuus (CIL III 1209) à Sarmizegetusa, à Apulum et à Drobeta, M. Antonius Valentinus (CIL III 1433, de Sarmizegetusa) était décurion à Apulum. Un *sacerdotalis Daciae*, figure dans une inscription trouvée à Potaissa (CIL III 7688); un autre *sacerdotalis provinciae* exerça des fonctions que nous ne connaissons pas, à Porolissum et à Tibiscum (CIL III 7962, de Sarmizegetusa). P. Aelius Maximus est le premier prêtre de la province connu qui soit lié à Napoca. Tous les prêtres de la province dont le nom nous est connu, appartenaient, de même que P. Aelius Maximus, à l'ordre équestre. La fonction de *flamen* qu'exerce P. Aelius

---

[24] A. Buday, Dolgozatok-Cluj, II, 1911, p. 266—270 (= G. Finaly, Arch. Anz. 1912, col. 529 = Macrea, *o.c.* p. 227—232): *Deo Invicto, Herculi Magusano pro salute sua et suorum, P. Ael(ius) Maximus ⟨a⟩ amil(itiis) v.s.l.* M. Macrea a tort de voir dans *deo* et *invicto* deux épithètes de Hercules Magusanus. Cette divinité germanique, ainsi que Macrea lui-même l'admet, figure dans les inscriptions sans aucune épithète. Nous avons ici affaire avec un autel érigé en l'honneur de deux divinités: de Mithra et de Hercules Magusanus. Dans la localité de Ciumăfaja se trouvait une *villa rustica*, dont Aelius Maximus était le propriétaire (Z. Szekely, *A csomafájaj villa újabb oltárkövei* (Des autels en pierre de la villa de Ciumăfaja récemment découvertes), dans *Jegyzetek Dácia történetéhez*, Sft. Gheorghe 1946, p. 5—8 [non vidi]).

[25] L'inscription JÖAI V 1902, p. 101, Nº 9 (= Macrea, *o. c.* p. 254—256), que Macrea restitue *Matr*[*ibus*] *Pat*[*ernis*], doit être plutôt considérée comme un fragment d'une inscription en l'honneur de Iulia Domna ou de Iulia Mammaea ou de Marcia Otacilla Severa, qui portaient le titre de *mater patriae*.

Maximus appelle une remarque. Nous pouvons observer dans d'autres provinces, pour lesquelles nous possédons beaucoup plus de renseignements sur les *concilia*, que la charge de prêtre de la province était souvent confiée à une personne exerçant dans sa cité la fonction de *flamen*[26]. Une telle personne, étant déjà expérimentée dans l'exercice du culte impérial, était mieux qualifiée qu'une autre pour remplir les devoirs liés à la fonction de *sacerdos provinciae*[27].

III

CIL III 1069 (Apulum). Inscription connue seulement par de vieilles copies:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) | et Iunoni | Reginae, | T. Cl. Anice | tus aug(ustalis) | coloniar(um), | templum | vetustate | conlapsum | a solo | restituit.

Dans cette inscription, on est frappé par le titre de *aug*(*ustalis*) *coloniar*(*um*). Th. Mommsen, dans le commentaire à cette inscription, a émis l'hypothèse qu'il faut peut-être lire COLON · AP. Récemment, D. Tudor[28] a essayé d'expliquer le titre de la façon suivante: „Ad Apulum conosciamo T. Cl. Anicetus Aug. coloniar(um), quale restauratore di un tempio. Nel testo non ci è indicato il nome delle due colonie. Ma questo presuppone che egli avesse qualità di augustale nelle due colonie di Apulum e che l'iscrizione sia databile dopo Decio". Ce raisonnement, à première vue juste, a cependant un point faible: les inscriptions de Dacie datant de la période entre le règne de Décius (249—251) et l'abandon de cette province (271), sont extrêmement rares.

Il n'est peut-être pas inutile de rappeler une vieille conjecture qui me paraît très convaincante. Elle a été proposée, vers la fin du XIXe siècle, par I. M. Cărbuneanu et, de façon indépendante de celui-ci, par M. Krascheninnikof[29]. Ceux deux savants ont rapproché l'inscription en question d'une inscription trouvée à Sarmizegetusa et dans laquelle figure *Cl*(*audius*) *Anicetus Aug*(*ustalis*) *C*(*oloniae*) *Sarmiz*(*egetusae*) (CIL III 1440); ils ont identifié, sans doute à juste titre, les dédicants des deux inscriptions et ils ont proposé de lire dans CIL III 1069: *T. Cl. Anicetus Aug*(*ustalis*) *Colon*(*iae*) *Sar*(*mizegetusae*).

Warszawa

---

[26] T. Kotula, *Znaczenie afrykańskich concilia w epoce wczesnego cesarstwa* (Le rôle des concilia africains aux premiers temps de l'empire), Acta Univ. Wratisl. Nº 11. Antiquitas I 1963, p. 91.

[27] Avant la publication du présent article, parut l'article de C. Daicoviciu, *Un nou sacerdos arae Augusti în Dacia*, Acta Musei Napocensis IV 1967, p. 469—470, dans lequel il étudie l'inscription discuteé ci-dessus. Pour la l. 6 il propose la mêmė restitution à laquelle j'avais pensé: *coronatus* [*Dac*(*iarum*) *I*] *II*.

[28] D. Tudor, *Le organizzazioni degli Augustales in Dacia*, Dacia N. S. VI 1962, p. 204 (= *Ordo Augustalium în Dacia Romana*, Studii şi Articole de Istorie, III 1961, p. 12).

[29] I. M. Cărbuneanu, *Adunarea provinciala a Daciei* (L'assemblée provinciale de Dacie), Bucureşti 1889, p. 95; M. Krascheninnikof, *Über die Einführung des provinzialen Kaisercultus im römischen Westen*, Philologus LIII 1894, p. 184, n. 165.

IN INSCRIPTIONES BOSPORANAS NUPERRIME EDITAS ADNOTATIONES ALIQUOT

Scripserunt

BENIAMIN NADEL ET STEPHANUS OŚWIECIMSKI

Anno 1965 Leningradi publici iuris facta est cura collegii Leningradensium archeologorum, historicorum nec non philologorum nova editio inscriptionum Bosporanarum[1], quae uno amplo volumine 1326 titulos antiquos una cum versione Russica et commentariis in lingua vernacula iuxta compositis continet. Ratio, qua materies epigraphica disposita est, prorsus geographica esse facile conspicitur. In summa inscriptiones ex uno et sexaginta locis, quae in triangulo, quod inter Theodosiam Tauricam, Tanaidem oppidum ad Maeotidem paludem vergens Gorgippiamque Caucasiam est, sita sunt e quibusque duodeviginti tantum eadem atque illa iam ex antiquitate nobis nota esse videntur, proveniunt. Intra singula loca inscriptiones dispositae sunt secundum rerum genera: itaque primum septem decreta archontum et regum Bosporanorum habes, deinde sexaginta septem titulos dedicatorios, unum et quinquaginta titulos honorarios, triginta tres titulos aedificiorum, tum quindecim manumissiones, tum undenonaginta titulos collegiorum, unum et septuaginta indices nominum, permultosque (839) titulos sepulcrales et quadraginta sex carmina sepulcralia, postremo centum octo inscriptiones varii generis. In unaquaque classe epigrammatum ordinem temporum, inde a V saeculo a.Chr.n. usque ad IV saeculum p.Chr.n., servari manifeste perspici potest. Inscriptiones V saeculi a.Chr.n. paucissimae — vix enim duodecim — sunt; multo plures (144) ad IV saeculum a.Chr.n. pertinent; plurimae autem, quae temporibus demum imperii Romani — inde a I saeculo a.Chr.n. — exstiterunt. Appendices non paucae additae sunt: compendium grammaticae inscriptionum Bosporanarum, tabula computationis temporum regum Bosporanorum atque undecim indices, qui hi sunt: nomina appositaque deorum et heroum, voces ad sacra pertinentes, nomina populorum, nomina imperatorum Romanorum, nomina regum Bosporanorum eorumque gentilium, vocabula ad res civiles ac forenses pertinentia, nomina mensium Bosporanorum, nomina virorum et mulierum, res et verba notabiliora, nomina locorum, quae ipsa inscriptiones praebuerunt, sed ex antiquitate nobis ignota adhuc manent; postremo numeri inscriptionum cum Latiseviana aliisque quibusdam editionibus comparati. Re vera hoc crassum volumen amplissimum omnium operum epigraphicorum, quae in URSS quinquaginta proximis annis edita sunt, duci potest.

Inter omnes constat anno 1890 B. Latisevium titulos Bosporanos in altero volumine operis sui, quod *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini* (IPE) inscribitur, primum edidisse, anno autem 1901 in volumine IV eiusdem operis ita eorum numerum supplevisse, ut iam 780 inscriptiones Bosporanae publici iuris fierent. Inde ab anno 1902 usque ad mortem suam idem vir doctissimus alias etiam novas inscriptiones Bosporanas foras dare non desistebat[2]. In summa B. Latisevius supra mille epigrammata illius regionis in lucem protulit. Ultimis autem annis vitae novam editionem II voluminis IPE praeparare conatus est, sed absolvere iam non potuit. Quod opus S. Zebelevius, S. I. Luria, I. I. Tolstoj continuandum sibi susceperunt.

Manuscriptum illius inediti II voluminis IPE fundamentum editionis, de qua hic agitur, factum esse ipsi eius auctores in praefatione libri fatentur. E comparatione enim totius numeri nec non singulorum locorum inscriptionum huius editionis cum a Latisevio iam editis manifestum esse apparet

---

[1] *Corpus inscriptionum regni Bosporani* (CIRB). Academia Scientiarum URSS; *Корпус боспорских надписей*, Москва—Ленинград 1965, s. 951 + I p., под редакцией В. В. Струве, М. Н. Тихомирова, В. Ф. Гайдукевича, А. И. Доватура, Д. П. Каллистова, Т. Н. Книпович.

[2] В. В. Латышев, *Греческие и латинские надписи, найденные в южной России*, Известия Импер. Археологической Коммиссии (ИАК), II 1902; III 1902; *Эпиграфические новости из южной России*, ИАК X 1904; XIV 1905; XVIII 1906; XXIII 1907; XXXVII 1910; XLVII 1913; LVIII 1915; *Неизданные боспорские надписи*, Известия Российской Академии Истории Материальной Культуры, II 1922.

non plures quam trecentae inscriptiones, quae in Latisevianis desiderentur, hoc volumine contineri. Harum tamen dimidia saltem pars, non ignota scilicet Latisevio, a V. V. Scorpilio et I. I. Marti in IAK et ZOOID foras emissa est[3], ceteras autem circa centum inscriptiones I. I. Marti, V. D. Blavatskij, L. A. Jelnitskij, N. P. Rozanova et alii prodiderunt[4]. Leningradensis igitur editio non plures quam quinquaginta titulos, qui recte novi dici possunt, in lucem profert, ex quo efficitur, ut re vera nihil aliud ac perpaucis supplementis adaucta editio a Latisevio quondam praeparati II voluminis IPE esse videatur. Latisevii auctoritas, quam ceterum editores Leningradenses, cum de singulis inscriptionibus disserunt, diligentissime adnotant nec noc in praefatione indicunt, non solum quantitate titulorum, sed etiam dispositione totius materiei libri — appendicum, descriptionum archeologicarum epigrammatum, commentariorum etc. — manifeste proditur. Versio etiam Russica inscriptionum in utraque editione non raro eisdem fere verbis — Latisevianis scilicet — expressa est (cf. titulos 29. 30. 36. 48. 52. 54. 78. 84. 87. 90. 103. 113. 114. 120. 123. 124. 126. 129. 130. 131. et ceteros multos). Quin etiam adnotationes Latisevii persaepe ad verbum e lingua Latina in vernaculam translatas invenire potes. Sane igitur nobis videtur nomen Latisevii in prima statim fronte libri Leningradensis proferri saltem optimo iure debuisse.

Ceterum liber laxius nec satis accurate *Corpus inscriptionum regni Bosporani* inscribi videtur, quippe quo inscriptiones tantum, quae in monumentis lapideis incisae sint, contineantur, eae autem, quae in vasis fictilibus, instrumentis et supellectilibus ex argento, auro, aere, ferro fabricatis ceterisque utensilibus exstiterint, negligantur prorsusque ommitantur[5]. Non inutile est commemorare ipsum Latisevium volumen III IPE edidendum sibi proposuisse, quod huius modi inscriptiones complecteretur. Praeterea sunt aliquot scripta, quae has res tractant, ut E. M. Pridikium, B. N. Grakovium, I. I. Tolstoj auctores in memoriam redigamus[6]. Cum inscriptiones Bosporanas non solum cum epigrammatis Graecis in Graecia, Asia Minore, Syria, Aegypto repertis, sed etiam cum eis, quae in primo volumine IPE collecta ex Olbia et Chersoneso Taurica proveniunt, comparamus, neminem inopia egestasque rerum in illis fugere potest. Non ineptum igitur esse videtur, ut corpori — hoc nomine plane digno — inscriptionum Bosporanarum addantur quoque inscriptiones quae-

---

[3] В. В. Шкорпил, Боспорские надписи... ИАК XXXIII 1909; XXXVII 1910; XL 1911; XLV 1912; IL 1913; LIV 1914; LVII 1915; LXIII 1917; Известия Рос. Акад. Мат. Культуры, I 1921; Ю. Ю. Марти, *Новая Надпись... найденная в Керчи et Новое боспорское надгробие*, Записки Импер. Оддесского Общества Истории и Древностей (ЗООИД) XXVI 1906; *Два новых боспорских надгробия* et *Пять новых боспорских надгробий*, ЗООИД XXVII 1907; *Новые боспорские надгробия, Новый список боспорских фиасотов* et *Четыре новых боспорских надгробия*, ЗООИД XXVIII 1910; *Надгробная эпитафия Музы*, ЗООИД XXIX 1911; *Новый эпиграфический материал из Керчи*, ЗООИД XXXI 1913; *Стихотворная эпитафия Аристона*, ЗООИД XXXII 1915.

[4] Cf. Ю. Ю. Марти, *Стихотворная эпитафия*, Известия Таврического Общества Истории, Археологии и Этнографии, I 1927; *Новое эпиграфические памятники Боспора*, Известия Госуд. Академии Истории Материальной Культуры, CIV 1935; *Неопубликованные археологические памятники Керченского... Музея*, ВДИ 1941; В. Д. Блаватский, *Раскопки Фанагории в 1938—1939 гг.*, ВДИ 1940, p. 294. *Отчет о раскопках в Фанагории в 1936—1937 гг.*, Труды Госуд. Исторического Музея, XVI 1941, p. 61; *Раскопки Пантикапея*. Краткие Сообщения Института Истории Материальной Культуры (КСИИМК) XXXIII 1950, p. 26—28; *Раскопки Пантикапея*, КСИИМК XXXVII 1951, p. 226; Л. А. Ельницкий, *Эпиграфические новинки из Керчи*, ВДИ 1947, p. 205; *Подпись под статуей из Анапы*, ВДИ 1949, p. 132; Н. П. Розанова, *Новые эпиграфические памятники Таманского полуострова*, Советская Археология, VII, 1941, p. 247—257; *Неизданные надписи Таманского Музея*, ВДИ 1947, p. 174—177.

[5] Cf. В. В. Шкорпил, *Керамические надписи*, ИАК II 1904; Ю. Ю. Марти — В. В. Шкорпил, *Керамические надписи*, ЗООИД XXVIII 1910; М. И. Ростовцев, *Надпись на золотом сосуде*, ИАК LXIII 1918; Н. П. Розанова, *Надпись на гребне*, ВДИ 1948, p. 158—160.

[6] Е. М. Придик, *Инвентарный каталог клейм*, Петроград 1917; *Керамические надписи*, Материалы и исследования по археологии СССР, IV 1941; Б. Н. Граков, *Эпиграфические документы*, Известия Акад. Мат. Культуры, CIV; И. И. Толстой, *Греческие граффити... Северного Причерноморья*, Москва—Ленинград 1953 (censuram libri vide: B. Nadel, Известия Академии Наук СССР. Отделение Литературы и Языка, XIV 2, 1955).

dam antiquae, quae quidem aliunde atque illae proveniunt, sed ad res Bosporanas pertinent et ad titulos nostros illustrandos non pauca conferant[7].

Quae cum ita sint, nihil est, quod res epigraphicae in editione Leningradensi in unum collectae corpus inscribantur. Hoc esset potius primum tantum volumen huiusce modi operis, si scilicet ceteris quoque, quae corporum epigraphicorum esse solerent, non deficeretur. Imprimis deficiunt hanc editionem imagines inscriptionum aut vi lucis expressae aut manu saltem accurate adumbratae, quae genus scripturae recte reddant fidemque verborum inscriptionum nobis praestent. Quod quanti momenti sit, ex hoc facile intelligi potest, quod ipsi auctores libri ad imagines eius modi saepe provocant, quas aut in aliis editionibus invenerunt[8] aut ipsi conficiendas curaverunt, sed suo loco typis imprimere neglexerunt[9]. Valde etiam dolendum est, quod praeter consuetudinem, quam ampliora opera epigraphica optimo iure adhuc servare solent, ut e.g. e proximis annis Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae G. Mihailovii commemorentur[10], editio Leningradensis, quae sine dubio quam latissime et longissime pervulgari debere videtur, lingua Latina non exposita est.

Quod ad leviora vitia editionis attinet, animadvertendum imprimis est, quam laxe nec accurate anni Bosporani et Pontici ad nostram computationem temporum redacti sint. Inter omnes enim constat annum Bosporanum mense Octobre fere incepisse, ex quo efficitur, ut omnes tres primi menses illius anni ad eundem etiam annum nostrum ac Bosporanum apte conveniant, ceteri autem menses in sequentem iam annum nostrae aetatis incidant. Itaque in inscriptione 55 mensis Δῖος, qui primus apud Bosporanos fuit, 520 anni Bosporani rectissime anno 223 p.Chr.n., in inscriptione tamen 33 mensis Δαίσιος, qui octavus fuit, 420 anni Bosporani falso anno 123 p.Chr.n. attributus est, quippe qui in annum 124 iam incideret. Inde temporis spatium, quod summatim solo tantum anno definitum est, duobus proximis annis nostris exprimendum est, ut e.g. in inscriptione 42, ubi 390 annus Bosporanus laxius anno 93 p.Chr.n. aequatus est, cum longe rectius anno 93/94 conferendus sit. Quae negligentia eo magis mira est, quod in tabula computationis temporum regum Bosporanorum (p. 832 sq.) anni, qui mense dieque omisso soli enumerantur, eodem modo redditi sunt, quem supra diximus.

Postremo — ne longi simus — in bibliographia quae dicitur parvae, sed non minimi momenti lacunae quaedam facile conspici possunt. Omissa sunt — ut nonnulla tantum exempla adferantur — proxima volumina (XV et sequentia, i.e. inde ab anno 1957) Supplementi Epigraphici Graeci et omnes plane dissertationes, quae in ephemeridibus Polonicis et Bohemicis res atque inscriptiones Bosporanas tractant[11].

Lodziae

---

[7] Appendicem continentem inscriptiones, quae res Bosporanas attingunt, in versione Russica edidit B. N. Grakov, vide: Б. Н. Граков, *Материалы по истории Скифии в греческих надписях Балканского полуострова и Малой Азии*, ВДИ 1939, 3.

[8] Cf. titulos 15, 29, 38, 47, 57, 64, 88, 97, 104, 116, 119, 133, 135, 137, 141, 142, 144, 150, 160, 161, 163, 168, 184, 190, 192, 201 etc.

[9] Vide Praef., p. 6.

[10] G. Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, vol. I—III, Serdicae 1956—1961 (Censuram libri vide B. Nadel, ВДИ 1958, 3).

[11] Cf. B. Nadel. *Żydowskie dokumenty prawne ze Starożytnego Nadczarnomorza*. Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego XXVII 1958. O starogreckich napisach dotyczących Żydów z rejonu Morza Czarnego, Biuletyn ŻIH XXXIII 1960; *Боспорские манумиссии и юридические памятники Палестины и Ирака*, Archiv Orientální XXVIII 1960; *Les inscriptions des régions septentrionales du bassin de la Mer Noire et latin vulgaire*, Kwartalnik Neofilologiczny VII 1960; *Рабы и вольноотпущенники в боспорском государстве*, Eunomia V 1961, p. 23—36. (Listy Filologické Suppl. 1961, 1); *Publikacje źródeł epigraficznych do dziejów północnych wybrzeży Morza Czarnego*, Archeologia XI 1961, p. 235—238; *ΠΟΛΙΣ i ΑΡΧΗ w dziejach ustrojowych państwa bosporańskiego na Krymie*, Eos LII 1962, p. 131—145; *A Note about*: *ΣΕΒΑΣΤΟΓΝΩΣΤΟΣ*, Eos LII 1962, p. 295—298.

CONSPECTUS MATERIAE

	Paginae
Miecislaus Broscius: In Casimirum Felicem Kumaniecki... carmen sollemne	5—7
Tabula dedicatoria	9
Tabula gratulatoria	10—22
Maria Cytowska — Hanna Szelest: Kazimierz Feliks Kumaniecki. W sześćdziesięciolecie urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej	23—28
Oktawiusz Jurewicz: Spis prac prof. dra Kazimierza Kumanieckiego	28—38
Stefan Borzsák: Der weinende Xerxes. Zur Geschichte seines Ruhmes	39—52
Georgius Schnayder: Hyperbaton Xenophontis exemplo illustratur	53—59
Victor Steffen: De quibusdam locis difficilioribus in Menandri *Dyscolo* occurrentibus	60—65
Iza Bieżuńska-Małowistowa: Χωρὶς οἰκοῦντες w mowie Demostenesa przeciw Filipowi I 36 (Quinam significentur illo χωρὶς οἰκοῦντες in Demosthenis oratione *Phil.* I 36)	66—72
Irena Zawadzka: Dramat o Gygesie nieznanego autora (De auctoris ignoti tragoedia, qua de Gyge agitur)	73—82
Anna Świderek: Encomium on the Word	83—86
Józef Wolski: Ze studiów nad formowaniem się ustroju Sparty (VI/V w. p.n.e.) (Quomodo Lacedaemoniorum civitatis status saec. VI et V a. Chr. n. formatus sit)	87—99
Jan Safarewicz: Charakterystyka fonologiczna łaciny klasycznej (De linguae Latinae classicae phonologia)	100—107
Ladislaus Strzelecki: De *Legum XII Tabularum* memoria apud Festum servata	108—114
Miecislaus Brożek: De Quintipore Clodio meliori famae restituendo	115—118
Władysław Madyda: Wartości literackie dzieła Warrona *O rolnictwie* (De Varrone Ciceronis et Vergilii interprete et auctore)	119—138
Marianus Plezia: De *Politici* Aristotelei vestigiis apud Ciceronem in libris qui sunt *De republica* conspicuis	139—145
Jerzy Linderski: The Surnames and the Alleged Affinity of C. Caecilius Rufus	146—150
Jerzy Krókowski: Die Regulus-Ode des Horaz	151—160
Raoul Verdière: La bucolique post-virgilienne	161—185
Hanna Szelest: Die Originalität der sog. beschreibenden *Silvae* des Statius	186—197
Lidia Winniczuk: „Urbanitas" nelle Lettere di Plinio il Giovane	198—205
Hyacinthus Stanislaus Bojarski: Quibus fontibus Joannes de Ludzisko in sua oratione *De laudibus et dignitate philosophiae* componenda usus sit	206—212
Maria Cytowska: Literarische Traditionen des Gedichtes von Stanisław Grochowski *Włoskie miasta co przedniejsze* (Bedeutsamere italienische Städte)	213—216
Jan Trynkowski: Notulae epigraphicae	217—222
Beniamin Nadel — Stephanus Oświecimski: In inscriptiones Bosporanas nuperrime editas adnotationes aliquot	223—225

CONSPECTUS TABULARUM

	post pag.
Kazimierz Feliks Kumaniecki	4
Titelblatt des *Theatrum historicum* von Andreas Hondorff (Francofurti 1586)	46
Divitiae inutiles. Aus der Emblemensammlung des Johannes Sambucus (Antverpiae 1564)	51

Cena zł 45.—

INDEX AUCTORUM

Paginae

Bieżuńska-Małowistowa Iza (Varsaviae) 66
Bojarski Hyacinthus Stanislaus (Varsaviae) 206
Borzsák Stefan (Debrecinii) 39
Brożek (Broscius) Miecislaus (Cracoviae) 5,115
Cytowska Maria (Varsaviae) 23,213
Jurewicz Oktawiusz (Varsaviae) 28
Krókowski Jerzy (Wratislaviae) 151
Linderski Jerzy (Cracoviae) 146
Madyda Władysław (Cracoviae) 119
Nadel Beniamin (Lodziae) 223
Oświecimski Stefan (Lodziae) 223
Plezia Marian (Cracoviae) 139
Safarewicz Jan (Cracoviae) 100
Schnayder Georgius (Cracoviae—Wratislaviae) 53
Steffen Victor (Posnaniae) 60
Strzelecki Ladislaus (Cracoviae) 108
Szelest Hanna (Varsaviae) 23,186
Świderek Anna (Varsaviae) 83
Trynkowski Jan (Varsaviae) 217
Verdière Raoul (Bruxellae) 161
Winniczuk Lidia (Varsaviae) 198
Wolski Józef (Cracoviae) 87
Zawadzka Irena (Posnaniae) 73